

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Шляхи до цивілізованої державності України: політологи розмірковують, дискутують («круглий стіл»)

Сталінізм і Україна

М. І. Міхновський: по-стать на тлі епохи

Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета

Встановлення кордонів між Україною та Молдовою у 1940 р.

Вбивство Симона Петлюри

Сольчаник Роман. Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання

Полтавські підземелля Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)

9'92

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **С. І. Носова**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **М. В. Коваль**,
канд. іст. наук **В. М. Волковинський**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

Редакція публікує матеріали авторів
не завжди поділяючи їхню точку зору

Художній редактор **Н. М. А...**
Технічні редактори **А. Д. Го...**
Коректор **Л. О. Пляшкова**

Здано до набору 09.07.92.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум.
друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-вид. арк.
15,05. Тираж 4990. Зам. 2-488. Ціна 8 крб. (індивідуаль-
на), 10 крб. (колективна).

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004
Київ 4, вул. Репіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 9 (378),
сентябрь, 1992. Академия наук. Институт истории Ук-
раины, Институт национальных отношений и политологии.
Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно.
(На украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль,
Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции:
252001 Киев 1, ул. Грушевского, 4. Киевская книжная
типография научной книги, 252004, Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

1 экз.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Бузало В. Й., Дмитрієнко М. Ф. Встановлення кордонів між Україною та Молдовою у 1940 р. 123

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Табачник Д. В. Вбивство Симона Петлюри (Закінчення) 122

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Сольчаник Роман (Німеччина, Мюнхен). Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання (Продовження) 129

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Жук В. Н. (Полтава). Полтавські підземелля 137

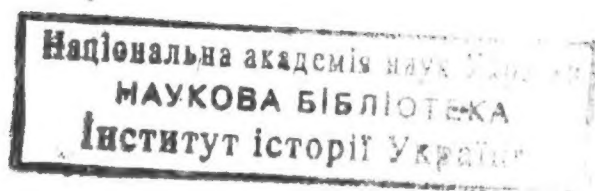
З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) (Продовження) 145

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Гоцуляк В. В. (Черкаси), А. Г. Морозов (Черкаси). Другі Всеукраїнські наукові читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» 156

Терентьева Н. О. Наукова конференція «Греко-російсько-українська культурна спільність: тисячоліття її формування» 157

Шляхи до цивілізованої державності України: політологи розмірковують, дискутують («круглий стіл»)

Інститут національних відносин і політології АН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького АН України, Українська асоціація політологів провели «круглий стіл» провідних політологів по обговоренню проблеми «Основні політичні структури: механізми їх становлення та розвитку в Україні».

Засідання «круглого столу» відкрив директор Інституту національних відносин і політології АН України, член-кореспондент АН України **І. Ф. Курас**. Він зазначив, що зустріч політологів за «круглим столом» обумовлена самим життям, тими історичними змінами в нашому суспільстві, зокрема в сфері державного управління, які висувають на порядок денний нагальну потребу наукового прогнозування політичних явищ і процесів. Нині набувають особливої актуальності тема політичної психології, питання, пов'язані з етнополітичними проблемами. Вчені прагнуть поглиблювати раціональне пізнання сутності та закономірностей сучасного політичного життя. В цьому плані вже дещо зроблено. Видані перші словники з політології, підручники, навчальні посібники. Міністерство освіти України підтримує досвід викладання в вузах навчального курсу «Основи політології». Важливо підкреслити, що останнім часом наша преса вміщує цікаві матеріали політологічного характеру, коли до наукового обігу вводяться нові матеріали, документальні джерела. З огляду на це зростає роль Державного архіву громадських об'єднань України. При цьому має неабияке значення об'єднання зусиль політологів академічних інститутів і вузівської науки, які мають зосередити основну увагу на найбільш актуальних проблемах, що висуває сучасне політичне життя. Покладаємо надії й на творчий потенціал наукової молоді, тих, хто починає пошук нетрадиційних підходів до розв'язання питань галузевої політології. Безперечно, що на цьому «круглому столі» неможливо обговорити всі основні проблеми сучасної політології, оскільки коло їх надзвичайно широке. Через це вбачається доцільним зосередити увагу на таких питаннях, як передумови і шляхи створення цивілізованої державності в Україні та партії і громадські рухи: формування багатопартійності. Це відповідає основним напрямам наукових розробок, визначених постановою Президії АН України від 5 лютого 1992 р. «Про стан і перспективи дослідження історії і сучасного розвитку політичних партій України».

Ю. С. Шемшученко, член-кореспондент АН України, член Конституційної комісії Верховної Ради України, Президент асоціації політологів України, порушив у своєму виступі питання про політичні структури у проекті Конституції України. У Конституційній комісії, відзначив він, йде активна робота по підготовці проекту Конституції суверенної України. До цієї роботи залучено широке коло вчених, фахівців, у тому числі юристів, політологів, соціологів і т. ін. Хоча в цілому проект готовий, але лишається багато питань дискусійних, серед них такі, що пов'язані із закріпленням державної влади. Конституція 1978 року починалась із глави «Політична система», а стаття 6 проголошувала, що КПРС — ядро цієї системи. Тепер поняття політичної

системи немає. Передбачено поняття багатопартійності. У главі 13 проекту проголошується, що держава створює рівні можливості для діяльності громадських об'єднань, в тому числі політичних партій, профспілок, масових рухів, і не втручається в їх діяльність.

Щодо інших політичних структур. У проекті збережені такі з них, як Ради народних депутатів, виконавчо-розпорядчі органи, органи суду і прокуратури. Ці структури доповнені інститутом Президента України.

Державна влада, говориться в проекті, здійснюється безпосередньо народом через систему державних органів за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову. У зв'язку з цим варто висловити деякі міркування.

Принцип розподілу влад був теоретично обгрунтований у XVIII столітті Монтеस्कє. Але і тоді він не був сприйнятий однозначно. Руссо, наприклад, заперечував Монтеस्कє. Руссо виходив з того, що єдиним носієм влади, суверенітету є народ. Він ні з ким не ділить владу. Що ж стосується державних органів, то вони виконують тільки окремі функції влади відповідно до принципу розподілу праці. Тут є рація, і нам на це слід зважати.

Для нашої держави сьогодні головне — консолідація. Зараз слід зосередити зусилля на чіткому законодавчому закріпленні і розмежуванні не самої влади, а функцій по її здійсненню між законодавчими, виконавчими, президентськими, судовими і прокурорськими органами. Кожний з них має працювати на незалежну Україну, на свій народ, але притаманними йому методами.

Про Верховну Раду України. Її пропонується назвати Національними Зборами України, що викликає сумнів з точки зору історичної традиції. Спірною є й пропозиція щодо двопалатного складу Національних Зборів — Рада Депутатів і Рада Послів. Концепція нової Конституції виходить з принципу однопалатного парламенту України. Зарубіжний досвід свідчить, що парламент мусить бути професійним. У деяких країнах юристи складають майже половину всіх депутатів. А у нас у нинішньому складі Верховної Ради їх два чи три відсотки.

На окрему увагу заслуговує інститут Президентства в новій Конституції України. Адже з ним пов'язаний перехід від парламентської до президентської республіки. Президент — не тільки глава виконавчої влади, а й глава держави. Він має свою систему органів як по горизонталі, так і по вертикалі, діє властивими йому методами. Структура президентського правління вже створена, і це має знайти належне відображення у новій Конституції України.

Кілька слів про судово-прокурорські органи. До судової системи за проектом нової Конституції входять Верховний Суд, Вищий Арбітражний Суд, а також Конституційний Суд України. Останній має контролювати конституційність законів та інших правових актів, що має надзвичайно важливе значення. Необхідно також закріпити не на словах, а на ділі принцип незалежності судів, забезпечити їм нормальні умови діяльності. Слід, щоб всіх суддів призначав Президент, а Верховний Суд — парламент. Недопустимі «рекомендації» народних депутатів по конкретних судових справах. Страйки суддів, що мали нещодавно місце в ряді областей республіки, свідчать про серйозні проблеми в діяльності судів. На мій погляд, немає підстав на сьогодні звужувати наявні функції прокуратури, зводити їх до функцій підтримання обвинувачення в суді, що простежується з пакету проекту нової Конституції України. Це важливо підкреслити у зв'язку зі зростанням злочинності в республіці, численними порушеннями законності.

Л. П. Нагорна, д-р іст. наук, проф., пров. наук. співробітник Ін-ту нац. відносин і політології АН України, порушила питання **про межі впливу держави на культурно-мовні орієнтації населення**. Адже це одна з найменш розроблених у політологів проблем, хоча радянська

історія дала нам чималий досвід активного втручання держави у розвиток культурних і мовних процесів. Йдеться насамперед про політику коренізації 20—30-х рр., яка на Україні набрала вигляд українізації. Протягом багатьох років історики й соціологи уникали аналізу як самої цієї політики, так і негативних наслідків відмови від неї. Нині, в умовах незалежної України, діапазон ставлення до досвіду 20—30-х рр. аж надто широкий: від закликів твердо дотримуватися українізаційного курсу до його категоричного неприйняття.

На полярність оцінок впливають як неоднакові культурно-мовні орієнтації населення різних регіонів України, так і суто понятійні негаразди. Запроваджені поспіхом, без серйозної наукової проробки «коренізація», «українізація» тощо (Сталін зживав ще й поняття «націоналізація») були явно невдалими. І справа полягала не тільки в тому, що жодне з них не віддзеркалювало масштабу того повороту в національній політиці держави, який відновлював у правах пріоритет національних цінностей. На суспільній психології не міг не позначитися негативно той факт, що ці поняття мали виразний присмак насильства. Відразу ж спливали аналогії: русифікація, германізація; втім, у тих випадках фактор насильства спрямовувався проти інших націй. А що таке українізація України? Хто тут здійснює примус і в яких межах?

Те, що насаджується тиском згори, навіть із найкращими намірами, негривке й оманливе. При всій позитивності тих зрушень, які принесла з собою українізація, ставлення сучасників до неї було далеко не однозначним. Навряд чи випадково Хвильовий вклав в уста героя свого роману «Вальдшнепи» думку про «ідіотські українізації». Невдалий термін уже тоді дискредитував розумну політику. Трагедія Шумського почалася з того, що він вкладав у нього один зміст, а його звинувачували в іншому.

Для партії, що сповідувала централістські підходи і ставила на перший план класовий фактор, політика коренізації була, безумовно, вимушеною. Але навряд чи їй була якась інша розумна альтернатива в умовах загальної лібералізації суспільного життя, зв'язаної з переходом до непу. Необхідність переорієнтації в національному питанні була відображенням того кризового стану, в якому опинилося радянське суспільство на початку 20-х рр. Крутий поворот в політиці РКП(б), який ми делікатно зв'язуємо з переміною ленінської точки зору на соціалізм, означав девальвацію революційних методів боротьби на користь реформістських. В ряду реформ — економічної, кредитно-фінансової, військової — знайшла своє місце й національна реформа.

Поняття «національна реформа» (а якщо бути більш точним, то «національно-культурна реформа») варто, очевидно, застосовувати при характеристиці тих процесів 20-х рр., які ми за інерцією продовжуємо називати політикою коренізації, українізації і т. п. Слід при цьому мати на увазі, що саме втручання партії і держави у природний процес усвідомлення національної ідентичності, формування національної самосвідомості активізувало сили спротиву національно-культурній реформі. Розмежувавши суспільство за національною ознакою, сталіністи не зустріли опору, коли під приводом боротьби з «буржуазним націоналізмом» почали розправу з українською інтелігенцією. Це означало кінець національно-культурної реформи і початок контрреформи, своєрідної деукраїнізації.

Нині політична стабільність в Україні багато в чому залежить від зваженості і розсудливості різних політичних сил і угруповань у здійсненні культурно-мовної політики. У самостійній Українській Державі є всі умови для того, щоб завдання пропаганди української мови, національних культурних цінностей розв'язувати без будь-якого тиску й примусу. З дитячого садка, молодших класів школи діти засвоюватимуть цілком природно нову систему цінностей, і через одне-два покоління проблема зрусифікованих міст і регіонів зникне сама собою.

Усякі ж десанти й силові прийоми можуть тільки працювати на роз'єднання людей різних національностей, що живуть в Україні.

І. Ф. Курас, член-кореспондент АН України, директор Ін-ту нац. відносин і політології АН України, у виступі «Про стан і перспективи досліджень історії і сучасного розвитку політичних партій України» охарактеризував суспільно-політичну обстановку першої чверті століття на території так званої Великої України (тобто тієї частини України, яка входила до складу Російської імперії) і Західної України, де на той час виникло і діяло понад 40 політичних партій (в Росії в цілому — близько 80). Умовно їх можна поділити на три основні групи:

1) ліворадикальні партії (РУП, УСДРП, «Спілка», УПСР, РСДРП);

2) помірковані (УРП, УДП, УРДП, ТУП);

3) національно-радикальні (НУП, СВУ).

Діяльність багатьох з них пов'язана з іменами І. Франка, Л. Українки, М. Драгоманова, М. Павлика, П. Грабовського, М. Грушевського, Б. Грінченка, С. Єфремова, М. Василенка, братів Кістяківських, братів Чехівських, В. Винниченка, Є. Чикаленка та інших відомих українських громадських діячів, що справили величезний вплив на національне відродження України і так багато зробили для виборювання її державності. На жаль, їх теоретико-політичний доробок залишається по суті невивченим. У цьому зв'язку доцільно провести «фронтальне» виявлення архівних документів, рукописних сховищ бібліотек, облік і обстеження всіх часописів.

Виступаючий зазначив, що для повноти всього політичного спектру, а, головне, для з'ясування причинних зв'язків багатьох наступних подій аж до нашого часу включно, важливо було б дослідити політичні утворення інших національностей, що діяли в Україні. Йдеться, зокрема, про єврейські, польські і про російські партії.

Щодо повоєнної політичної ситуації в Україні, то тут вимагується кілька питань, з'ясування яких має принципове значення. На першому місці — проблема встановлення однопартійної системи. Традиційно вважається, що однопартійна система в країні в цілому, в тому числі в Україні, встановилася в 1917—1918 рр., коли більшовиками були заборонені всі політичні партії, крім «лівих» есерів. Перебіг міжпартійних відносин в Україні мав свої відмінності. Тут легально діяли всі основні політичні партії не тільки на протязі 1917—1920 рр., а деякі фактично до весни 1925 р., коли було інспіровано рішення Комінтерну про розпуск останньої опозиційної ланки, так званої Української Комуністичної партії (УКП). Інші заборонені партії продовжували свою діяльність в еміграції, зокрема, в Чехо-Словаччині, Польщі, Німеччині, Франції, а також в Західній Україні.

Говорячи про нові політичні партії, які активно заявили про себе в останні роки, слід мати на увазі, що вони виникли не на порожньому місці. Не ставлячи знак рівності між «старими» і «новими» партіями (таке отожднення було б неприпустимим спрощенням), не можна водночас не бачити, що окремі з них, як, наприклад, кадети або українські соціал-демократи, відкрито прокламують спорідненість з своїми історичними попередниками. Разом з тим, основним джерелом, тим ґрунтом, який покликав до життя сучасні партії, є політичний плюралізм і поглиблення соціальної диференціації в суспільстві, яке з переходом до ринкових відносин буде дедалі поглиблюватися. Природно, що різні соціальні інтереси в кінцевому рахунку трансформуються у відповідні політичні доктрини і організаційні структури. І хоч в Україні цей процес протікав з деяким запізненням (порівняно з Прибалтикою), на сьогодні налічується вже 19 партій, з яких 16 провели свої установчі з'їзди, 11 партій пройшли офіційну реєстрацію. Щодо чисельності, то більшість з них нараховує від 2—3-х до 5 тисяч членів.

Найбільшими є Українська республіканська партія (12 тис.) і Соціалістична партія України (понад 60 тис.).

Якою ж уявляється багатопартійна система України? Бажаною моделлю можна вважати існування двох великих партій, які б переслідували мету досягнення рівня соціального та економічного розвитку другого ешелону розвинутих країн, таких, як Іспанія, Фінляндія, Норвегія та ін. Різниця між цими партіями полягала б у тому, що одна з них обстоювала економічний розвиток, а інша — соціальні гарантії народу України.

Прототипом такої системи політичних партій може бути конкуренція консерваторів та лейбористів Англії.

Які партії мають найбільші шанси на майбутнє?

Вплив партій лівого, в тому числі соціалістичного спрямування (як і роль партій взагалі) сьогодні в світі значно зменшився. Це пов'язано не тільки із скороченням питомої ваги робітничого класу в умовах науково-технічної революції, але й тим, що майже в усіх розвинутих державах найбільш ефективною виявилась економічна програма і структурна політика консервативних партій. Це не може не впливати і на нас. І все ж Україна — не США і не Німеччина. В республіці дві третини самодіяльного населення складає робітничий клас. Ринкові відносини значно посилять і без того досить високу його соціальну і політичну активність. Зрозуміло, що партія, яка адекватно виражатиме інтереси робітничого класу, матиме значні перспективи.

Складніше передбачити розвиток партій, які представляють клас підприємців. Але ясно одне: їх вплив буде визначатись за такими факторами: енергією і динамізмом цієї нової соціальної сили, її прагненням до самоутвердження; великими фінансовими і матеріальними можливостями; підтримкою відповідних кіл Заходу; підтримкою певних інтелектуальних сил.

Ю. І. Шаповал, канд. іст. наук, вчений секретар Ін-ту нац. відносин і політології АН України, акцентував увагу на проблемі «Україна і тоталітаризм: минуле, сьогодення, перспектива». Важливо констатувати: тема, якій присвячено цей виступ, все ще залишається нерозробленою на справді науковій основі з врахуванням величезного і недоступного раніше архівного матеріалу.

Яким вкарбовується в сучасну історичну свідомість цей період і — ширше — увесь період панування комуністичного режиму? Насамперед — добою тотальної руйнації, терору, насильства. Публікації минулих років і ті, що з'являються нині, загалом йдуть в одному руслі, власне, ілюструють думку, що її висловив свого часу Л. Д. Троцький: «Ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як на Україні, в боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи і незалежності». Не заперечуючи необхідність вивчення, знання, створення своєрідного реєстру злочинів тоталітаризму в Україні, на нашу думку, вкрай важливо порушити питання про універсальні і специфічні риси цього режиму, про ті засоби, за допомогою яких йому вдавалося утримувати владу. Такий аналіз допоможе з'ясувати фундаментальне питання: якими шляхами може йти реанімація тоталітарного режиму в Україні?

Автори одного з досліджень стверджують, що «в «національному розрізі» на Україні відбилися практично всі загальновідомі риси сталінізму». Це так і не зовсім так, адже завжди були специфічні пріоритетні засоби, за допомогою яких сталінський і постсталінський режим утримував тут свій вплив.

Останні події засвідчують, що створований певними колами імідж «націоналістичної загрози», яка ототожнюється з природним прагненням України самоідентифікуватись і бути незалежною державою, використовується і буде використовуватись консервативно-шовіністичними

силами у власних розрахунках. За умов панування серед більшої частини населення примітивно-інтернаціоналістських стереотипів загроза «антинаціоналістичних» спекуляцій є однією з найбільших. За її допомогою найближчим часом буде робитися спроба повернути події у старе імперське русло.

Одним з найхарактерніших проявів тоталітаризму в Україні були постійні і вельми відчутні кадрові «ін'єкції», яким центр постійно піддавав владно-каральні структури, пам'ятаючи про неспростовне в усі часи гасло «кадри вирішують все!» Тут можна наводити чимало прикладів, починаючи від того факту, що лише у 1953 р. першому (за походженням) українцю центром було дозволено очолити ЦК Компартії України. Вражаючи дані вдалось віднайти у зв'язку з кадровою політикою в західних областях України, в яких, зокрема, на початку 50-х рр. з 532 голів колгоспів 296 були приїжджими із східних областей України. Серед перших та інших секретарів обкомів і міськкомів тільки 11% працівників були за походженням місцевими, серед зав. відділами обкомів і міськкомів тільки 8%, серед голів і заступників голів райвиконкомів — 27%. Варто уважно проаналізувати і більш пізню статистику. Та справа не тільки в цьому. На нашу думку, саме царина кадрової політики, якщо їй не буде приділено належної уваги, може стати найнебезпечнішою при гіпотетичних спробах тоталітарного відродження.

І нарешті, зупинимось на ще одній важливій сфері — соціальній. Як правило, вважається, що тоталітаризм характеризується низьким рівнем життя і добробуту населення, втіленням принципів зрівняльності, орієнтацією на низький та середній рівень потреб. Слід визнати, що в Україні досягнення всього цього (якщо взагалі тут доречно вживати слово «досягнення») було надзвичайно болісним. Не випадково владним структурам довелось у виключно жорстокій формі (незрівняній за наслідками з іншими регіонами) використати такий спосіб, як терор голодом у 1932—1933 рр. Розуміючи вибухонебезпечний характер невдоволення заможного і працюючого українського селянства, владні структури за допомогою арештів, заслань, морального терору забезпечили народження «нового класу» — колгоспного селянства, виховання слухняної верхівки робітництва, конформістської інтелігенції.

Факти засвідчують, що прихильники колишньої «соціальної справедливості» навряд чи поступляться цими своїми здобутками. Нестримна соціальна демагогія використовується і з дедалі більшою активністю буде використовуватись для повернення України у «справедливе» минуле. Перехідний період з його труднощами постійно створюватиме підґрунтя для такої демагогії. Альбер Камю говорив: «Жодне із зол, які тоталітаризм береться лікувати, не може бути гіршим самого тоталітаризму». Це правильно. Однак треба зрозуміти й інше: щоб не спалахнула хвороба самого тоталітаризму, необхідна розумна і ефективна профілактика.

Ф. М. Рудич, д-р філософ. наук, проф., зав. відділом теоретичних та прикладних проблем політології Ін-ту нац. відносин і політології АН України, привернув увагу учасників засідання до деяких методологічних питань дослідження політичних структур.

Сучасне суспільне життя в Україні характеризується посиленою політизацією. Процес цей суперечливий. Зрозуміло, що роль суспільних наук, зокрема політології, в дослідженні цього процесу зростає. Справедливості ради треба сказати, що останнім часом політологами немало зроблено: окреслено предметне поле цієї науки, визначено її співвідношення з іншими науками, уточнені методи дослідження.

І що особливо важливо, що нині вченими переборюється однобічний підхід, коли будь-яка концепція західних політологів вважалась неприйнятною. Та і на Заході більш толерантно ставляться до політо-

логічних концепцій, які побутують у нас, в тому числі і до політичної науки, яка вивчає сучасні проблеми.

Відзначимо, що особливо продуктивним в пізнавальному відношенні політологами як метод дослідження вважається системний аналіз. Його найважливіше завдання — дослідження системи категорій і понять, які відображають всю сферу політичного життя суспільства, зокрема таких категорій, як **політика, політична система суспільства, політичний процес, політична діяльність, політична практика.**

Одна із неодмінних вимог принципу системності — виявлення різнотипних зв'язків політичної системи з середовищем, в якому вона функціонує, зокрема аналіз процесу становлення та розвитку основних політичних структур. Характерною особливістю цього процесу в Україні, як і в інших республіках колишнього Союзу, є те, що процес цей почався з формування нової політичної системи. Діють раніше створені, а також нові владні структури: Верховна Рада, її Президія, Президент, Державна Дума, Кабінет Міністрів, Верховний Суд.

Розвивається політичний плюралізм, який являє собою своєрідне, сказав би, унікальне явище. Його своєрідність полягає в тому, що після заборони компартії в Україні виникла достатня кількість, але слабких за впливом на політичну ситуацію партій. Нагадаємо, що світова цивілізація йшла іншим шляхом — спочатку відбулося створення економічної сфери, зокрема ринку, а потім на цій основі формувались основні політичні структури.

Нині набула актуальності проблема визначення стратегічних цілей оновлення суспільства. При розв'язанні цього непростого завдання належить відмовитись від ряду ілюзій, які останнім часом поширилися серед політичних діячів різних рівнів.

Перша. Що перехід від тоталітарного до демократичного суспільства, яке має функціонувати на ринкових засадах, відбудеться за 2—3 роки. Перехід цей буде тривалим. Потрібні всебічно обґрунтована **концепція цього процесу, організаційні управлінські структури, професійно підготовлені кадри для її здійснення.**

Друга. Що уже в недалекому майбутньому зможемо включитись в західноєвропейські інтеграційні процеси. В стратегічному плані ця мета має право на існування. Але тут небезпечно допускати поспішність. До цього включення маємо ґрунтовно підготуватися. Економіка України потребує адаптації, розвитку і лише потім зможе інтегруватись. І слід мати на увазі, що процес інтегрування в західну економіку не ставить за умову розрив зв'язків з республіками колишнього Союзу. З цими державами, а також з країнами Східної Європи треба такі зв'язки відновлювати, але на якісно новому рівні.

І третя. Що допомога найбільш розвинутих держав світу буде рятівною. Але, як відомо, кредити доведеться повертати. Тим більше, що отримання їх супроводжується відповідними вимогами і не тільки економічного характеру. Ось чому, по високому рахунку, треба нарощувати свій технічний потенціал і максимально розраховувати на власні сили.

Політичне життя України в усій його різноманітній гамі потребує поглибленого політологічного аналізу. Велике бачиться на відстані. Насамперед належить всебічно дослідити процес переходу від тоталітаризму до правової демократичної держави. Одне із важливих завдань в цьому плані — участь політологів в створенні концепції основних політичних структур, в розробці проекту нової конституції України.

Належить озброїти дослідників масивом всіх матеріалів, які характеризують політичну, економічну, соціальну атмосферу в Україні. Під політологічні дослідження важливо підвести організаційну та матеріально-технічну базу, створити, насамперед при університетах, політологічні центри, які б об'єднали обдарованих фахівців. Має бути створено систему атестації кадрів, підготовки політологів вищої кваліфікації.

ліфікації. Тут широке поле діяльності для Української асоціації політологів, її регіональних підрозділів. Все це має створити передумови для формування суспільства, до якого ми йдемо, з визначенням близьких, поточних, і віддалених цілей.

В. С. Пазенок, член-кореспондент АН України, пров. наук. співробітник Ін-ту філософії АН України, підійшов до питань політичних структур з точки зору формування «соціальної держави».

Політика, діяльність політичних інститутів не є самоціль. Вони мають суспільну цінність лише тоді, коли сприяють покращенню умов людського життя, тобто переслідують не суто владні, а людські, соціальні цілі. За думкою Аристотеля, мета політики — сприяти створенню умов вільного розвитку особи, налагодженню людських комунікацій. В кризові часи, а саме такий період ми переживаємо, цінності людського існування, соціального «забезпечення життя» особливо актуальні.

В класичній соціально-філософській та політологічній літературі ця проблема має «постійну прописку». В квітні 1918 р. український вчений-суспільствознавець світового рівня Михайло Грушевський в статті «На порозі нової України. Гадки і мрії» висловив цілий ряд цікавих думок щодо майбутнього України як демократичної держави, побудованої на підставах соціальної злагоди. Запропонована ним концепція «громади—держави» містить змістовні положення щодо принципів «пожиття і співробітництва», які мають бути втілені в практику. При цьому вчений звертав увагу на необхідність враховувати кращі форми соціальних реформ світової, особливо західноєвропейської «трудової демократії».

Історія підтвердила життєвість концепції соціальної держави. Протягом ХХ століття в Європі склалася досить поширена зона дії державного устрою такого типу, в межах якого діє проект-програма «Соціальна хартія 1992». Чисельна література, видана на Заході (Герхард Ріттер «Соціальна держава», Г. Мільнер «Швеція: соціал-демократія на практиці» тощо) зафіксувала найтипівіші характеристики «соціальної держави»: солідарна ринкова економіка, соціальна праця, соціальна демократія, соціальна анімація (контроль за соціальною ситуацією на локальному рівні), соціальна етика і конфліктологія, соціальна інженерія, яка використовує соціальний інтелект нації, тощо.

Будуючи незалежну демократичну державу Україну, прагнучи до реорганізації суспільного життя за врахуванням багатих власних традицій і цінностей соціального життя, а також досягнень в сфері соціального життя розвинутих країн, політики мають оволодіти сучасною соціальною теорією, забезпечити в своїй діяльності пріоритет соціальних, гуманістичних цінностей змістовного життя, солідарності, соціальної захищеності, принципів цивілізованого «пожиття і співробітництва».

М. Ю. Пашков, канд. філософ. наук., наук. співробітник Ін-ту нац. відносин і політології АН України, зауважив, що багатопартійна ситуація потребує застосування сучасних прикладних соціо-політичних технологій, що можуть забезпечити, з одного боку, оптимальне функціонування суб'єктів політичного процесу, реалізацію їх парламентських функцій, широке заангажування електорату. З іншого боку аналогічні технології необхідні і органам влади для підвищення ефективності їх зусиль по стабілізації соціально-політичної ситуації, безконфліктного симбіозу в політичній системі, насамперед в президентських структурах.

Науково обгрунтований технологічний контроль за внутрішньо-політичною ситуацією є, по суті, складовою частиною і геополітичних технологій влади. Саме тому виконавча влада, особливо команда Президента, і політичні партії зміцнюються сьогодні інформаційно-аналітичними центрами, залучають групи експертів-політологів, створюють

осередки експертів з моделювання, концептуалізації, прогнозуванню поточних соціально-політичних процесів.

Але за явним дефіцитом фундаментальних науково-теоретичних досліджень прикладні пошуки ведуть іноді до суттєвих перекирвань соціальної реальності. Це неминуче в умовах, коли пізнавальна ситуація в сфері дослідження політичної системи України характеризується ознаками первісного нагромадження, методологічною плутаниною. Сьогодні застосовуються різні методології аналізу діяльності політичних суб'єктів: структурно-функціональний, історико-генетичний, аксіологічно-змістовний, соціо-психологічний, загальнополітичний. За всією цією багатоманітністю найбільш перспективним вважається інтеграційний міждисциплінарний підхід, що містить системний аналіз екстро- та інтровертної діяльності політичної партії як стабільної соціальної групи, як системостворюючої суміші політичної системи, як об'єкта впливу владних органів і суб'єкта формування державних структур. Багатофункціональність політичної партії — сукупність її ролевих функцій в соціумі визначає необхідність комплексного дослідження її діяльності на міждисциплінарному рівні.

В. О. Трипольський, д-р філософ. наук, пров. наук. співробітник Ін-ту нац. відносин і політології АН України, зосередив увагу на формуванні ефективних демократичних структур державності України. За відправний пункт виступу ним взято корінні інтереси нашого суспільства та механізм їх реалізації. Аналіз існуючої соціальної і політичної ситуації в Україні показує, що реальну можливість інтегрувати в практичній політиці всю сукупність суспільних інтересів та забезпечити їх повну реалізацію має державна влада, яка спирається на єдину суверенну волю народу. Але одних об'єктивних можливостей ще недостатньо. В цій справі потрібний гнучкий і надійний механізм реалізації інтересів.

Сьогодні на Заході чимало політологів віддають перевагу елітарній моделі політичного устрою. І обгрунтовується така позиція посиленнями на сучасну науково-технологічну революцію, на зростання ролі державних механізмів, що начебто і вимагає правління за допомогою вузького, але досить кваліфікованого і високообдарованого кола фахівців. НТР, безперечно, ставить якісно нові вимоги до людського фактора. Але це, на думку виступаючого, не тільки не зменшує, а навпаки — збільшує роль народних мас. Отже, весь хід сучасного суспільного розвитку обумовлює необхідність значного розширення демократії, забезпечення участі всіх громадян в управлінні державними, суспільними справами.

Відзначивши реальні і конструктивні кроки, які зроблено в Україні в напрямку створення ефективних демократичних інститутів, В. О. Трипольський поставив в той же час ряд проблемних питань. Це стосується, зокрема, необхідності більш послідовного, а головне — комплексного розвитку демократичних процесів, подолання незбалансованості у розвитку демократії політичної і демократії соціальної. Аналіз прийнятих законів про підприємство і підприємництво говорить про те, що передбачене ними самоврядування трудових колективів виявляється надто обмеженим. На всіх підприємствах, хто б не був його власником, трудовий колектив мусить мати нічим не обмежені права, брати участь у вирішенні усіх принципових питань не тільки організації праці, але й виробництва, стратегії його розвитку і контролю за здійсненням фінансової політики. Незбалансованість прав та обов'язків приватного підприємця і трудового колективу у цих питаннях може негативно відбитись на можливості трудящих скористатись й іншими громадянськими правами та свободами.

Пильної уваги заслуговують процеси демократизації у сфері духовного життя, культури. Можливо, варто було б спеціально обговорити, наскільки обгрунтованими є виключні можливості певних груп

населення у здобутті освіти, престижних професій, а з другого боку — використання засобів масової інформації та культури для розповсюдження непристойності, духовного убозтва, примітивізму. Не можна не рахуватись з тим, що духовна охлократія не менш небезпечна, ніж політична охлократія.

Подальша активізація демократичних процесів потребує не тільки більш ґрунтовного юридичного, законодавчого підкріплення, але й нових теоретичних, концептуальних розвідок. І бажано, щоб останні йшли більш-менш рівномірно в усіх трьох політологічних вимірах. І теорія, і політична практика чекають більш чіткого визначення сутностних ознак демократії з тим, щоб покласти край спекуляціям навколо неї у політичних ігрищах. Щодо структурно-функціонального аспекту, то нині особливої актуальності набуває розробка демократичних механізмів досягнення політичного та соціального консенсусу в країні та окремих її регіонах. В історичному плані бажано більш ґрунтовно зайнятись вивченням демократичного потенціалу Рад. Не можна погодитись з тим, що в чинному законодавстві і в проекті Конституції роль Рад зменшується. Адже ради — Рада Запорізької Січі, Центральна Рада у 1917 році, Ради народних депутатів — це історична традиція українського народу, вони увійшли в його менталітет. І їх не можна ні забувати, ні принижувати.

М. В. Шаповаленко, асп. Київського ун-ту, привернула увагу до тієї ситуації в Україні, коли саме новітні партії, незважаючи на значні відмінності програмних документів і реальних позицій, однаковою мірою сприяли появі Декларації про суверенітет та Акту про проголошення державної незалежності.

А. М. Макаров, канд. філософ. наук, ст. наук. співробітник Ін-ту нац. відносин і політології АН України.

Треба погодитись з думкою, що перехід від ситуації багатопартійності, що характерна сьогодні, до становлення багатопартійності як сталої, складної, відкритої системи буде тривалим. Складання системи передбачає формування певних соціальних груп з специфічними інтересами, задоволення яких неможливе без підтримки державних та інших владних політичних структур. Формування багатопартійності як системи — це не тільки тривалий, але й безперервний процес. Зміна соціально-економічних ситуацій відбуватиметься і в майбутньому теж (тільки, треба сподіватись, не так хаотично як зараз). Отже, адаптуватись до змін соціуму, пристосовуючись до нових реалій, відповідно трансформуватись — така доля політичної системи цивілізованого суспільства, до якого ми прагнемо.

Нарешті, формування системи багатопартійності не можна розглядати як самоціль. Така система є лише однією з передумов і засобів, гарантів життя демократичного суспільства та громадського процвітання. Життєздатність всякої системи залежить від наявності в ній підсистем, структур, контурів управління, що забезпечують з одного боку стабільність, функціонування її, та з іншого — розвиток, змінюваність. Характерно, що вертикальні контури управління суспільних систем, як правило, «відповідають» за розвиток, зміни, а горизонтальні контури — за функціонування.

Сьогодні перед українською державою і політичними партіями стоїть найважливіше завдання — вивести країну, народ з всебічної кризи. Це вимагає головної уваги від влади і громадських рухів до конструювання вертикального контуру управління суспільством (інститут уповноважених Президента). Це необхідно, актуально в принципі. І все залежатиме від суб'єктивної спроможності осіб, що персоніфікують цю тенденцію. Саме вертикальні відносини управління спроможні досить швидко подолати кризу. Разом з тим, вирішуючи сучасні проблеми подолання кризи, треба заглядати в майбутнє. Перебільшені,

тривалі зусилля, спрямовані на зміцнення вертикальних контурів управління, містять можливість зародження диктаторського режиму.

Отже, поряд з увагою до створення нових форм вертикальних управлінських відносин, формування яких природно відноситься, насамперед, до функцій державних органів, політичні партії, громадські рухи, заглядаючи наперед, повинні розробити теоретичні концепції та приступити практично до моделювання публічної сфери (на відміну від приватної та державної), сталих політичних відносин між індивідами, масовими рухами, партіями, групами за інтересами. Ці громадські явища та відносини мають бути факторами легітимізації влади, права. Становлення таких горизонтальних контурів управління суспільством приведе до зміцнення багатопартійної системи як злагодженого, чітко функціонуючого механізму, де політичні партії знаходяться в рівних правових умовах, чесно конкурують за вплив на суспільство, забезпечують принцип ротації різних партій за волею виборців. Спосіб, форма передачі влади від партій, що програли на виборах, до партій, що вибороли прихильність електорату своїми програмами — є не тільки свідченням політичної культури суспільства, але й важливим політичним індикатором стабільності суспільства.

Ю. А. Левенець, канд. іст. наук, ст. наук. співробітник Ін-ту нац. відносин і політології АН України, звернув увагу на доцільність розробки сутності, змістовної сторони політичної системи. З огляду на це набувають особливої актуальності питання про наявність реальних можливостей для участі громадян у політичному житті, в управлінні державними справами. Важливо зазначити, що у світовій політології виділяють 4 основні типи участі трудящих у політичному управлінні суспільством, а саме: консервативний; ліберальний; «демократія участі»; господарська демократія. Конкретні типи участі громадян залежать від таких чинників, як соціально-економічні умови, дія актуальних політичних інститутів, розстановка соціально-політичних сил, особливість політичного режиму, національні політичні традиції, політична культура.

Безперечно, для практики державного будівництва велике значення мають конкретні, науково обґрунтовані прогнози, в якому напрямі і в яких формах доцільно розвивати політичні структури України, щоб це відповідало її історичним особливостям і забезпечувало найширшу участь громадян у державному житті.

Ю. С. Ганжуров, наук. співробітник Ін-ту нац. відносин і політології АН України, зазначив, що в умовах політизації нашого суспільства, коли люди звільняються від психології тоталітаризму, спотвореного сприйняття оточуючого світу через штучну призму «натовпу» і «вождів», стає цілком очевидною проблема зміцнення такої важливої інституції політичної системи незалежної України, як школа політичного прогнозування і парламентаризму, що стає одною з провідних тем засобів масової інформації. Досвід суспільного життя цивілізованих держав засвідчує, що преса є надзвичайно цікавою джерельною базою для вивчення громадської думки. Якщо взяти до уваги нагальні інформаційні потреби нашої незалежної України, що йде по шляху демократизації політичних інститутів з метою побудови цивілізованого плюралістичного суспільства, то стає цілком очевидною потреба зміцнення нашого парламентаризму як категорії політологічної сучасною методикою соціологічних досліджень і прогнозування.

Нині республіканська преса дуже часто звертається до цієї проблеми, причому з різних боків; від вивчення інфраструктури ринку такими виданнями, як, скажімо, «Урядовий кур'єр», «Деловая Украина», до історико-політологічних розвідок у газетах «Вісті з України» чи «Діалог». Практика свідчить: дійсно об'єктивну картину політичної ситуації в країні можуть дати кількісні методи. Досягти цього дозволяє, по-перше, методика вироблення експертних оцінок, коли автор

не оперує невизначеними категоріями типу «багато» — «мало», «глибоко» — «поверхово» чи, наприклад, «гостра критика» або навпаки, а формалізує ці якості у кількісні ознаки, що дає можливість максимально позбутися суб'єктивного підходу до оцінки певних фактів з життя суспільства. По-друге, контент-аналіз створює можливість для опрацювання не поодиноких матеріалів, а тематично споріднених сукупностей, що дає підстави порушувати питання про їхню типовість. І, нарешті, по-третє, метод кількісного аналізу виключає статичність спостереження, вимальовуючи розгортання суспільно-політичних явищ у часі і просторі. Всі ці обставини актуалізують важливість використання контент-аналізу в процесі прогнозування пресою політичних ситуацій.

В. Л. Савельєв, д-р іст. наук, зав. відділом зарубіжної етнополітології Ін-ту нац. відносин і політології АН України, зупинився на питанні «Централізація і децентралізація в посткомуністичній політичній системі». На його думку, одна з гострих проблем, що нині має неабияке значення для незалежної України, це пошук оптимальної форми державного устрою, яка здатна оптимізувати як загальнодержавний інтерес, так і інтереси окремих регіонів. А це значить оптимізувати взаємодію політичних, державних інститутів, які уособлюють ці інтереси. Не буде перебільшенням твердження, що від успішного розв'язання цього завдання залежатиме багато у чому доля державності України, її цілісність й суверенітет. Важливо зазначити, що в процесі розробки конституційних засад майбутнього державного устрою України необхідно врахувати такі важливі обставини. По-перше, багатонаціональний склад населення республіки, наявність досить значних відмінностей (економічних, соціальних, культурних та ін.) між окремими регіонами республіки. По-друге, зародковий стан громадянського суспільства. По-третє, особливості посткомуністичної політичної системи (тенденція до авторитаризму, практично відсутній поділ влади, нерозвинута партійна система). Таким чином, як бачимо, в Україні існують об'єктивні передумови для формування як федеративної, так і унітарної держави. Щоправда, цілком імовірно виникнення певних проміжних компромісних варіантів. Багато залежить від того, як розв'яжеться й «кримське питання», як ефективно запрацюють важелі економічної реформи.

Звичайно, конституційне закріплення форми державного устрою не означає остаточного вирішення проблеми оптимізації державних і регіональних інтересів. Однак при цьому створюються юридичні підвалини для відповідного структурного й організаційного контексту, в якому цивілізовано мають вирішуватися усі питання, що висуває життя, в стосунках центральних і місцевих органів влади.

У роботі «круглого столу» також взяли участь д-р філософ. наук, проф. ІПК при Київському ун-ті **В. Д. Бабкін**, аспірант Київського ун-ту **А. О. Білоус**, канд. філософ. наук, зав. сектором Ін-ту соціології АН України **Д. Г. Видрін**, аспірант Запорізького ун-ту **Л. С. Гамбург**, канд. іст. наук, доц. Київського ун-ту **В. М. Литвин**, д-р філософ. наук, зав. відділом Ін-ту держави і права АН України **О. М. Мироненко**, студент Київського ун-ту **І. О. Москаленко**, академік АН України **Б. І. Олійник**, уповноважений представник Президента в Києві **І. М. Салій**, д-р юрид. наук, зав. відділом Ін-ту держави і права АН України **В. Ф. Сіренко**, генеральний директор політологічного інноваційного центру **Л. С. Тупчієнко**.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

Те, що сталінську довіру відновлено, в січні 1948 р. виразно засвідчив В. М. Молотов, котрий прибув на святкування 30-річчя УРСР. Виступаючи на Засіданні Верховної Ради УРСР, він підкреслив, що «Радянська Україна стоїть у перших рядах серед радянських республік нашої Батьківщини»¹. В свою чергу, М. С. Хрущов зазначав, що «досягнуті успіхи стали можливими лише завдяки повсякденному керівництву і допомозі Центрального Комітету нашої партії і творців більшовицької партії і радянської держави — Леніна і Сталіна», а також вказував на те, що «дружба між російським і українським народами повинна зміцнюватись повсякденною нашою працею»².

Коли говорять і пишуть про М. С. Хрущова, то, як правило, акцентують увагу на тих аспектах його діяльності, які були пов'язані з «відлигою», з руйнуванням диктаторського сталінського режиму, спробами зламати тоталітарну систему. Спроби ці, однак, закінчилися невдачею, що значною мірою пояснюється генетичним зв'язком М. С. Хрущова як політичного керівника із структурами, які він хотів реформувати.

Сталінська система була ієрархічною за своєю побудовою, вона визнавала не тільки культ «верховного вождя», а й «культики» відомчих чи регіональних «вождів». За правилами цієї системи і успіхи, і тим більше прорахунки у роботі обов'язково (хоч далеко не завжди об'єктивно) мали персоніфікуватись. Саме у цьому, а також у людських якостях М. С. Хрущова варто шукати витоки того, що, працюючи на Україні, він «не заперечував» тим, хто тією чи іншою мірою намагався відзначити його «особистий внесок» або поряд із заслугами «великого Сталіна» згадував заслуги його «вірного соратника... товариша Хрущова»³. Частіше це відбувалось в останні роки його перебування на Україні. Характерним щодо цього був XVI з'їзд КП(б)У у січні 1949 р., на якому лунали заздоровниці на честь двох осіб — Сталіна і Хрущова.

Неухильно дотримувався М. С. Хрущов і притаманних сталінському режиму силових, командних методів керівництва, про що переконливо засвідчує один із прикладів повоєнного часу. Суть його полягає в тому, що на республіканській нараді передовиків сільськогосподарства, яка працювала 24—27 лютого 1948 р. в Києві, виступ голови колгоспу ім. Леніна Чемеровецького району Кам'янець-Подільської області Д. В. Бойка був перерваний реплікою М. С. Хрущова: «Тов. Бойко, скільки у вас колгоспників не виробили мінімуму трудоднів?» Голова відповів, що 50 чоловік, з них без поважних причин — 8.

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6, 7/8.

¹ Засідання Верховної Ради УРСР. (Третя, ювілейна сесія). 24 січня 1948 р.: Стеног. звіт.— К., 1948.— С. 21.

² Там же.— С. 24, 26.

³ XVI з'їзд КП(б)У. 25—28 січня 1949 р.: Матеріали з'їзду.— К., 1949.— С. 70.

«Що ви гадаєте з ними робити?» — поцікавився Хрущов. «Коли,— каже Д. В. Бойко, — в 1948 році вони не вироблять мінімуму трудоднів, то ми відберемо від них городи і навіть виключимо з членів колгоспу. Коли ж вони надалі будуть працювати як слід, то вони в колгоспі залишаться»⁴.

Запитання Хрущова не були випадковими. 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Поза сумнівом, М. С. Хрущова цікавило, як же саме керівники колгоспів будуть реагувати на цей Указ. А незабаром широко розгорнулась робота по його здійсненню. На колгоспних зборах виносились «громадські вирокі» тим, кого кваліфікували як дармоїдів. Їх виселяли, а також обговорювали тих, хто недостатньо активно працював, не виробив мінімуму трудоднів. По відношенню до осіб цієї категорії обмежувались попередженнями. З часу появи Указу і по липень 1950 р. було винесено 11991 «громадський вирок» про виселення селян за межі УРСР⁵.

Виявилися у виконанні цього Указу і хиби: «вирокі» виносились стосовно осіб похилого віку, інвалідів Вітчизняної війни, осіб, які не були членами колгоспу — робітників і службовців, котрі жили у сільській місцевості. Нерідко керівники колгоспів намагались використати Указ для зведення особистих рахунків з окремими колгоспниками тощо⁶. Не випадково у 1948—1950 рр. скасовано 2049 вироків, або 17% загальної їх кількості⁷. Можна вважати, що цей Указ був лише однією із ланок у ланцюзі органічно притаманних сталінській системі заходів, спрямованих на вирішення господарських проблем методами, проти яких М. С. Хрущов сам виступить на початку 50-х рр.

Однак тоді, у квітні 1948 р., він ніби діяв сам проти себе. Він пише великого листа Сталіну, в якому розповідає про здійснення Указу на Україні, коротко засуджує перегини і помилки, а завершує листа пропозицією прийняти такий самий Указ стосовно РРФСР та інших союзних республік. «...Повсюдне застосування Указу, — зазначалось у листі, — прискорить зміцнення трудової дисципліни, що забезпечить своєчасне виконання усіх сільськогосподарських робіт, отримання високих врожаїв, підвищення продуктивності тваринництва та більш швидко піднесення усього господарства колгоспів»⁸.

Саме в той час, коли М. С. Хрущов працював на Україні, було започатковано прийняття постанов ЦК КП(б)У з питань ідеологічної роботи. Спрямованість цих документів визначив сам Сталін у своєму виступі на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б) 14 серпня 1946 р. та ідеолог тієї доби А. О. Жданов, котрий 15 серпня на зборах партійного активу і письменників Ленінграду «роз'яснив» постанову ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленінград».

15—17 серпня 1946 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому обговорювалось питання про рішення ЦК ВКП(б) на звіт ЦК КП(б)У про підготовку, добір і розподіл керівних партійних та радянських кадрів в парторганізації України. М. С. Хрущов зробив доповідь, в якій особливу увагу приділив ідеологічним питанням. «Великим недоліком, — підкреслював він, — в справі ідеологічного виховання кадрів є те, що партійні організації на Україні не розгорнули у пресі і в усній пропаганді необхідної роботи по викриттю спроб відродити буржуазно-націоналістичну ідеологію. Партійні організації України недооцінили

⁴ Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні.— К., 1990.— С. 4.

⁵ Там же.— С. 41.

⁶ Про ці недоліки йшлося у листі виконуючого обов'язки Прокурора УРСР П. Нощенка на ім'я М. С. Хрущова (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5177, арк. 19—24).

⁷ Там же.

⁸ Там же.

особливої ваги ідеологічної роботи, не приділяли потрібної уваги доборові та ідейно-політичному вихованню кадрів в галузі науки, літератури, мистецтва.

Внаслідок цього в деяких книгах, журналах, газетних статтях, в усних виступах окремих українських істориків та літераторів є ідеологічні помилки, спостерігаються спроби відродити буржуазно-націоналістичні погляди Грушевського та його «школи». Проте буржуазно-націоналістичні перекирчення не були вчасно розкритиковані і не дістали належної відсічі»⁹.

Виступаючи у обговоренні доповіді М. С. Хрущова, К. З. Литвин акцентував увагу на недоліках в роботі Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, яке, на думку оратора, повинно було повести «рішучу боротьбу за викриття і ліквідацію націоналістичних помилок»¹⁰. К. З. Литвин підкреслював «неблагополуччя серед працівників ідеологічного фронту і насамперед серед істориків, літераторів й письменників»¹¹. Взагалі вже на цьому Пленумі були визначені основні лінії «викривальної» діяльності, що її потім розвинув Л. М. Каганович.

Протягом серпня, вересня і жовтня 1946 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло такі постанови: «Про перекирчення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії Української літератури» (24 серпня 1946 р.), «Про журнал сатири і гумору «Перець» (19 вересня 1946 р.), «Про журнал «Вітчизна» (1 жовтня 1946 р.), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» (20 жовтня 1946 р.).

В цих постановах і тогочасній пресі згадувалось близько сотні імен українських діячів науки і культури. Їх обвинувачували в «буржуазному націоналізмі».

«Це все, — констатує В. Голуб, — відбувалося на тлі величезного неврожаю й голоду на селі. В такій сполуці всі обставини й політична атмосфера нагадували 1933 рік і, безперечно, витворювали страх, напруження й покірність голій силі влади. Але так далеко, як у 1933 році, цього разу не зайшло»¹².

Були також прийняті постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про перевірку виконання Спілкою радянських письменників України рішення ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград» (7 жовтня 1947 р.), «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В. Мураделі» (22 травня 1948 р.).

Властиві цим документам безапеляційність, брутальний схематизм призвели до серйозних перекирчень в оцінках загального стану літератури і мистецтва на Україні. Поява цих постанов зайвий раз засвідчила, що тоталітарна система не може існувати без «підсистеми страху», у тому числі постійно створюваного страху перед «буржуазно-націоналістичною загрозою». Це був яскравий приклад того, як розмитість критеріїв національного і націоналістичного дозволяла у будь-який момент нагнітати атмосферу «націоналістичної загрози», підводити під поняття «націоналізм» вірність традиціям свого народу, патріотичні почуття. Роздумуючи саме над цими проблемами, кінорежисер О. П. Довженко, котрого також ще під час війни з фашистською Німеччиною було звинувачено у «націоналізмі»¹³, у липні 1945 р. з боєм занотував у своєму щоденнику: «Товаришу мій Сталін, коли б Ви були

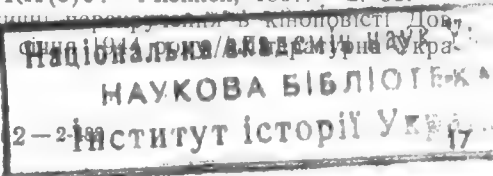
⁹ Рішуче поліпшити добір, розстановку і виховання кадрів // Партробітник України.— 1946.— № 8.— С. 7—8.

¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 727, арк. 109.

¹¹ Там же, арк. 112—113.

¹² Голуб В. Конспективний нарис історії КП(б)У.— Мюнхен, 1957.— С. 93.

¹³ Про антиленінські помилки й націоналістичні перекирчення в кінофільмі Довженка «Україна в огні». Виступ Й. В. Сталіна 30 липня 1945 р. // Українська історія.— 1990.— № 27.

навіть богом, я їй тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі*. Коли немає ненависти принципової, і зневаги нема, і недоброзичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту,— невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм в непотурани глупоті людей чиновних, холодних діяг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче...»¹⁴.

Не обминули Україну і наслідки відомої сесії ВАСГНІЛ, що відбулася у серпні 1948 р. На цій сесії Т. Д. Лисенко отримав остаточну перемогу над «вейсманістами-морганістами». Жертвами «лисенківщини» стало чимало відомих радянських вчених-генетиків. На Україні також було звільнено багато науковців, які не підтримували Т. Д. Лисенка. На їх місце призначались люди, які мали нижчу кваліфікацію, але вели активну боротьбу з «вейсманізмом-морганізмом». Так, зокрема, у Харкові був звільнений завідуючий університетською кафедрою дарвінізму і генетики професор І. М. Поляков, у сільськогосподарському інституті — професор Л. М. Делоне. У Київському університеті були звільнені завідуючий кафедрою дарвінізму професор С. М. Гершензон, завідуючий кафедрою генетики і селекції професор М. М. Гришко та ін.¹⁵

В своїх мемуарах М. С. Хрущов окремо зупиняється на сталінському антисемітизмі: «Великим недоліком Сталіна було неприязне ставлення до єврейської нації. Він як вождь і теоретик у своїх працях й виступах не давав навіть натяку на це... Зовні все виглядало пристойно. Але, коли у своєму колі йому доводилось говорити про якогось єврея, він завжди говорив з підкреслено утрированою вимовою. Так у побуті висловлюються несвідомі, відсталі люди, котрі з презирством ставляться до євреїв й навмисне перекручують російську мову, витинаючи єврейську вимову або якісь негативні риси. Сталін любив це робити, і виходило у нього типово»¹⁶.

Він був, за оцінкою М. С. Хрущова, «схильний до цього мерзенного недоліку, який має назву антисемітизму... Відбулась розправа з Міхоелсом, найбільшим артистом єврейського театру, людиною великої культури. Його по-звірячому вбили таємно, а потім нагородили його вбивць

* Ось що згадував про це М. С. Хрущов: «...Сталін викликав мене: «Ви знайомі з сценарієм?» — «Знайомий». (Йдеться про кіносценарій О. П. Довженка «Україна в огні». — (Ю. Ш.) Я розповів Сталіну, за яких обставин зміг з ним ознайомитись. Сталін вважав, що тут просто була з мого боку відмовка, й почав критикувати текст. Він так розносив Довженка, що я був вражений: адже Сталін раніше дуже добре ставився до цього автора, цінував і підтримував його...

...Сталін не обмежився розбором і запропонував мені викликати ряд українських керівників, членів уряду і секретарів ЦК по пропаганді, окрім того, особисто Корнійчука, Бажана, Тичину і, здається, Рильського. Довженко теж був присутній. Сталін розніс Довженка у пух і прах. Закінчилось тим, що майбутнє Довженка як діяча мистецтва було буквально підвішено, загрожувало навіть дещо більше. Мені Сталін запропонував, щоб ми на осціві цього «обміну думками» підготували резолюцію про неблагополучне становище на ідеологічному фронті України». (Мемуари Никити Сергєєвича Хрущова // Вопросы истории.—1991.— № 11.— С. 52—53).

¹⁴ Довженко О. П. Твори.— К., 1985.— Т. 5.— С. 190—191.

¹⁵ У 1948 р. журнал «Більшовик України» писав: «Приклад низькопоклонства й плазування перед буржуазною наукою показує група апологетів морганістської школи у нас на Україні, які разом з реакціонерами, мракобісами від науки тягнуть одну й ту саму ноту. Це насамперед можна сказати про таких біологів, як Поляков, Делоне, Гершензон, Гришко та інші...

...Дехто з радянських біологів некритично сприйняв буржуазну генетику з властивою їй метафізикою і схоластиком і навіть проповідував її з кафедр ряду наших вузів. Знайшлися такі люди і серед українських генетиків, які пленталися в хвості зарубіжних метафізиків—морганістів і, більше того,— завзято виступали проти послідовників школи Мічуріна, зокрема проти продовжувача його вчення—новатора радянської біології академіка Т. Д. Лисенка. (Алентьев О. Проти низькопоклонства перед буржуазним Заходом // Більшовик України.—1948.— № 11.— С. 55, 56).

¹⁶ Мемуари Никити Сергєєвича Хрущова // Вопросы истории.—1991.— № 11.— С. 56.

і з честю поховали їхню жертву... Гадаю, що прийде час, коли все це розкриється ширше й буде проведений глибокий аналіз того, як це сталося, для того, щоб надалі нічого схожого не могло повторитись»¹⁷.

Йдеться про С. М. Міхоелса, котрий, за офіційною версією, загинув у Мінську 13 січня 1948 р. разом з театральним критиком В. І. Голубовим-Потаповим.

У квітні 1953 р. те, що смерть С. М. Міхоелса сталась саме внаслідок вбивства, підтвердив ніхто інший, як Л. П. Берія. У листі на ім'я Г. М. Маленкова він поклав провину за це на колишнього міністра державної безпеки В. С. Абакумова, котрий після свого арешту визнав, що виконував пряму сталінську директиву. «Коли Міхоелса було ліквідовано, — свідчив він, — і про це доповіли Й. В. Сталіну, він високо оцінив цей захід й наказав нагородити орденами, що й зробили»¹⁸.

Після вбивства С. М. Міхоелса поступово почала розгортатись політична кампанія боротьби з так званими «безродними космополітами», яка по суті мала антиєврейський характер. Вона безпосередньо торкнулась України. Відомі літератори І. І. Стебун, Л. С. Санов, Є. Г. Адельгейм, А. І. Кацнельсон та інші були звинувачені в антипатріотизмі, в схиланні перед культурою Заходу, у замовчуванні зв'язків культури українського народу з культурою російського народу, в інших «гріхах». Статті проти них рясніли такими словами, як «безродні космополіти», «естетствуючі нікчемності», «низькопоклонники», «антипатріотичні торгаші» тощо. У березні 1949 р. з відома і санкції М. С. Хрущова відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів»¹⁹.

Слід погодитись з думкою Я. Л. Рапопорта про те, що «боротьба з космополітизмом не мала нічого спільного з теоретичною принциповою диференціацією двох понять: космополітизм і інтернаціоналізм... У боротьбу з космополітизмом з логічною послідовністю впліталась боротьба з «низькопоклонством» перед Заходом..., перед його наукою, загальною культурою, літературою, поезією, мистецтвом у його різноманітних формах, і природно, що переможцем в цій боротьбі була національна російська і радянська наука, культура, література і поезія, мистецтво. Від розбещуючого впливу Заходу радянські люди відгороджувались не тільки виховально-агітаційними заходами, а й системою обмежуючих заходів для ізоляції їх від західних спокус»²⁰.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. тривали репресії проти єврейських літераторів та митців, діяльність котрих була пов'язана з Україною. Зокрема, в цей час були піддані арештам і засуджені до різних строків позбавлення волі Г. І. Полянкер, М. Ю. Мижирицький, Н. М. Лур'є, І. Н. Кіпніс, А. Я. Каган, Н. І. Забара, І. Х. Друкер, А. Ш. Губерман, В. І. Гутянський, А. М. Велєдницький, Й. Ш. Бухбіндер, Х. А. Вайнерман, М. Е. Альтман та ін.²¹

Декому з названих та іншим діячам єврейської літератури та культури, зокрема, інкримінувались зв'язки з «Єврейським антифашистським комітетом» (ЄАК), який був створений ще в 1942 р. і головою якого призначили С. М. Міхоелса. ЄАК був заснований при Радінформбюро, котре очолював тоді С. А. Лозовський. Він же став відповідальним і за роботу ЄАК, котрий, як і Слов'янський комітет, був першою офіційно санкціонованою з часу Жовтневої революції

¹⁷ Там же.— С. 59.

¹⁸ Ордена за убийство // Аргументы и факты.—1992.— № 19.

¹⁹ Докладніше про ідеологічні процеси на Україні у 40-х на початку 50-х рр. див.: Кожукало І. П. Ідеологічна робота на Україні в другій половині 40-х — на початку 50-х років: аналіз, уроки // Укр. іст. журн.—1989.— № 2.— С. 14—25.

²⁰ Рапопорт Я. Л. На рубеже эпох. Дело врачей 1953 года.— М., 1988.— С. 23.

²¹ Названі літератори були реабілітовані ще в середині 50-х рр.

позакласовою громадською організацією, що будувала свою діяльність на чисто національній основі.

7 квітня 1942 р. ЄАК опублікував свою першу відозву до світового єврейства за 47 підписами. Це були підписи літераторів, акторів, лікарів та євреїв-військових.

24 травня на мітингу представників єврейського народу, що транслювався по радіо, було оголошено про збирання коштів на придбання 1 тисячі танків і 500 літаків для Червоної Армії. Комітет організував трансляцію передач мовою ідиш чотири рази на тиждень для євреїв США, Англії насамперед з метою інформування про фашистські звірства на окупованих німцями радянських землях.

Разом з тим, як точно свого часу писав Ю. Грачевський, «поступово (з позицій нібито крайньої військової необхідності) згори (мається на увазі сталінське керівництво.— Ю. Ш.) почали пропагувати думку про можливість використання пресловутої «всеєврейської взаємодопомоги й взаємовиручки» у світовому масштабі»²².

Кампанія по збиранню грошей на комплектування танкового підрозділу дала результат: зібрали 3 млн. крб. У 1943 р. С. М. Міхоелс разом з письменником І. С. Фефером успішно здійснили поїздку до США, Канади і Великобританії з метою збирання пожертвувань для Радянської Армії.

У лютому 1943 р. на засіданні Антифашистського комітету була заслухана вражаюча доповідь С. М. Міхоелса про геноцид проти євреїв на окупованих територіях. Наводились також дані про активну участь євреїв у боротьбі з фашизмом. У цьому зв'язку І. Г. Еренбург засудив поширення в країні антисемітських настроїв, фальшиві твердження, начебто «євреїв ніхто не бачив на фронті». Він закликав довести до широкої радянської громадськості інформацію про участь євреїв у воєнних діях.

Значні зусилля доклав ЄАК і до того, щоб привернути увагу сталінського керівництва до становища, в якому перебували залишки єврейської людності на визволених від фашистів територіях. Зокрема, 18 травня 1944 р. С. М. Міхоелс надіслав листа заступникові Раднаркому СРСР В. М. Молотову, в якому зазначав: «Після пережитої вцілілими євреями катастрофи місцева влада не тільки не приділяє їм належної уваги, але подекуди грубо порушує радянську законність... Звертає на себе увагу і той факт, що одержувана Червоним Хрестом з різних країн допомога ... до нужденних євреїв рідко доходить»²³.

ЄАК планував видання «Чорної книги» про нацистські звірства і «Червоної книги» про збройну боротьбу євреїв проти окупантів. Але ці публікації фактично були пізніше заборонені до друку в СРСР. Літературну комісію по підготовці «Чорної книги», створену навесні 1944 р., очолив спочатку І. Г. Еренбург, а після його виходу з комісії на знак протесту проти того, що частина матеріалів книги було передано за кордон до їх публікації в СРСР,— В. С. Гроссман. Уривки з «Чорної книги» вийшли друком у 40-і рр. в США та в Румунії, а найбільш повний текст російською мовою у 80-і рр. в Ізраїлі²⁴.

Потрібний сталінському керівництву виключно як мобілізуючий і пропагандистський орган, ЄАК, однак, не хотів бути «кишеньковою» установою. Особи, котрі входили до комітету, вели активну і наполегливу роботу, в тому числі й по протидії антисемітизму в СРСР. Єврей-

²² Грачевский Ю. Второе преодоление // Ковчег.— Альманах еврейской культуры.— М.— Иерусалим, 1991.— Вып. 2.— С. 457.

²³ Цит за: Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення. 1941—1944 рр. // Укр. іст. журн.— 1992.— № 2.— С. 32.

²⁴ Жизнь и судьба // Лит. газета.— 1990.— № 20. Поза сумнівом, цю книгу варто надрукувати нині українською мовою. У вітчизняному літописі подій війни і фашистської окупації це буде один з вражаючих людських документів, оскільки книга побудована за свідченнями очевидців трагічних подій.

біженці, повертаючись у свої рідні оселі, відчували на собі той чи інший утиск і все частіше зверталися до Комітету за допомогою. І він клопотав за них перед органами влади.

Діяльність ЄАК очевидячки вступала в суперечність з відведеною йому роллю, зі сталінською стратегією на розгортання державного антисемітизму як одного із знарядь зміцнення тоталітарної системи.

12 жовтня 1946 р. Міністерство держбезпеки СРСР направило у ЦК ВКП(б) і Раду Міністрів СРСР записку «Про націоналістичні прояви деяких працівників Єврейського антифашистського комітету». У ній говорилось, що комітет присвоює собі функції головного уповноваженого в справах єврейського народу і посередника між цим народом та партійно-урядовими органами. Підкреслювалось також, що ЄАК забуває про «класовий підхід», здійснює міжнародні контакти з буржуазними діячами і організаціями на націоналістичній основі. Робився висновок, що діяльність комітету є політично шкідливою і нетерпимою, вносились пропозиції ліквідувати ЄАК²⁵.

26 березня 1948 р. МДБ СРСР надіслало до ЦК ВКП(б) та у Раду Міністрів СРСР ще одну записку «Про Єврейський антифашистський комітет». В ній зазначалось, що керівники ЄАК є активними націоналістами й здійснюють антирадянську націоналістичну роботу. Саме про це свідчили заарештовані ще наприкінці 1947 р. старший науковий співробітник Інституту економіки АН СРСР І. І. Гольдштейн та старший науковий співробітник Інституту світової літератури АН СРСР З. Г. Грінберг. Ці свідчення з них «вичавили», видобули протизаконними методами. Протоколи їх допитів В. С. Абакумов направив у ЦК ВКП(б)²⁶.

Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 20 листопада 1948 р. ЄАК, як такий, що є «центром антирадянської пропаганди», було ліквідовано²⁷.

У своїй книзі «Мое життя», згадуючи про закриття єврейських видань та культурних закладів, Голда Меїр, котра наприкінці 40-х рр. розпочала роботу в Москві як ізраїльський посланник, писала: «Що з того, що всі вони були вірними лінії партії? Надто великий інтерес до Ізраїлю та ізраїльтян виявило російське єврейство, щоб це могло сподобатися у Кремлі. Через п'ять місяців (йдеться про січень 1949 рр.— Ю. Ш.) в Росії не залишилось жодної єврейської організації і євреї прагнули не наближатись до нас більше»²⁸.

Зокрема, у 1950 р. було остаточно ліквідовано Кабінет єврейської історії та культури при Академії наук УРСР, який очолював член-кореспондент АН УРСР, мовознавець Е. Г. Співак. Його заарештували у

²⁵ «Єврейский антифашистский комитет» // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов. Под общ. ред. А. Н. Яковлева.— М., 1991.— С. 323.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.— С. 324. Встановлено, що безпосередню відповідальність за незаконні репресії осіб у «справі ЕАК» несе Г. М. Маленков. 13 січня 1949 р. він викликав до себе С. А. Лозовського і у присутності голови КПК при ЦК ВКП(б) М. Ф. Шкірятова домагався зізнань у «злочинах». З цією метою використовувався направлений Сталіну у лютому 1944 р. за підписом С. М. Міхоелса, Ш. Епштейна, І. С. Фефера і відредагований С. А. Лозовським лист з пропозицією створити на території Криму Єврейську радянську соціалістичну республіку. Її створення, як зазначалось в записці, «назавжди розв'язало б по-більшовицьки, в дусі ленінсько-сталінської національної політики проблему державно-правового становища єврейського народу і подальшого розвитку його вікової культури». (Лакомый полуостров // Родина.— 1991.— № 11—12.— С. 17).

Після бесіди Г. М. Маленков і Ф. М. Шкірятов склали на ім'я Сталіна записку з пропозицією вивести С. А. Лозовського з членів ЦК ВКП(б). Рішенням ЦК ВКП(б) від 18 січня 1949р. (опитом) С. А. Лозовського вивели з ЦК ВКП(б) і виключили з партії. 26 січня 1949 р. його заарештували. В січні були також заарештовані члени ЄАК Б. А. Шимеліович, Й. С. Юзефович, Л. М. Квітко, П. Д. Маркіш, Д. Р. Бергельсон, І. С. Ватенберг, Ч. С. Ватенберг-Островська, Є. І. Теумін. Раніше, в 1948 р., заарештували І. С. Фефера, В. Л. Зускіна, Д. Н. Гофштейна. Всього протягом 1948—1952 рр. у зв'язку із «справою ЄАК» було заарештовано 110 чол.

²⁸ Меїр Г. Моя жизнь. Автобиография.— Иерусалим, 1989.— Кн. II.— С. 283.

січні 1949 р., пізніше арешту піддали завідуючого літературним відділом кабінету Х. Б. Лойцкера, М. І. Березівського, М. Я. Майдинського, М. Ю. Мижерецького, А. М. Велєдницького, Р. Я. Лернер та ін.

На допиті 25 червня 1949 р. Х. Б. Лойцкер на запитання слідчого «Чи варто наводити нові докази скоєних вами злочинів?» відповів: «Я бачу, що подальший спротив не має сенсу і говоритиму правду».

Трохи пізніше, у 1953 р., в заяві на ім'я Генерального прокурора СРСР Х. Б. Лойцкер виразно змалював «механіку» такого роду зізнань: «Сильним тиском слідчих Рюміна і Меркулова, погрозами, шантажем, позбавленням сну, а також побоями, знесиленого і доведеного до прострації нескінченними нічними допитами, змусили підписати якісь протоколи, що склалися з одних вигадок».

Слідство у справі ЄАК тривало до квітня 1952 р. На перших допитах С. А. Лозовський, І. С. Фефер та інші заперечували всі висунуті проти них обвинувачення. Однак згодом всі, окрім Б. А. Шимеловича, визнали свою «провину», дали свідчення про власну шпигунську й антирадянську діяльність.

Характерно, що ще в ході судового розгляду справи ЄАК виникли сумніви у об'єктивності розслідування справи. Суд намагався повернути справу на додаткове слідство, однак на нього чинили тиск і врешті-решт вирок було винесено за наявними в справі матеріалами.

18 липня 1952 р. Військова колегія Верховного суду СРСР присудила до розстрілу 13 чоловік. 12 серпня усі засуджені були страчені²⁹.

Згадуючи про це, М. С. Хрущов зазначає: «Безумовно, така акція стала можливою тільки в результаті внутрішньої діяльності бацили антисемітизму, яка жила в мозку Сталіна»³⁰.

Для самого М. С. Хрущова останнім роком перебування на Україні став 1949 р. Як зазначав він в мемуарах, «Сталін зателефонував мені, щоб я приїхав в Москву... Обертаючись, скажу, що український народ ставився до мене добре. Я тепло згадую роки, які провів там. Це був дуже відповідальний період, але прийнятний тому, що приніс задоволення: швидко розвивались, зростали і сільське господарство, і промисловість республіки. Сталін неодноразово доручав мені робити доповіді на Україні, особливо з питань прогресу тваринництва, а потім віддавав ці доповіді друкувати в газеті «Правда», щоб й інші, за його словами, робили те ж саме, що ми робили на Україні. Втім, я далекий від того, щоб переоцінювати значення власної персони. Напружено працювала вся республіка»³¹.

1949 р. був роком 70-річного ювілею «вождя народів», до святкування якого Сталін вирішив повернути М. С. Хрущова у Москву. На думку останнього, це рішення викликане насамперед маніакальною підозрілістю Сталіна, котрий вважав, що починає визрівати черговий заколот проти нього у Москві та Ленінграді. «Ми, — сказав Сталін Хрущову, — хочемо, щоб Москва була опорою ЦК, тому вам корисніше працювати тут. Ви станете секретарем одразу МК і ЦК партії...» Раніше я вже узгодив з ним, що буду рекомендувати першим секретарем ЦК Мельникова. Сталін погодився, хоча і не знав його: довірився мені»³².

На грудневому (1949 р.) Пленумі ЦК КП(б)У М. С. Хрущов був увільнений від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України у

²⁹ В 1955 р. було проведено додаткову перевірку у справі ЄАК і вирок стосовно С. А. Лозовського та інших був відмінений. Реабілітовані й інші особи, котрі були піддані репресіям у зв'язку із цієї справою.

Значно пізніше відбулася і своєрідна «реабілітація» Кабінету єврейської культури. У грудні 1991 р. він відроджений у вигляді відділу єврейської історії і культури у новоствореному Інституті національних відносин і політології Академії наук України.

³⁰ Мемуари Никити Сергєєвича Хрущова // Вопросы истории.—1991.— № 11.— С. 59

³¹ Там же.— С. 43.

³² Там же.— С. 44.

зв'язку з обранням його секретарем Центрального Комітету ВКП(б) і першим секретарем Московського обкому партії. Партійну організацію України очолив Л. Г. Мельников.

Слід погодитись з думкою англійського видавця мемуарів М. С. Хрущова, вченого і дипломата Е. Кренкшоу про те, що приїзд у 1938 р. на Україну став для Хрущова своєрідним порятунком: «12 років він був далеко від Москви, від щоденної боротьби за пости, від інтриг, лестошів, брехні та фіскальства, що процвітали при Сталіні і знесилювали навіть здатних людей на зразок Маленкова». На думку Кренкшоу, саме на Україні «Хрущов був — настільки, наскільки це було можливо за Сталіна — сам собі господарем, тут він отримав можливість розвинути свої здібності й задатки, котрі у іншому разі були б неминуче і безнадійно перекручені... Нарешті, Хрущов своїми ж очима побачив жахливі страждання, котрі змушений був переживати народ, а також побачив, як цей народ, попри усі свої страждання, встав проти німців... Не було іншого такого партійного вождя, за винятком О. О. Кузнецова, який провів облогу Ленінграда і невдовзі після цього був розстріляний Сталіним, котрий би так довго, як Хрущов, на собі випробував й так ясно уявляв на своєму досвіді справжнє життя у Радянському Союзі при Сталіні. Я гадаю, що це й змінило Хрущова»³³.

Після Хрущова

Згадуючи про обрання Л. Г. Мельникова першим секретарем ЦК КП(б)У, В. Голуб зазначає: «Ставши на чолі ЦК КП(б)У, а отже і всієї влади в Україні, Л. Мельников першим ділом зробив поїздку по Західній Україні. Протягом першої половини січня 1950 року в супроводі Д. Мануїльського, І. Сеніна та І. Назаренка він об'їздив всі обкоми Західної України і в кількох місцях провів чистку партійного апарату. В своїх доповідях на пленумах обкомів він гостро критикував низький рівень пропаганди серед населення, поганий стан ідеологічної роботи серед інтелігенції та у вищих школах, вимагав зміцнити колгоспи»³⁴.

Основні завдання і принципи колгоспного руху в нових республіках і областях Союзу РСР були визначені в постанові ЦК ВКП(б) (травень 1947 р.) «Про колгоспне будівництво у Литовській, Латвійській і Естонській РСР». Цей документ застерігав від зайвої поспішності, відзначав необхідність створювати колгоспи на основі повної добровільності, залучати в першу чергу сільську бідноту. На цьому не раз наголошувалось і в рішеннях ЦК КП(б)У і уряду УРСР, у виступах керівників. Проте на практиці застосовувались апробовані ще в 20—30-ті рр. натискні методи колективізації.

Основна маса селян була охоплена колективними господарствами у 1948—1949 рр. Якщо на початку 1946 р. у західних областях України нараховувалося 158 колгоспів, на початку 1948 р.—1762, то на 1 листопада 1949 р. тут було створено 6098 колгоспів. На початок 50-х рр. у західних областях України в основному була завершена суцільна колективізація сільського господарства³⁵.

Архіви зберегли лист до Сталіна, підписаний Л. Г. Мельниковим і Д. С. Коротченком. Прочитуємо уривок з цього листа: «За повоєнний час у західних, Чернівецькій та Закарпатській областях Української РСР організовано 206 МТС з наявністю в них 7556 тракторів, є складні сільськогосподарські машини, направлені кадри сільськогосподарських спеціалістів, колгоспам, селянам-біднякам і середнякам надавалась державою велика допомога...

³³ Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні.— С. 45—46.

³⁴ Голуб В. Конспективний нарис історії КП(б)У.— С. 97.

³⁵ Кожукало І. П., Шаповал Ю. І. У ті важкі повоєнні роки... // Про минуле — заради майбутнього.— К., 1989.— С. 145.

Серед 152 тис. селянських господарств, що залишились поза колгоспами, є частина куркульських господарств, яка... завдає шкоди колгоспам у їх організаційно-господарському зміцненні.

З метою забезпечення найбільш сприятливих умов для соціалістичної перебудови сільського господарства і зміцнення колгоспів Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівенської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської областей Української РСР просимо Вас, товариш Сталін:

1. Дозволити здійснити виселення частини куркулів із західних, Чернівецької та Закарпатської областей в кількості 1200 господарств за межі Української РСР з конфіскацією майна, яке їм належить.

2. Конфісковане майно куркульських господарств... передати колгоспам безплатно з зарахуванням у неподільні фонди колгоспів.

3. Продовольче зерно, зернофураж та олійні культури передати державі.

4. Дати вказівку Міністру державної безпеки Союзу РСР про практичне здійснення виселення вказаних куркульських господарств у вересні 1950 року і працевлаштувати їх у ліспромгоспах Міністерства лісної і паперової промисловості Союзу РСР у районах східного Сибіру...»³⁶.

Останнім часом з'явилися публікації, присвячені діяльності Л. Г. Мельникова³⁷, хоча об'єктивну, засновану на всій сукупності фактів оцінку цієї діяльності ще належить, на нашу думку, дати.

Типовий апаратник, Л. Г. Мельников з 1938 р. по 1949 р. пройшов шлях від зав. відділом обкому до першого секретаря ЦК КП(б)У. У липні 1947 р. його обрали секретарем ЦК і одночасно він очолював Управління по перевірці партійних органів ЦК КП(б)У. Він звик виконувати накази, особливо уважно стежачи за політичними імпульсами, що надходили з центру. Не випадково при ньому продовжилась практика прийняття постанов з ідеологічних питань, що несли на собі прямий відбиток постанов ЦК ВКП(б) та директивних редакційних статей газети «Правда». Так були прийняті постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про журнал «Дніпро» (11 лютого 1950 р.), «Про підсумки VI Пленуму правління Спілки радянських письменників України» (14 серпня 1951 р.), «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України» (постанова Пленуму ЦК КП(б)У від 24 листопада 1951 р.), «Про видавництво Спілки радянських письменників України «Радянський письменник» (27 листопада 1951 р.).

2 липня 1951 р., невдовзі після другої декади української літератури і мистецтва, що пройшла у Москві, у газеті «Правда» з'явилася редакційна стаття «Проти ідеологічних перекирвань у літературі». У статті було піддано необгрунтованій і різкій критиці вірш В. Сосюри «Любіть Україну», надрукований в російському перекладі в п'ятому номері журналу «Звезда». У статті, зокрема, зазначалось: «Постає питання: про яку Україну йде мова, яку Україну оспівує В. Сосюра? Чи ту Україну оспівує він, яка віками стогнала під експлуататорським ярмом, сум і гіркота якої вилились у гнівних рядках Тараса Шевченка? Чи у вірші В. Сосюри мова йде про нову, квітучу Радянську Україну, створену волею нашого народу, керованого партією більшовиків?

Досить ознайомитись із віршем В. Сосюри, щоб не залишилося сумнівів, що, всупереч життєвій правді, він оспівує якусь одвічну Україну, Україну «взагалі...»³⁸.

При цьому відзначалось, що «під такою творчістю підпишеться

³⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 73, арк. 53—54.

³⁷ Кожукало І. П. Л. Г. Мельников: у ті важкі післявоєнні роки // Маршрутами історії— К., 1990.— С. 540—554; Мельников Леонід Георгійович // Комуністична партія України: з'їзди і конференції— К., 1991.— С. 429—435.

³⁸ Проти ідеологічних перекирвань в літературі // Більшовик України.— 1951.— № 7.— С. 2.

будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо, Петлюра, Бандера та ін.»³⁹.

У статті також однозначно констатовалось: «Вказані факти свідчать про серйозні хиби і помилки в ідейно-виховній роботі на Україні. ЦК КП(б)У, як видно, слабо займається ідеологічними питаннями...

Треба визнати, що ідейно-виховна робота з інтелігенцією на Україні поставлена слабо. В середовищі українських письменників недостатньо розвинена критика і самокритика, мають місце факти замазування помилок, взаємного вихвалювання. Природно, що в такій обстановці вірш В. Сосюри не тільки не знайшов критичної оцінки, але беззастережно захвалювався. Серед інших вірш В. Сосюри «Любіть Україну» особливо захвалював поет Максим Рильський...»⁴⁰.

Таким чином сигнал до чергової політико-ідеологічної кампанії було дано. Слід також зауважити, що «Правда» піддала критиці і лібретто опери «Богдан Хмельницький», яке написали О. Є. Корнійчук та В. Л. Василевська. У зв'язку з цим В. Голуб зауважує, що «російським шовіністам навіть український советський патріотизм В. Сосюри видався нестерпним, а лібретто О. Корнійчука — замало плазуючим перед Росією і її царем та боярами»⁴¹.

20—24 листопада 1951 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який обговорив доповідь Л. Г. Мельникова. Серед інших виступив і О. Є. Корнійчук, котрий, зокрема, сказав: «Редакційна стаття «Правди» гостро критикувала буржуазно-націоналістичні зриви у творчості Сосюри, його вірш «Любіть Україну», вірш, в якому Сосюра перекрутив нашу дійсність. Сосюра написав націоналістичний вірш, в ньому немає Радянської України»⁴².

Секретар ЦК КП(б)У І. Д. Назаренко зазначав, що «стаття газети «Правда», як вказував тов. Мельников у своїй доповіді, безумовно відіграла величезну роль в мобілізації партійних органів і всіх партійних організацій на усунення серйозних недоліків і помилок, які мають місце у нас на Україні в області ідеологічної роботи»⁴³.

Постанову Пленуму, яка мала назву «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України», можна вважати свого роду підсумковим ідеологічним документом Компартії України сталінської доби. «Товариш Сталін,— говорилося, зокрема, у постанові,— вчить, що сутність націоналізму полягає у прагненні відокремитися і замкнутися у рамках своєї національної шкарлупи, у прагненні не бачити того, що зближує та з'єднує трудящі маси національностей СРСР, і бачити лише те, що може їх віддалити одне від одного, вказує, що найменший прояв націоналізму є відходом від ленінського інтернаціоналізму і послаблює єдність народів СРСР, грає на руку ворогам нашої країни, що пережитки капіталізму у свідомості людей більш живучі у області національного питання, ніж у будь-якій іншій області, бо мають змогу добре маскуватися у національному костюмі (підкресл. Ю. Ш.).

Партійні організації не завжди послідовно проводили у життя ці найважливіші вказівки. Деякі партійні організації послабили політичну пильність, забуваючи про те, що без рішучої, нещадної боротьби проти усіх проявів українського буржуазного націоналізму не можна досягти успіху у справі виховання трудящих у дусі комунізму, ленінсько-сталінської дружби народів, животворного радянського патріотизму». Вірш В. Сосюри «Любіть Україну» називався у постанові «націоналістичним», «шкідливим твором».

І хоча тому, хто уважно прочитав вірш «Любіть Україну», написаний у 1944 р., довелося б докласти величезних зусиль, щоб побачити у ньому «націоналізм» чи «шкоду», у редакційних і авторських статтях у пресі, на численних зборах літераторів і митців гнівно «таврувалися» саме ці «вади» твору В. Сосюри⁴⁴.

(Далі буде)

³⁹ Там же.— С. 3. ⁴⁰ Там же.— С. 4.

⁴¹ Г о л у б В. Конспективний нарис історії КП(б)У.— С. 98.

⁴² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 968, арк. 142.

⁴³ Там же, арк. 242.

⁴⁴ Докладніше див.: К о в а л ь В. Любіть! Суд над одним віршем Володимира Сосюри // Літературна Україна.— 1989.— № 9.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. М. Матях (Київ)

Історія українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина»

Найбільш гучним, ефективним явищем в історії українського народу називав М. С. Грушевський українське козацтво¹, початки якого датуються кінцем XV ст. Вивченням цього феномену ще у XVI—XVII ст. займалися польські історики. Початком XVIII ст. датується поява вітчизняного козацького літописання. Чимале місце займала козакознавча тематика в дослідженнях таких корифеїв історичної думки, як Д. М. Бантиш-Каменський, Г. Ф. Міллер, М. А. Маркевич, А. О. Скальковський, М. І. Костомаров, С. М. Соловйов, І. М. Каманін, В. Б. Антонович, П. О. Куліш, М. С. Грушевський, Д. І. Яворницький та ін. Водночас «навіть чи можна назвати іншу проблему,— зазначав В. О. Голобуцький,— пов'язану з вивченням далекого минулого українського народу, яка була б предметом таких запеклих суперечок, такої гострої боротьби думок»².

Незважаючи на наявність великої кількості історичних студій, ця проблема з ряду об'єктивних та суб'єктивних причин залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії*.

Вагомий вклад у дослідження козацької проблематики вніс перший український історичний журнал «Киевская старина» — єдиний наприкінці XIX ст. легальний друкований науковий орган, який видавався у Києві у 1882—1906 рр. і відіграв помітну роль у розробці та популяризації знань з минулого України. На його сторінках тема українського козацтва була однією з провідних протягом усього періоду існування часопису. Відомий український історіограф Д. Дорошенко констатував, що саме «Киевская старина» надрукувала «по історії козацького періоду нашої історії» найбільшу кількість матеріалів³. Проте і досі ця величезна наукова спадщина практично залишається поза увагою вітчизняної історіографії.

Публікації «Киевской старины» охоплювали досить широкий спектр питань — від витоків українського козацтва до останніх часів існування Запорозької Січі. Зрозуміло, вони не були рівноцінними ні за актуальністю та глибиною порушених проблем, ні за характером та науковою значимістю. Серед них зустрічаються як глибокі дослідження, добре аргументовані статті, так і невеликі замітки та локальні, епізодичні повідомлення.

У даній розвідці акцентуватимемо увагу читача на основних проблемах українського козакознавства, що знайшли відображення на сторінках «Киевской старины». Серед них однією з провідних є проблема виникнення козацтва та еволюції його в окремий стан феодального суспільства. Її розробці присвятили свої статті І. Новиць-

¹ Грушевський М. Історія українського козацтва.— Спб., 1913.— Т. I.— С. 5.

² Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво.— К., 1957.— С. 3.

* Ця думка неодноразово висловлювалася учасниками міжнародної конференції «Українське козацтво: витoki, еволюція, спадщина» (Київ — Дніпропетровськ, травень 1991 р.).

³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії.— Прага, 1923.— С. 160.

кий, О. Стороженко, Л. В. Падалка та інші дослідники⁴. Вони розглядали козацтво як явище, притаманне з XV ст. як для земель, що входили до складу Російської держави, так і тих, на які поширювалася влада Великого князівства Литовського⁵. Зокрема, І. Житецький вбачав у козацтві «найважливіше етнографічне явище часів литовців...»⁶. У публікаціях журналу гострій критиці піддавався погляд на козацтво (який тривалий час побутував серед певних кіл суспільства і навіть став провідною тезою офіційної польської історіографії) як дику, свавільну силу, що займалася винятково розбоем чи, в кращому випадку, могла згодитися тільки на роль панського слуги⁷.

Автори статей прагнули з'ясувати походження слова «козак». Поряд із застарілим, примітивним тлумаченням його від слова «коза» (поширеним, до речі, у розвідках Д. І. Яворницького) деякі з них робили спроби знайти наукове пояснення цього етноніму.

Так, Л. Падалка вважав, що ця назва перейшла від татар, де подібний термін означав нижчий клас вільного військового стану. Проте, на його думку, в різних областях слову «козак» надавалося два різних тлумачення: по-перше, людини вільної, що виконувала певні обов'язки військової прикордонної служби, і, по-друге, вільного дрібного землевласника⁸. Характеризуючи українське козацтво, яке з кінця XV ст. існувало «в південних порубіжних землях литовської Русі», дослідник писав, що воно створювалося і розвивалося під впливом таких факторів, які зумовили його особливий побут та внутрішній устрій: необхідності захисту південноукраїнських земель від постійних вторгнень татар, особливостей території його поширення та внутрішніх розпорядків Великого князівства Литовського і, нарешті, етнографічних особливостей південно-західних «руських слов'ян». «Завдяки саме цим певним умовам,— зазначав Л. В. Падалка,— воно з ступеня незначної верстви, що жила промислами і війною з татарами, піднялося на високий ступінь цілого народу, який ознаменував себе багатьма знаменитими діяннями і мав свою славу історію»⁹.

Працю Л. Падалки «Походження запорізького козацтва» високо оцінював М. С. Грушевський. «При деяких помилках і неповноті наукового апарату,— писав він,— вона помітна своїм прагненням простежити історію козацтва зовсім незалежно від традиції на фоні соціально-економічних відносин східної України». Анонімністю публікації та не зовсім вдалою структурою пояснював учений той факт, що вона не привернула тієї уваги, на яку по праву заслуговувала¹⁰.

На сторінках журналу знаходимо також яскраву характеристику козацтва як особливого стану в українських старостах. Ст. Качала, зокрема, вважав його організаторами двох гетьманів: Євстафія Дашковича, старости канівського і черкаського, і Предслава Ланцкорон-

⁴ Новицкий И. Князья Ружинские // Киевская старина.— 1882.— № 4.— С. 58—84; Происхождение запорожского казачества // Там же.— 1884.— № 8.— С. 580—608; № 9.— С. 27—52 (стаття Л. В. Падалки); Стороженко А. Свод данных о Яне Орышевском, запорожском гетмане времен Стефана Батория // Там же.— 1897.— № 1.— С. 124—125; Стороженко А. Князь Д. И. Вишневецкий // Там же.— 1897.— № 2.— С. 519—524; Стороженко А. Киев триста лет назад // Там же.— 1894.— № 2.— С. 204—230; та ін.

⁵ Происхождение запорожского казачества // Киевская старина.— 1884.— № 8.— С. 580.

⁶ Житецкий И. Смена народностей в Южной России: (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина.— 1884.— № 9.— С. 6.

⁷ Очерк истории Юго-Западной Руси // Киевская старина.— 1885.— № 2.— С. 287; Антонович В. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме // Там же.— № 5.— С. 51—52; та ін.

⁸ Происхождение запорожского казачества // Киевская старина.— 1884.— № 8.— С. 580—582.

⁹ Там же.— С. 583.

¹⁰ Грушевский М. Указ. соч.— С. 10.

ського, старости хмельницького¹¹. Цю точку зору рішуче заперечував В. Б. Антонович. Аналізуючи праці перших дослідників історії козацтва, він дійшов висновку, що, «користуючись неясними і неточними натяками польських письменників, вони приписували звання козацького гетьмана будь-якій особі, про яку знайшли відомості, що вона керувала яким-небудь козацьким загоном або навіть будь-яким ополченням, помилково названим козацьким; таким чином склався для XVI століття ряд уявних козацьких гетьманів, до числа яких були записані і старости українні: Дашкович, Лянцкоронський, Вишневецькі і т. д.»¹². На думку дослідника, причина цього полягала як у відсутності документальних даних про початки існування українського козацтва, так і у механічному перенесенні суспільного устрою козацтва часів Хмельниччини на проміжок часу до половини XVII ст.¹³

У своїх дослідженнях автори також приділяли значну увагу шляхам формування козацтва як окремого стану феодального суспільства. «Ходили в козаки не тільки руські міщани і селяни,— зазначав, наприклад, С. Качала,— пригноблені шляхтою або примушувані до панщини, але й дрібна шляхта, що наймитувала у знатних панів. Часто траплялося, що міста, крім встановлених законом повинностей, потерпали ще від свавілля старост і воевод, внаслідок чого міщани, особливо молоді і менш заможні, приставали до козацтва. Були й такі, які просто бажали битися з невірними в славу Божу, або для своєї власної слави»¹⁴. Далі дослідник підкреслював, що на початку існування українського козацтва ще не було тієї суспільної та національної ворожнечі, що згодом розділила козаків та шляхту на два антагоністичних табори. Проте автори інших публікацій вбачали причину масових втеч селян та міщан наприкінці XV — на початку XVI ст. в південні степи України у посиленні феодального та національного гніту на українських землях з боку панівних верств Речі Посполитої¹⁵.

Деякі дослідники вважали, що з оформленням козацтва як окремого стану дедалі чіткіше простежувалися елементи відродження віщого та общинного права Давньоруської держави, яким поступово надавалася перевага над шляхетською юрисдикцією¹⁶. Насамперед це знаходило вияв у таких суспільних ідеалах українського козацтва, як повна особиста незалежність, необмежене право земельної власності, самоврядування, основане на засадах виборності, власний суд, повна рівність усіх членів суспільства, презирливе ставлення до привілеїв та походження, спільний захист від зовнішніх ворогів. Ці форми суспільних відносин мали місце в полковому устрої на Україні, куренях у Запорозжжі, військових радах, Коші Війська Запорозького.

Простежуючи процес виникнення запорозького козацтва як особливого різновиду (типу) козацького товариства, Л. В. Падалка датував цю подію кінцем XVI ст.¹⁷ Він розглядав «двокий рух українського козацтва, в бік Запорозжжя — військовий і промисловий»¹⁸. Своєрідним рубежем в еволюції козацтва автор вважав Люблінську унію 1569 р. «В міру застосування в степовій смузі,— писав він,— у

¹¹ Очерк истории Юго-Западной Руси // Киевская старина.— 1885.— № 2.— С. 288.

¹² Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина.— 1883.— № 5.— С. 140—141.

¹³ Там же.— С. 141.

¹⁴ Очерк истории Юго-Западной Руси // Киевская старина.— 1885.— № 2.— С. 298.

¹⁵ Антонович В. Грановщина: (Эпизод из истории Брацлавской Украины) // Киевская старина.— 1888.— № 1—3.— С. 75—93; Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины // Там же.— 1894, 1895; та ін.

¹⁶ Происхождение запорожского казачества // Киевская старина.— 1884.— № 8.— С. 587; Очерк истории Юго-Западной Руси // Там же.— 1885.— № 2.— С. 291—301.

¹⁷ Происхождение запорожского казачества // Киевская старина.— 1884.— № 8.— С. 590.

¹⁸ Там же.— С. 591.

колишньому Великому князівстві Литовському польського державного і суспільного ладу і обмеження земельних прав і свободи українного населення, яке слідувало за цим, воно з подвоєною силою збігається до лав козацтва; в свою чергу, козацтво під впливом зовнішніх обставин і в результаті накопичення власної енергії вступає в нову фазу свого розвитку і виявляє себе з більшою силою в середині і поза державою»¹⁹.

Характеризуючи реформу С. Баторія, Л. В. Падалка відзначав ті помилкові твердження, яких припускалися в її оцінці автори деяких досліджень з історії запорозького козацтва. Насамперед, на його думку, вони стосуються суті та часу реформи. Розглядаючи її як крок до радикальної зміни тодішнього суспільного устрою України, дослідник вказував на двоякість її цілей. Він дійшов висновку, що саме завдяки її втіленню в життя «українні насельники, які не ввійшли до 6-тисячного реєстру, не бажаючи підкорятися поміщицькій владі, вступили тепер на шлях відкритого невизнання над собою влади Польщі»²⁰. В свою чергу, це привело до виникнення за дніпровими порогами постійної вільної козацької общини, що знаменувало собою нову епоху в розвитку українського козацтва. Автор підкреслював, що «запорозьке козацтво виникло під сукупним впливом тих самих факторів, які створювали і українне козацтво»²¹.

Питання про час виникнення та місцезнаходження першої Запорозької Січі тривалий час було дискусійним в українській історіографії. Неодноразово воно порушувалося в надрукованих на сторінках «Киевской старины» працях Д. І. Яворницького, в яких він припускав існування восьми запорозьких січей, перша з яких, на його думку, розміщувалася на Хортиці²². Автор подав яскравий топографічний опис місцевостей, пов'язаних з існуванням Запорозьких Січей, розглянув дані відповідних археологічних розкопок. Проте деяким працям Д. І. Яворницького, опублікованим у журналі «Киевская старина», притаманний ескізний, описовий характер, у них відсутня наукова аргументація (зокрема, маються на увазі такі публікації, як «Запорозька печера над Дніпром» (1885, № 5), «Життя запорозьких козаків за розповідями сучасника — очевидця» (1883, № 11) та ін.).

Вигідно контрастують з ними дослідження Л. Падалки «З питання про існування Запорозької Січі в перші часи козацтва» (1894, № 5, 6) та «Чи була на острові Томаківці Запорозька Січ?» (1893, № 5). В першому з них автор простежує стан висвітлення даного питання в найгрунтовніших працях з історії українського козацтва. Він дійшов висновку, що «...в наукових працях з південноруської історії ми не зустрічаємо даних ні про час, ні про місце Січі в перший час існування запорозького козацтва»²³.

Ставлячи за мету розглянути в своїх працях дані, що відносяться до питання про існування Запорозької Січі на о. Хортиця, Л. Падалка детально зупинився на топографії острова та прилеглих до нього місцевостей, з'ясував топографічне положення о. Мала Хортиця, спростував твердження Д. Яворницького про його ототожнення з Канцеровським острівцем²⁴.

Досліджуючи питання про можливість існування Запорозької Січі на початку XVI ст. на о. Томаківка, дослідник підкреслював, що

¹⁹ Там же.— № 9.— С. 43—44.

²⁰ Там же.— С. 47.

²¹ Там же.— С. 51.

²² Эварницкий Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей // Киевская старина.— 1884.— № 4.— С. 589—608; Эварницкий Д. И. Топографический очерк Запорожья // Там же.— № 9.— С. 31—54, 177—200, 392—422; Эварницкий Д. И. Остров Хортица на реке Днепре (из поездки по запорожским урочищам) // Там же.— 1886.— № 1.— С. 41—90.

²³ Киевская старина.— 1894.— № 5.— С. 258—259.

²⁴ Там же.— С. 262.

остаточне його вирішення ускладнювалося внаслідок неповноти та недостатньої точності джерел, зокрема географічних позначень. Він вважав, що визначення о. Томаківка місцем перебування Запорозької Січі ґрунтувалось на «плутаному» повідомленні Мишецького в «Історії о запорожских казаках», яке залишилося поза увагою авторів наступних історичних досліджень.

Л. Падалка також розглядав питання про можливість існування січей на ряді інших островів. Він підкреслював, що «питання про місце Запорозьких Січей затемнене значною мірою близькими за своїм змістом поняттями «січ» і «кіш» і його з'ясування має велике значення в історії розвитку запорозького козацтва²⁵. Л. Падалка вважав, що з цього питання в історичній літературі існувало дві точки зору: «кіш» відображає поняття місця, тоді як «січ», на думку Рігельмана, відноситься до військового управління, а на думку Кареліна, — безпосередньо до війська. Скальковський, який був виразником іншого погляду, не знаходячи різниці між цими поняттями, схилився, однак, надавати переносне значення слову «кіш», яке розумів як «община»²⁶. Він вважав, проте, що всі ці думки висловлені без «об'єктивних підстав», і намагався пояснити різницю між поняттями «кіш» та «січ» на основі їх етимологічного тлумачення.

В результаті проведених спостережень Л. Падалка дійшов висновку, що протягом XVI — початку XVII ст. не існувало ні Хортицької, ні Томаківської Січі. В першому випадку «викладені дані дають змогу говорити тільки про збірні пункти запорожців на Хортицьких о-вах з прилеглими місцевостями, а не Хортицьку Запорозьку Січ»²⁷. Його висновки ґрунтувалися на критичному аналізі великої кількості історичних джерел та літератури і вивченні даних археологічних розкопок. Отже, в даному випадку маємо справу з достатньо аргументованим викладом своєї точки зору на питання про існування та місцезнаходження Січі в початковий період історії запорозького козацтва.

Чимало місця на сторінках «Киевской старины» відводилося першим козацьким повстанням. Спробою нового підходу до розгляду цієї теми привертає увагу розвідка Ф. Ніколайчика, вміщена в березневій та квітневій книжках журналу за 1884 р.²⁸ На основі документального матеріалу, досліджень писемних пам'яток та повідомлень сучасників автор зробив спробу послідовно відтворити хід перших козацьких рухів, розкрити причини, що спонукали до їх виникнення, та показати значення цих подій для подальшої історії українського народу. Першопричину виникнення козацько-селянських війн кінця XVI ст. дослідник вбачав у становищі українського козацтва в державному устрої Речі Посполитої. «Козацтво найвищою стороною свого життя, — писав він, — неспростовно доводить, що воно було виразником державно-суспільних ідеалів південноросійського народу, а ці ідеали йшли врозріз з державним ладом Польщі, що історично склався. Щоправда, там і тут в основі найвищих устремлінь лежали найширша свобода і рівноправність, але за поняттям козацтва вона повинна була доходити до найнижчих прошарків і членів общини, в державному ж ладі Польщі свобода була уділом дуже небагатых, саме одного шляхетського стану»²⁹.

Він спростував твердження своїх попередників, які пов'язували перші козацькі повстання винятково з релігійним фактором, підкреслюючи, що їх витоки слід шукати значно раніше й глибше. Автор

²⁵ Там же. — № 6. — С. 458.

²⁶ Там же. — С. 460.

²⁷ Там же. — № 5. — С. 276.

²⁸ Ніколайчик Ф. Первые казацкие движения в Речи Посполитой (1591—1596 гг.) // Киевская старина. — 1884. — № 3. — С. 423—442; № 4. — С. 525—564.

²⁹ Там же. — С. 423.

намагався простежити характер народних повстань під проводом К. Косинського, Д. Наливайка та С. Лободи, розкрити соціальний склад їх учасників. Однак, показуючи недоліки перших козацьких повстань, він дійшов висновку, що «за масштабом перших козацьких рухів організовувалися всі наступні, розширюючись поступово у зовнішньому ході своїх дій, зміцнюючись в основних своїх принципах і набуваючи нарешті характеру загальнонародних рухів»^{29a}. У повстанні під проводом Лободи і Наливайка дослідник вбачав перші паростки майбутньої Хмельниччини³⁰.

В 1889 р. у «Киевской старине» російською мовою було опубліковано «Щоденник комісії або експедиції проти Війська Запорозького. 1625»³¹.

Про значення цієї пам'ятки В. Б. Антонович писав: «Факт, про який розповідається у підготовленому до видання щоденнику: повстання козацького гетьмана Жмайла і приборкання його польським гетьманом Конецпольським, залишений у тіні як козацькими літописцями, так і польськими істориками. Звичайно ми зустрічаємо тільки посилення на Куруковський договір, що довго потім служив польському уряду нібито нормою для регулювання козацьких відносин, але повстання, що дало привід для укладення цього договору, залишалося довго зовсім майже невідомим»³². З матеріалами щоденника перегукуються ще дві публікації журналу, присвячені з'ясуванню місця укладення договору, — замітка священника Никифорова, надрукована в 1885 р.³³, та історіографічна довідка Ф. Ніколайчика, яка передувала публікації вищеназваного щоденника³⁴. Автор останньої полемізував з Никифоровим щодо згаданого питання.

Як відомо, введення у 1596 р. унії спричинило посилення релігійного фактора як одного з мотивів селянсько-козацьких заворушень. Про участь запорозького козацтва у боротьбі за встановлення православної митрополії у Києві в 1620 р. розповів протоієрей П. Орловський³⁵.

В «Киевской старине» знаходимо й згадки про похід козаків у 1612 р. у Росію. Проте навряд чи правомірний висновок робить автор статті, стверджуючи, що основним мотивом цієї акції «була проста погоня за щастям і наживою...»³⁶.

На сторінках журналу наводяться цікаві подробиці внутрішнього розпорядку та адміністративного поділу Запорозької Січі³⁷, системи судочинства на Запорожжі³⁸, побутових подробиць життя та за-

^{29a} Там же.— С. 421.

³⁰ Там же.— С. 564.

³¹ Киевская старина.— 1889.— № 10.— С. 53—62.

³² Антонович В. Б. Предисловие // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.— С. XXIX—XXX.

³³ Никифоров В. Куруковский договор казаков с поляками 1625 года // Киевская старина.— 1885.— № 4.— С. 767—773.

³⁴ Николайчик Ф. Новый источник о казацком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора // Киевская старина.— 1889.— № 10.— С. 52—69.

³⁵ Орловский Петр. Участие запорожских казаков в восстановлении (иерусалимским патриархом Феофаном) православной южнорусской иерархии в 1620 году // Киевская старина.— 1905.— № 10.— С. 133—141.

³⁶ В. Д. Поход казаков в Северную Россию в начале XVII в. // Киевская старина.— 1900.— № 5.— С. 259—269.

³⁷ Скальковский А. К истории Запорожья // Киевская старина.— 1882.— № 7.— С. 178—180; Скальковский А. К истории Запорожья: Порубежные любезности // Там же.— № 10.— С. 159—166; Скальковский А. К истории Запорожья: Внутренние распорядки // Там же.— № 12.— С. 527—537; Андриевский А. Запорожские выборы и порядки половины XVIII в.: (По современным описаниям) // Там же.— 1883.— № 5.— С. 127—139.

³⁸ Скальковский А. Как судили и рядили в Сечи Запорожской // Киевская старина.— 1886.— № 3.— С. 604—621; Д-ский А. Система карательных мер в Запорожье: Историко-юридический очерк // Там же.— 1893.— № 2.— С. 209—239; № 3.— С. 442—459.

нять козацької общини, вірувань запорожців³⁹, освітнього рівня козаків⁴⁰ тощо.

Певний інтерес становлять матеріали про розорення старої Запорозької Січі в травні 1709 р.⁴¹ та використання українських козаків урядом Петра I на будівельних роботах⁴².

У 1904 р. в «Киевской старине» (№ 7—9) було надруковано рукопис «Ведение о действительных полковой, сотенной и городской старшине в полках малороссийских обретающихся; о наличных и отлучных, и в которых имянно каких чинов неопределено», виявлений Ф. Д. Ніколайчиком у відділі рукописів Рум'янцевського музею, в якому наводиться особовий склад козацької старшини всіх українських полків та сотень за 1725 р. У часописі також вміщено цікаві матеріали про несення козаками прикордонної та дипломатичної служби на східних рубежах Російської держави⁴³. У вересневому номері журналу за 1884 р. О. М. Лазаревський опублікував документ «Запорожская реляция о победе над турецким флотом в днепровских гирлах», свідчення якого доповнюються побудованою на основі архівних джерел статтею А. Скальковського «Дунайці»⁴⁴, в якій розповідається про походи запорожців проти турків у 1771—1774 рр. Вперше ця праця була надрукована в «Чтениях в императорском обществе истории и древностей российских» у 1854 р.

Не менший інтерес становить листування запорозьких козаків з П. Орликом та кримським ханом у 1730 р.⁴⁵ Ці матеріали були виявлені А. О. Скальковським у приватних архівах і вперше введені до наукового обігу редакцією журналу.

Важливо також виділити статтю Д. І. Яворницького «Архівні матеріали для історії Запорожжя» (1886, № 7), в якій автор зробив огляд джерел з історії запорозького козацтва, що зберігалися в архівосховищах Москви та Петербурга і проливали світло на взаємовідносини Запорожжя з Москвою, польським урядом та сусідніми державами, а також між Кошем Запорозьким та малоросійськими гетьманами.

Ми навмисне не зупиняємося на Визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. та участі в ній козацтва, оскільки ця проблема знайшла в «Киевской старине» настільки широке висвітлення, що може стати темою окремого дослідження. Зазначимо лише, що більшість авторів одностайні в тому, що саме за часів Хмельниччини За-

³⁹ А-в. Отрывочные заметки о запорожской старине // Киевская старина.— 1884.— № 9.— С. 165—168; Запорожский храм в Новомосковске // Там же.— 1888.— Т. 20.— С. 41—48; С-к о Н. О дозволенні сыновьям священников вступать в казачье сословие со званием значкового товарища // Там же.— С. 28—30; Довнар-Запольский М. Жалованье запорожцам и количество полков их до 1648 г. // Там же.— 1896.— № 2.— С. 53—56; Как получали запорожцы денежное и хлебное свое жалованье // Там же.— 1883.— № 8.— С. 751—755; Молчановский Н. Английское известие 1736 г. о запорожцах // Там же.— 1889.— № 12.— С. 444—447; Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о казаках и Б. Хмельником (1656 г.) // Там же.— 1900.— № 1.— С. 62—75; Н. Б. К характеристике казаков первой половины XVII в. // Там же.— 1896.— № 2.— С. 56—61; Походное вооружение гетманского казака в 1735 г. // Там же.— 1901.— № 2.— С. 78; Перетц В. Четыре документа к истории украинского казачества // Там же.— 1905.— № 2.— С. 128—131 та ін.

⁴⁰ О. Л. Один из питомцев Сечевой школы // Киевская старина.— 1905.— № 2.— С. 128—131; Щербина В. Сечевая школа // Там же.— 1891.— № 9.— С. 491—492.

⁴¹ Беляшевский Н. Взятие и разорение Запорожской Сечи в мае 1709 г. // Киевская старина.— 1896.— № 5.— С. 35—39.

⁴² Объяснение полковника И. Черняка о работах казаков на Ладожском канале // Киевская старина.— 1884.— № 5.— С. 117—122; Багалея Д. И. Дополнительное сведение о бывших на Ладожском канале казаках // Там же.— № 10.— С. 357—361.

⁴³ Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского // Киевская старина.— 1886.— № 2.— С. 327—349.

⁴⁴ Скальковский А. Дунайцы // Киевская старина.— 1885.— № 1.— С. 117—132.

⁴⁵ Скальковский А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина.— 1882.— № 4.— С. 106—132.

порозька Січ досягла найбільшої могутності, перетворившись на своєрідне військово-політичне державне утворення.

Значну увагу дослідників, що співробітничали в «Киевской старине», привернули події, пов'язані з реформами Катерини II в Слобідській Україні, найвідчутнішими наслідками яких стали ліквідація автономії України та поширення кріпосницького гніту на Лівобережжя. Ці події та відношення до них козацтва відображені в публікаціях І. Теличенка⁴⁶. Автор наголошував на різниці в характері протесту козацької старшини та широких мас рядового козацтва, вбачаючи головні мотиви останнього в неспроможності населення сплачувати грошові податки. В іншій праці дослідник підійшов ближче до розуміння тих змін, що сталися в суспільно-становому становищі козацтва у другій половині XVIII ст. «...Козацтво, ввійшовши до складу нового політичного тіла,— писав він,— втратило свої історичні функції. Протягом понад півстоліття його основи були розхитані, а нові порядки не давали йому ніякого опору, і воно, так сказати, перетворюючись в іншу масу, повільно скидало з себе свої соціальні оболонки»⁴⁷. Далі автор відзначав, що в цей період козаки являли собою «клас дрібних землевласників, що стояв серед двох суспільних груп: шляхетства і посполитих»⁴⁸. Підводячи підсумки огляду станових потреб і побажань козацтва, І. Теличенко підкреслював, що насамперед вони стосувалися вирішення економічних питань і значно меншою мірою торкалися питань політичних і соціальних⁴⁹.

Економічні вимоги козацтва підтверджував і документ, датований 1768 р. і виявлений П. Кітициним в одному з архівів Полтавської губернії⁵⁰. Однак інші висновки напрошуються після ознайомлення з «Наказами малоросійським депутатам», на що неодноразово вказувалося в сучасній українській історіографії. Так, аналізуючи накази від козацького стану, В. А. Смолій акцентує увагу на обґрунтуванні ними політичних прав, здобутих у ході Визвольної війни, зокрема, відновленні інституту гетьманства, виборності старшини «вільними голосами», поверненні до правових норм, що побутували в українському суспільстві під час війни⁵¹. Не може не викликати заперечення й концептуальна оцінка І. Теличенком реформ Катерини II як своєрідного блага для України, що нібито допомогло їй скинути пута свого «архаїчного устрою», в той час як друга половина XVIII ст. практично стала для українського народу часом втрати його етнічної державності. Зокрема, на це вказував М. В. Стороженко, вважаючи, що це була «епоха повного внутрішнього злиття Малоросії з іншими областями обширної Російської імперії»⁵².

Досить широке відображення на сторінках «Киевской старины» знайшла проблема останніх часів існування українського козацтва і ліквідації Запорозької Січі. Її дослідженню присвячено ряд статей та заміток, а також публікацій документального характеру⁵³. Зі сторі-

⁴⁶ Теличенко И. Протест слободской старшины и казаков против реформы 1765 г. // Киевская старина.— 1888.— Т. 20.— С. 244—270; Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии. Гл. V. Казаки // Там же.— 1891.— № 2.— С. 232—254.

⁴⁷ Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии.— С. 233.

⁴⁸ Там же.— С. 235.

⁴⁹ Там же.— С. 248.

⁵⁰ Голос запорожского депутата во всероссийском собрании депутатов 1768 г. // Киевская старина.— 1883.— № 3.— С. 683—687.

⁵¹ Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн.— 1991.— № 5.— С. 70—71.

⁵² Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина.— 1891.— № 3.— С. 478.

⁵³ Два документа о состоянии малороссийского казачества в половине XVIII ст. // Киевская старина.— 1882.— № 10.— С. 126—133; Из времен упадка Запорожья // Там же.— 1887.— № 8.— С. 783—787; К характеристике эпохи уничтожения казачества //

нок журналу постають яскраві картини побуту та устрою Запорозжя кінця XVIII ст., його багаторічної боротьби з самодержавним урядом за збереження цілісності своїх земельних володінь та козацьких «вольностей». Автори публікацій прагнули з'ясувати причини занепаду Запорозжя та втрати ним колишньої ролі своєї рідної козацької республіки.

На сторінках «Киевской старины» вперше було надруковано ряд документів про те, що після ліквідації Запорозької Січі великі земельні угіддя стали власністю представників привілейованих верств російського суспільства, насамперед вищих сановників — безпосередніх організаторів та учасників акції знищення українського козацтва. Так, у серпневій книжці журналу за 1882 р. вміщено інструкцію про розподіл цих земель з розрахунку від 1500 до 12000 десятин на людину за мізерну платню. Таким чином лєвова їх частка дісталася графу Потьомкіну, генерал-прокурору Вяземському, князю Прозоровському⁵⁴. Цей список продовжує знайдена Манджурою «Ведомость, учиненная в азовской губернской канцелярии, коликое число в Екатеринославском уезде состоят вновь отведенные к отводу назначенных помещикам земель», датована 1776 р., яка становить інтерес для вивчення історії заселення Новоросійського краю⁵⁵.

Однак ліквідацією Запорозької Січі не вичерпується козацька проблематика в журналі «Киевская старина». Автори окремих публікацій прагнули простежити процес перетворення козаків на гусар та інші регулярні війська, з одного боку, та на кріпосних і казенних селян, — з іншого, а також поступової еволюції козацької верхівки у дворянство⁵⁶, тобто тих питань, постановка яких була новою в українській історіографії. Особливо багато матеріалу для дослідження процесу перетворення козацької старшини наприкінці XVII—XVIII ст. в нову категорію — козацьку аристократію — дають матеріали т. з. генеалогічного характеру, в яких на прикладі історії окремого родовету показано найзначніші перипетії важливих історичних періодів⁵⁷.

Ряд публікацій журналу присвячено переселенню українських козаків після ліквідації Запорозжя за межі споконвічних козацьких володінь — на Тамань, землі по р. Буг, за Дунай⁵⁸. Так, у 1883 р. в

Там же.—1882.—№ 11.—С. 382—389; Лазаревский А. Запорожье в конце XVIII века // Там же.—1889.—№ 12.—С. 633—637; Твердохлебов А. Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений // Там же.—1886.—№ 12.—С. 749—756; Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья: (Эпизод из его пограничных споров с б. Слободскою Україною) // Там же.—1883.—№ 12.—С. 609—636; та ін.

⁵⁴ Материалы для истории б. Запорожья // Киевская старина.—1882.—№ 8.—С. 323—339.

⁵⁵ Багалей Д. Наследники запорожских земель // Киевская старина.—1885.—№ 4.—С. 783—790.

⁵⁶ Востоков А. Полтавский полковник Иван Черняк // Киевская старина.—1889.—№ 10.—С. 1—17; Лучицкий И. К истории казачества в начале XVIII в. // Там же.—1891.—№ 3.—С. 506—507; Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение казацкой старшины в дворянство // Там же.—1897.—№ 1—4; Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века // Там же.—№ 4, 6, 10, 11, 12; Распоряжение князя А. И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников» // Там же.—1902.—№ 2.—С. 83—88; Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Там же.—1891.—№ 3.—С. 478—493; та ін.

⁵⁷ Щербина В. Судьба одной знатной казацкой фамилии // Киевская старина.—1891.—№ 4.—С. 122—126; Стороженко Н. К истории рода Свечек // Там же.—1887.—№ 11.—С. 508—584; Онацкий Д. К. К родословной Полуботков // Там же.—№ 2.—С. 365—366; та ін.

⁵⁸ Василенко В. Из народных воспоминаний об М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах // Киевская старина.—1883.—№ 1.—С. 203—207; Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань // Там же.—1891.—№ 7.—С. 133—141; Мороз Д. Как справляли черноморцы свое новоселье на Тамани и какие были по сему случаю речи и песни // Там же.—1883.—№ 1.—С. 203—207; Лобачевский В. Бугское каза-

«Киевской старине» була надрукована стаття Ф. Кондратовича * «Задунайська Січ»⁵⁹, побудована в основному на спогадах старого козака Коломийця, в якій наводяться цікаві свідчення про становище і побут задунайських запорожців, суспільний та адміністративний устрій Задунайської Січі в останній чверті XVIII — на початку XIX ст. Автор так пояснював актуальність постановки даного питання: «Історія запорожців за Дунаєм не може не бути для нас цікавою, з одного боку, тому, що Задунайська Січ являла собою уцілілий майже до половини XIX ст. уламок відомої народної організації, що існувала зовсім самостійно і зберігала до кінця свій оригінальний суспільний склад... і, з другого боку, що ми не можемо залишати без уваги долю цієї української еміграції, яка вирішила бравувати всі ті національні і суспільні незручності, які виникли для неї з переселенням у Туреччину»⁶⁰.

Автор зробив спробу дати якомога повніший нарис про перебування запорожців за Дунаєм від часу заснування Задунайської Січі до її знищення. Простежуючи історію задунайських козаків, він дійшов висновку, що ця козацька община завжди зберігала характерні риси, притаманні українській козацькій республіці на Запорожжі: суто військовий напівчернечий характер, виборність і відповідну структуру органів управління, організацію економіки і т. п., але значною мірою втратила у воєнному відношенні, що пояснювалося як умовами, на яких прийняв козаків турецький уряд, так і соціальними та економічними причинами. Автор вказував також на відсутність у задунайських козаків звичної козацької атрибутики. Водночас він відзначав появу нових рис в економічній організації Задунайської Січі — спробу переходу до землеробства, значний розвиток приватної власності та підприємливості, ходіння на заробітки, помітно більший, ніж у Запорожжі, процес диференціації козацтва на «дуків» та «голоту»⁶¹.

Матеріали цієї статті доповнюються публікаціями О. М. Лазаревського⁶² та П. П. Короленка⁶³. Останній розглядав історію задунайських запорожців крізь призму російсько-турецьких взаємовідносин кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Так у загальних рисах виглядає стан справ з відтворенням на сторінках журналу «Киевская старина» козацької проблематики. Автор не ставив за мету дати детальний огляд усіх публікацій з історії козацтва, надрукованих у часописі. Завдання полягало в іншому — аналізуючи матеріали журналу, накреслити основні напрями, за якими відбувалося вивчення історії українського козацтва. При цьому автор намагався відійти від традиційного в історіографічному аналізі методу оцінювати науковий доробок попередників насамперед за принципом відсутності в їх працях ряду елементів чи концептуальних положень, притаманних більш пізньому етапу розвитку історичної науки, а показати перш за все конкретні досягнення дослідників у певний проміжок часу, звичайно, не ігноруючи при цьому наявності застарілих поглядів чи хибних оцінок.

чество и военные поселения (летописные наброски) // Там же.— 1887.— № 12.— С. 591—626; Рудковский А. Сведения о бугских казаках // Там же.— 1882.— № 11.— С. 389—391; та ін.

* Псевдонім Ф. Вовка.

⁵⁹ Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина.— 1883.— № 1.— С. 27—66; № 2.— С. 269—300; № 4.— С. 728—773.

⁶⁰ Там же.— № 1.— С. 28—29.

⁶¹ Там же.— № 4.— С. 731, 732, 742.

⁶² А. Л. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина.— 1891.— № 11.— С. 295—299.

⁶³ Короленко П. П. Азовцы // Киевская старина.— 1891.— № 6.— С. 53—74; № 7.— С. 65—194.

В публікаціях журналу відображено здобутки української історіографії кінця XIX — початку XX ст. Більшість авторів прагнула відійти від традиційних схем польської історіографії, на основі нових фактичних даних зробити спробу критичного перегляду висновків праць своїх попередників. Основна увага дослідників зосереджувалася на постановці й вирішенні таких кардинальних проблем, як шляхи виникнення українського козацтва, його еволюції в окремий стан, роль козаків у первинній колонізації великих степових масивів на півдні України, заснування Запорозької Січі як військового, адміністративного і господарського центру запорозького козацтва, участь козаків у народних рухах на Україні в XV—XVIII ст., знищення Запорозької Січі наприкінці XVIII ст. тощо. Вони намагалися по-новому осмислити суть такого неординарного явища, яке являло собою українське козацьке товариство, з'ясувати причини його появи, розглянути військову та господарську діяльність запорожців, простежити процес класової диференціації козацтва та поступовий перехід козацької старшини у дворянство.

Безсумнівним досягненням редакції «Киевской старини» стало введення до наукового обігу великої кількості нових документальних матеріалів з проблем козакознавства.

Слід зауважити, що на сторінках журналу не публікувалося великих теоретико-узагальнюючих праць, в яких комплексно б висвітлювався феномен українського козацтва. Проте це, очевидно, й зрозуміло. Адже мова йде про журнальні публікації, автори яких ставили перед собою конкретне завдання чи проблему, які й намагалися розв'язати з урахуванням досягнень сучасної їм історичної думки та власної дослідницької сумлінності.

Враховуючи сучасний рівень розвитку історичної науки, навряд чи можна повністю погодитися з усіма положеннями розглянутих праць. Проте, певно, й не варто ігнорувати їх у подальших дослідженнях із зазначеної проблематики.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у трьох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Політика і час

В. А. Потульницький (Київ)

Політична доктрина В. Липинського

З 40-х років XIX ст. до революційних подій, які відбувалися на Україні в 1917—1920 рр., в українській історичній і політичній науці майже безроздільно панував народницький напрямок. Його представники основну увагу приділяли умовам життя народних мас, їх побуту і відображали народні бунти, повстання, революції. Разом з тим вони ігнорували процес державного будівництва українського народу, що кілька разів переривався і знову поновлювався.

Державницький напрям зародився в роки першої світової війни в українській історичній і політичній науці. Вчені-державники почали досліджувати саме ті явища, котрі майже ігнорували народники, інакше тлумачили сутність історичного процесу і застосовували інші методи і критерії його оцінки. Однією з ідейних течій державницького напрямку в українській політичній науці був консерватизм.

Виникнення консерватизму в українській політології, найбільш відомими представниками якого були В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, зумовлювалося необхідністю обґрунтування політико-правових підстав існування монархічного гетьманського ладу в Україні у 1918 р. У дослідженнях цих учених містилися політологічні концепції української державності, які остаточно оформилися переважно вже під час перебування їх в еміграції.

В. Липинський, як і деякі інші українські вчені-емігранти, зокрема С. Томашівський, В. Кучабський, С. Дністрянський, В. Старосольський, С. Шелухін, О. Бочковський, С. Рудницький, досліджував цілий комплекс проблем, котрі в умовах партійної монополії на науку не могли стати об'єктом вивчення радянських історіографів. Це, насамперед, створення різноманітних теорій української державності, дослідження історичних етапів її становлення в контексті відносин України з іншими народами і країнами, сутності українського народу як окремої етнографічно-культурної одиниці, його соціальної, національної і територіальної диференціації, визначення типів ментальності українського народу і його сусідів, різних форм федерації і найбільш сприятливих для України як незалежної держави зовнішньополітичних союзів тощо.

Визначальний вплив на формування світогляду В. Липинського справили чотири теоретичні напрями тогочасної політичної і соціологічної науки: 1) ранні теорії соціального конфлікту, зокрема концепції Гегеля, Маркса, Гумпловича, Ратценгофера і Оппенгеймера; 2) західноєвропейський раціоналізм кінця XIX ст., зокрема, теорії М. Вебера про значення ірраціональних впливів у людському існуванні та концепції Ж. Сореля, особливо його критика доктрин демократії і лібералізму; 3) політологічні теорії еліти Москві, Міхельса і теорія циркуляції еліт Парето; 4) ідеї польської консервативної історичної школи.

Через відсутність багатьох джерел, зокрема листування вченого до 1917 р., залишається досі нез'ясованим питання, чи завжди В. Липинський як політик і вчений дотримувався консервативних поглядів, чи спочатку він був демократом і лише під час війни та революції став консерватором. Наприклад, український вчений з діаспори професор Л. Білас вважає, що еволюція політичних поглядів В. Липинського була дуже незначною і він завжди залишався монархістом¹.

Натомість директор Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського професор Я. Пеленський твердить, що консерватизм Липинського сформувався на базі набутого ним політичного досвіду і його песимістичних настроїв періоду української революції (1917—1920 рр.). Більше того, він визначає навіть певний «демократичний» період у житті і творчості Липинського (1912—1917)², посиляючись, зокрема, на його «Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі» (1912), в якому Липинський власноручно замінює поняття «конституційна монархія» словом «держава». На думку Пеленського, вчений тоді вважав, що розвиток української нації тісно пов'язаний з розвитком політичної демократизації і здійсненням соціальних реформ.

Професор Є. Пизюр писав, що на еволюцію політичних поглядів В. Липинського вплинуло досі повною мірою не з'ясоване його перетворення з поляка в українця. На думку Пизюра, Липинський ніколи не був демократом у справжньому розумінні цього слова, бо, як свідчать його неопубліковані листи, написані вже після революції, він розумів демократію як ідеологію, що має служити людям, а не як політико-правову форму влади, самоуправління людей тощо. «Тут він ніколи не був демократом»³, — зазначає Є. Пизюр.

На наш погляд, найбільш об'єктивною оцінкою світогляду Липинського є та, що її дав Я. Пеленський, оскільки демократичний період у творчості Липинського дійсно існував. Інша справа — чи був цей період «реальним» у житті Липинського, тобто чи відповідав його внутрішнім переконанням, чи був результатом необхідного в умовах народницького оточення компромісу, певної гри в демократа, оскільки інакше в тогочасних умовах України консервативні ідеї Липинського не знайшли б підтримки і розуміння.

На користь останнього твердження свідчать три фактори: 1) походження Липинського і глибоке усвідомлення ним традицій свого класу. Липинський походив з старовинного роду мазовецької польської шляхти, одна з гілок якого на початку XVIII ст. осіла на Поділлі, де придбала значні земельні маєтки. У XVIII—XIX ст. представники цієї сім'ї обіймали різні земські та військові посади⁴; 2) його служба в російській армії, перебування в офіцерському корпусі; 3) захоплення ідеями народництва, що змушувало його до 1917 р. пристосовувати свої погляди до конкретної політичної ситуації. Такої ж тактики дотримувався, за свідченням самого Липинського, Б. Хмельницький⁵.

Ще на початку XX ст., коли Липинський у своїх статтях і промовах закликав польську правобережну шляхту брати участь в українському русі, він у листі до С. Єфремова від 9 квітня 1913 р. з гіркою писав: «...Я переконався безліч разів, [що] українське громадянство нашого руху не розуміє і в ньому не орієнтується, а то в результаті виходить на користь вшеполяків (прихильників історичної

¹ Bilas Lew. The Intellectual Development of V. Lypynski. His world View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies.— 1985.— Vol. IX.— N 3—4.— P. 264—269.

² Pelenski Yaroslav. Introduction // Ibid.— P. 239; Lypynskiy and the Problem of the Elite // Ibid.— P. 327—328.

³ Pyziur E. Lypynskiy's Idea of Nation // Ibid.— P. 305.

⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 388, арк. 25.

⁵ Липинський В. Україна на переломі. 1657—1659.— Відень, 1920.— С. 24.

Польщі.— В. П.), котрі використовують наше відокремлення (говорю про українців — римо-католиків) і при допомозі всяких засобів стараються наш гурток попросту винищити»⁶.

Дійсно, Липинський знаходився немов між двох вогнів. З одного боку, щоб добитися від польської шляхти підтримки ідей української державності, він запевняв її в можливості очолити український рух, зайняти в ньому панівне становище і тим самим зберегти свої привілеї як землевласників, в що, правда, вірив і сам. З іншого,— він не міг розкривати свої справжні погляди керівникам українського руху, які дотримувалися народницьких позицій і ідей Липинського не розуміли, як він сам зазначав, навіть в їх демократичній обгортці. Ще в 1907 р. у листі до Б. Грінченка вчений писав, що добре розуміє «грунт, на якому і могли вирости поодинокі прояви українських симпатій»⁷ з боку польської шляхти. Саме необхідністю пробудження симпатій поляків до України Липинський пояснював Єфремову, Грінченку, Грушевському та іншим діячам українського руху написання своїх праць та виступів польською мовою, в яких він відстоював позиції польських землевласників, хоча й сам, на нашу думку, стояв на цих позиціях, щоправда, українського монархізму.

Розкрити свої справжні наміри для Липинського в цих обставинах означало відразу відокремити себе від українського руху. Тому в листі до М. Грушевського від 18 липня 1908 р., повідомляючи про запланований у серпні того ж року в Умані свій виступ на тему «Участь шляхти уманської в житті народу українського» перед представниками з'їзду польських поміщиків, В. Липинський роз'яснював: «Через свого дядька, теж поміщика, який має багато знайомих і деякі впливи, я запропонував відчит про українство і відносини до нього польсько-української шляхти. Очевидно, виступатиму там не як один з представників (взагалі) інтелігенції, а як представник тої групи людей, що, належачи походженням своїм до спольщеного шляхетсько-українського суспільства, вважає себе українцем»⁸.

Другий фактор — військова служба Липинського. Більшість польських шляхтичів, які мешкали на Правобережній Україні, що входила до складу Російської імперії, як і представники дворянства інших національностей, вважали своїм обов'язком служіння у війську. Армійські традиції дворянства, оточення російського офіцерства (Липинський служив у драгунському кавалерійському Катеринославсько-Новотроїцькому полку) не могли не позначитися на формуванні його світогляду. Щодо цього становлять певний інтерес роздуми генерала А. Денікіна про світоглядні основи офіцерського корпусу російської армії. У книзі «Очерки русской смуты» він писав, що після 1905 р. в середовищі офіцерства «містичне обожнювання монарха почало поступово згасати. Серед молодшого генералітету і офіцерства з'являлося дедалі більше людей, які вміли відрізнити ідею монархізму від особистостей, щастя батьківщини — від форми правління. Серед широких кіл офіцерства були аналіз, критика, іноді суворе відчуження»⁹.

Аналізуючи стану диференціацію, що існувала в офіцерському корпусі, Денікін звертає увагу на таку деталь: з другої половини XIX ст., після запровадження загальної військової служби, зумовленого скороченням офіцерського корпусу внаслідок воєн, військові училища відкрили свої двері для різночинців і вихідців з простого народу. Це наблизило офіцерський корпус до «середньої» маси російської інтелігенції і демократів. Зовсім інша ситуація виникла в гвардії і ка-

⁶ Центральна наукова бібліотека АН України, відділ рукописів, ф. 317, спр. 699, арк. 2.

⁷ Там же, ф. 3, спр. 38486, арк. 3.

⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 604, арк. 8.

⁹ Деникин А. И. Очерки русской смуты // Вопр. ист. — 1990. — № 3. — С. 125.

валерії, які комплектувалися лише за рахунок дворян. «Ці офіцери,— писав А. Денікін,— за рідкими винятками були монархістами *par excellence* (переважно) і пронесли свою ідею непорушно через усі перевороти, випробування, революції, боротьбу, падіння, більшовизм і добровольчество. Іноді приховано, іноді явно. Я не бажаю [їх] ні піднімати, ні ганьбити. Вони — тільки члени своєї касты, свого класу, розділяють з ним його пороки і достоїнства... Офіцерство билося і гинуло з високою мужністю. Але поряд з доблестю, рикарством у більшості своїй у військовому і цивільному житті воно зберігало кастову нетерпимість, архаїчну класову відчуженість і глибокий консерватизм — іноді з ознаками державності, частіше ж з сильним ухилом у бік реакції»¹⁰.

І, нарешті, існували ідеї так званого «кодексу честі» дворянина, який зобов'язував кожного представника цього стану вважати своїм найпершим обов'язком службу державі, щоб виправдати своє існування і не зганьбити пам'ять предків.

Таким чином, «демократичний період» у діяльності Липинського був своєрідним компромісом, оскільки вже з юнацьких літ він дотримувався консервативних позицій, втілював у життя ідеї, які пізніше, в еміграції, виклав у своїх фундаментальних історичних й політологічних працях.

Не погоджуючись з концепціями істориків-народників, які всупереч задумам Б. Хмельницького пов'язували майбутнє України з романтичним низовим Запоріжжям, гайдамацьким руйніцтвом та антидержавним, анархічним бунтарством, Липинський вважав основним завданням Української держави подолання ідейного хаосу в політиці, налагодження дисципліни, тобто усунення тих факторів, які перешкодили свого часу створити таку реальну Українську державу. «Ми знаємо,— писав він,— що недостача ідеї державної і самопідання анархічної провідної верстви погубили Київську і Галицьку Русь, Русь Литовську, Козаччину Українську, врешті, сучасну українську інтелігенцію. І хоча всією душею держави української, ми хочемо це каліцтво наше вилічити»¹¹⁻¹². Свої плани щодо здобуття державної незалежності України Липинський пов'язував з втіленням у життя принципу спадкової монархії.

Необхідною умовою встановлення гетьманської влади Липинський вважав формування в Україні конституційних монархічних інститутів, досягнення взаєморозуміння українців з росіянами та представниками інших національних меншостей, що проживали на її території. Політична концепція вченого, яка започаткувала новий, консервативний напрям в українській політології, включала державницькі монархістські погляди разом із засадами християнства, етики і консервативної ідеї. Спираючись на власну диференціацію типів державного будівництва, різницю між націоналізмом «творчим і руйнуючим», між націями «поневоленими і недержавними», Липинський у своїй концепції української монархії обґрунтував п'ять її основних підвалин: 1) аристократія; 2) класократія; 3) територіальний патріотизм; 4) український консерватизм; 5) релігійна етика.

Майбутня Українська держава, за Липинським, це — незалежна монархія з обов'язковою передачею успадкованої гетьманської влади. Гетьман є своєрідним «національним прапором», найвищим символом держави. Його влада опирається на традиції, започатковані ще Б. Хмельницьким. Навколо гетьмана об'єднується вся Україна, і це дає можливість співпрацювати в ім'я добробуту держави різним політичним угрупованням. «При монархії,— зазначив учений,— найвище місце репрезентації держави зайняте раз і назавжди гетьманом.

¹⁰ Там же.— С. 127.

¹¹⁻¹² ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 266, арк. 97.

Ніхто з монархістів на це найвище місце претендувати не може. Тому кожен сжеровує свою увагу..., щоб вище місце здобути своїм найкращим виконуванням покладених на нього обов'язків»¹³.

Без гетьманату, здатного примирити конфліктуючі політичні угруповання в Україні, кожне з яких вважає, що його позиція єдино правильна, ці останні, на думку Липинського, «будуть боротися за владу і паплюжити одне одного, як це завжди бувало». Всім іншим має керувати національна аристократія, під якою вчений розумів кращих людей нації, незважаючи на їх стан (це можуть бути представники робітників, селянства, шляхти, інтелігенції тощо),— «найкращих на підставі факту, що вони стоять на чолі організаційних (політичних, культурних, економічних) установ нації, що їм належить влада і що нема серед кандидуючих до влади інших активних груп нації такої, яка була б від них краща та сильніша і тому могла сю пануючу аристократію усунути. Се активно правляча й організуюча меншість в нації»¹⁴.

У середовищі аристократії можливі і навіть потрібні певні угруповання, різні думки, ідеї, передача фактичної влади з одних рук в інші. В цьому полягає запорука прогресу держави. Але над усім тим має возвеличуватись і бути недоторканною влада дідичного гетьмана. Виговський, що мав бути лише регентом за гетьманування Юрія Хмельницького, першим порушив заповіт великого Богдана про недоторканність дідичної монархії. Він зажадав булави і тим спричинив появу першої глибокої тріщини в збудованому державному фундаменті, викликавши чвари в середовищі козацької старшини, які не вщухали аж до втрати Україною незалежності і фактично стали головним внутрішнім чинником загибелі Української козацької держави.

Отже, основним фактором українського державного будівництва Липинський вважав встановлення правової монархії у традиційній формі гетьманату. Вона, на думку вченого, докорінно відрізнялася від московської монархії, яка ще з часів Івана Грозного опиралася на необмежену владу царя і терор, а також від польської монархії, де король завжди був маріонеткою шляхти. Така організація державної влади ніколи не дасть можливості першому-ліпшому народному отаманові, як це неодноразово було в історії України, звести нанівець всі еволюційні і революційні завоювання народу.

Звинувачуючи своїх противників із соціалістичного та націоналістичного табору у виробленні українських копій московського соціалізму і польського націоналізму, Липинський застерігав їх: «Коли б у нас вже була готова українська будівля, то ця купка цегли, що осталася по її революційнім зруйнуванні, теж могла б зватись Україною. Але ж ми маємо тільки фундаменти, порослі в століттях лихоліття диким порожнім степом... Будова, коли це має бути дійсно будова (а не підкопи комусьна злість), мусить починатись від фундаментів, і в ній всі часті мусять бути допасовані до себе. Не можна на візантійських фундаментах будувати готиків або заготовляти республікансько-демократичний дах для дому, який не має ще монархічних стін»¹⁵.

У «Листах до братів-хліборобів» Липинський визначав три основні методи організації державного будівництва на Україні для розв'язання його проблем, що існують у новітню добу: 1) демократія з республікою; 2) охлократія з диктатурою; 3) класократія з правовою («законом обмеженою і законом обмежуючою») монархією. Аналізу

¹³ Липинський В. Лист до Я. С.—члена «Ініціативного гуртка українського селянсько-хліборобського союзу» від 16 лютого 1924 р. // Поступ (Львів).—1927.—Річник I.—С. 137.

¹⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів.—Відень, 1926.—С. 129.

¹⁵ Липинський В. Завдання українського студентства // Студентський вісник (Прага).—1926.—Ч. 2.—С. 7.

цих методів, визначенню можливості застосування їх у реальних умовах України й присвячені «Листи» Липинського.

Вчений вважав, що лише третя із зазначених вище форм організації суспільного життя є придатною для України, вказуючи на негативні сторони двох перших. Зокрема, аналізуючи переваги демократичної республіки, він називав вибори до демократичних парламентів політичною бутафорією, коли долю країни вирішує кількість голосів виборців. «Не демократ я тому,— зазначав учений у вступі до праці «Релігія і церква в історії України»,— що не визнаю за народом нічим не обмежених, самодержавних, суверенних прав так само, як не визнаю і нічим не обмеженої, самодержавної монархістичної влади... І не вірю в те, щоб правда і добро ісходили від розпалених агітаторами хвилимих пристрастей випадкової арифметичної більшості, а, навпаки, вірю в досвід історії людства, який вчить, що всі громадські цінності були завжди сотворені уміючою панувати над своїми та чужими пристрастями, організованою та непохитною в своїх переконаннях меншістю»¹⁶.

Обгрутовуючи неможливість побудови демократичного суспільства в Україні без попереднього монархічного правління, Липинський посилався на досвід американської демократії. Так, на думку вченого, в США яскраво не проявляються негативні риси демократичного республіканського ладу тому, що правлячі кола спираються на стару монархічну консервативну традицію, і відсутність монархії вони компенсують за рахунок зміцнення політичної влади президента.

Під охлократією Липинський розумів такий суспільно-політичний лад, в якому необмежено панує одна соціальна верства (царська бюрократія, комуністична партія, фашистська партія, пілсудчики тощо), що об'єднує різнокласові елементи. Охлократичний лад, який тримається на насильстві й примусі, на думку вченого, є недовговічним.

І, нарешті, класократія, тобто, за Липинським, такий суспільно-політичний лад, де активна меншість — аристократія — приходить до керівництва шляхом вибору кращих представників різних станів і класів, з яких складається суспільство. Він виділяв такі класи: хліборобський (поміщики, селяни, сільські робітники); промисловий (власники фабрик, інженери, робітники); фінансовий і купецький (всі ті, хто живе не за рахунок виробництва певних видів продукції, а за рахунок обміну продуктами); комунікаційний (залізничники, шофери, поштарі, телеграфісти тощо); інтелігенція, яка має здійснювати ідеологічні функції (духовенство, вчителі, письменники, журналісти, адвокати, лікарі та ін.). Стани: організатори і організовані; перші — активна меншість, другі — пасивна більшість. У хліборобів — це поміщики і селяни, у промисловців — власники і робітники. Функції активної меншості — виборної аристократії — обмежуються монархом. Влада монарха, у свою чергу, обмежується законами, які приймають представники різних класів у законодавчих установах. Аристократія, за Липинським,— це чинник динамічний, який самовідтворюється і виправдовує своє право на існування, постійно залучаючи до правлячої еліти нових представників різних класів і груп.

Вузловими пунктами своєї політичної програми вчений називав поняття територіального патріотизму української нації і українського консерватизму, які, на його думку, здатні подолати внутрішні органічні слабкості українства. Українську націю можна найкраще об'єднати на ґрунті територіального патріотизму, тобто пробудження почуття солідарності і єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їхнього етнічного походження, класової приналежності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Україна має

¹⁶ Липинський В. Релігія і церква в історії України.— Філадельфія, 1925.— С. 8.

стати батьківщиною для всіх її громадян — росіян, поляків, євреїв, вірмен та ін. Почуття любові до рідного краю — української землі, яка годує всіх її мешканців, як до органічної цілості, вважав Липинський, є необхідною і єдиною можливістю того найтіснішого у світі зв'язку людей, що називається нацією.

Заклик до соціально-класової чи національної нетерпимості, протиставлення українців іншим мешканцям України, на думку Липинського, призведуть до взаємної ненависті і, зрештою, впадуть божою карою на самих українців, «нищачи будь-які державницькі творення і намагання українського народу».

Тому Липинський пов'язував аристократію не стільки з корінною національністю, скільки з українською державністю. Територіальний чинник відіграє в аристократії значно більшу роль, ніж національний. З цього державного чинника виводив Липинський і поняття патріотизму, визначаючи його як «свідомість своєї території, любов до своєї землі, до всіх без винятку її мешканців»¹⁷. Він засуджував націоналізм, в основу якого покладено свідомість громади, а не території, почуття спільності людей однієї віри і одного стану, хоча й з різних територій, і ненависті до людей чужої віри і чужого стану на будь-яких територіях¹⁸. Липинський зауважував, що відсутність територіального патріотизму навіть серед чужонаціональних елементів, що населяють Україну, завжди відіграла деструктивну роль в утворенні української державності. «Україна завжди була гніздом, яке постачало фанатиків екстериторіальної віросповідності і становості. Патріотів українських і українського патріотизму історія наша, за винятком одиниць і епізодів, не знає»¹⁹.

Липинський неодноразово наголошував, що основною умовою для створення української державності він вважає єдність — релігійну, регіональну, політичну, національну, організаційну. В листах до адвоката та політичного діяча О. Назарука вчений знову повертався до цієї теми: «Майте, врешті, на увазі, що підкреслювання галичансько-наддніпрянського антагонізму абсолютно перешкоджає нашій ідеології», «справу української державності завжди губила відсутність єдності між українцями», «регіоналізм теоретично не шкідливий, але практично вносить ще більший хаос в життя нашої землі, тому його треба поборювати», «об'єднання українських земель мусить бути провідною ідеєю, шукайте по-справжньому освічених людей», «українці єсть всі мешканці України»²⁰. Водночас Липинський застерігав, що для українського руху можуть стати фатальними гасла демократії і «громадянського суспільства»²¹, оскільки вони спричинять штучне витворення демократії за зразком інших країн, а «політична культура одної нації не може бути механічно перейнята нацією іншою»²².

Втілення в життя ідеї державного творення України вчений пов'язував з утвердженням консерватизму. Кожна реальна нація, вважав Липинський, повинна бути соціально диференційована і охоплювати як прогресивні, так і консервативні елементи й мати опозицію. Ті, що хотіли ототожнити українство лише з «народними масами» або «громадянським народним суспільством», не враховували, що Українська держава ніколи не відродиться, якщо консервативні, тобто найбільш освічені і генетично найбільш здатні до державної роботи, верхні соціальні шари громадянства перейдуть у російський або польський табір.

¹⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів.— С. 375.

¹⁸ Там же.— С. 376.

¹⁹ Там же.

²⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 266, арк. 67—90.

²¹ Там же, арк. 90.

²² Липинський В. Листи до братів-хліборобів.— С. 355.

Слабкість національного відродження на Україні зумовлювалася, на думку вченого, не стільки недостатньою освіченістю, культурним рівнем і свідомістю мас, скільки квалістю соціально-політичних та інтелектуальних верхів українства. Імпульси до державної творчості на слов'янському ґрунті, вважав Липинський, завжди давали чужі расові елементи. Основи Русі заклали напівкочові добувачники — варяги. Завдяки їм почалася організація держави, що спиралася на князівські дружини. Козацька Україна завдячує своєму початковій активним елементам, які прибували з Польщі та Литви. Асимілюючись з українцями, вони започатковували український консерватизм, саме поняття «Україна», «маючи з кров'ю предків одідичений інстинктовий нахил до творення своєї влади і держави».

Такими будівничими, які об'єднували навколо себе місцеві українські сили, Липинський називав представників польської українізованої шляхти — Б. Хмельницького, П. Конашевича-Сагайдачного, Ст. Кричевського, І. Богуна, Ю. Немирича, І. Виговського, І. Мазепу-Колединського, П. Орлика, Калнишевського та ін. «Нація українська була лиш тоді, коли громадські національні аспірації реалізувались в той спосіб, що їх приймали за свої ті люде, які хотіли і могли завоювати собі на українській землі політичну владу і сотворити державу»²³.

З огляду на це вчений вважав за необхідне відродження українського консерватизму, відсутність якого завжди спричиняла невдачу всіх державних творень і визвольних прагнень. Консерватизм, за Липинським, — це утвердження всередині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних у майбутньому стати носіями української державної влади, приборкувати і спрямовувати в потрібне русло різних бунтарів. На думку вченого, обов'язковою передумовою успішної побудови незалежної і міцної Української держави має бути поворот до українства традиційних консервативних соціальних шарів, які до 1917 р. дотримувалися російської або польської національно-культурної чи політико-державної орієнтації: «Шлях до реальної, а не тільки літературної, шлях до повної, а не однобокої української нації веде через відродження українського консерватизму. Зміцнююча консерватизм монархічна форма організації і поповнення ріденьких старих консервативних рядів свіжими силами з-поміж українства — це основа цього відродження»²⁴. Народи, що не вміють відтворити власних «панів», тобто власної провідної верстви, змушені навіки коритися панам чужим.

Особливу увагу приділяв учений ролі релігії і церкви, вважаючи їх найвищим критерієм оцінки історичного процесу, навіть вищим за державу. Людина, за Липинським, — не член держави, а передусім самостійна і самоцільна вартість. Вище інтересів держави і нації вчений ставив засади етики й моралі, які завжди освячувала церква. Релігійний аспект політичної доктрини Липинського висвітлений у його праці «Релігія і церква в історії України», написаній у формі катехісису. Липинський розглядав релігію як ідею, що може примирити українство, спрямувати його діяльність на зміцнення, а не на руйнування держави. Всі релігії і християнські організації в майбутній Українській державі мають бути рівноправними. В листі до О. Назарука від 30 грудня 1927 р. Липинський застерігав його від надмірної прихильності до римського католицизму: «Треба не забувати, що у нас є три традиційні, історично вироблені християнські релігії. Бачити єдиний порятунок у нас, на візантійському ґрунті, лише в римському католицизмі — це значить якнайбільше цьому католицизмові

²³ Там же. — С. 387—388.

²⁴ Там же. — С. 444.

шкодити. І ви не слушно в своїй статті ганьбите «візантинізм». Це культура інша, ніж західна, але це культура, причім найкраще до нашого дикого самостійного ґрунту пристосована. Це треба знати, щоб зрозуміти відносини у греко-католицькій церкві, про які Ви пишете. Корінь цих відносин у тому; що у нас нема справи, на яку кожна церква могла б спертися, й нема сурогату держави — зорганізованої світської сили, про яку церква могла би сказати: люде, робіть так, як оце»²⁵. Оскільки будь-які потрясіння на релігійному ґрунті можуть бути особливо небезпечними для майбутньої української державної будови, вчений вважав за необхідне надати рівні права всім релігіям. Монархізм впливає з класократії, класократія — з християнського погляду на світ, і все це органічно сполучається між собою — у цьому полягає суть політичної доктрини В. Липинського.

Вчений по праву є основоположником державницького напрямку в українській історіографії і консервативного напрямку в українській політології. Ряд теоретичних положень його політичної доктрини — ідея територіального патріотизму, поєднання і примирення східних і західних впливів в українській нації, релігії і культурі — вже нині в Україні втілюються у життя. Спадщина В. Липинського потребує ґрунтовного вивчення і теоретичної розробки як для осмислення подій, що відбуваються в Україні і навколо неї, так і для ознайомлення українського читача з ідеями і концепціями цього оригінального мислителя.

²⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 266, арк. 73.

3 історії релігії та церкви

О. І. Уткін (Київ)

Релігійні центри та організації української діаспори в країнах Заходу

Українські етнічні групи за кордоном мають свої релігійні центри та організації, які стали своєрідним відгалуженням своїх ідейних попередників, що існували у різні періоди на Україні. Відбиваючи інтереси певних груп та прошарків суспільства, вони впливали насамперед на патріотичні почуття та емоції, деякі світоглядні уявлення, культурно-побутові та обрядні норми. Реалізовані церквою на рівні буденних уявлень та поглядів завдання політичної ідеології розкривають типові установки суспільної психології, існуючі традиції релігійності та національних звичаїв українців. Особливо помітним є етнічне забарвлення релігії на побутовому рівні. Вона справляла і справляє вплив і на церковні організації, що діють в національних рамках.

Проповідь релігійно-етнічної замкнутості, формування певного стереотипу українця, який виплекав у собі ідеологічну та психологічну стійкість, — характерні явища в діяльності українських національних церков — Української католицької церкви (УКЦ) та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Цими питаннями, різними богословськими проблемами, підготовкою кадрів для церкви займалися греко-католицькі і автокефальні дослідницькі релігійні центри та духовні навчальні заклади — Український католицький університет

ім. св. Климентія (УКУ), духовна академія ім. св. Василя Великого, Богословсько-педагогічна академія (1946—1952 рр.), Колегія св. Андрія, вища духовна школа, семінарії, колегії, пансіонати, Українське католицьке теологічне товариство, Богословське наукове товариство. Діяли чернечі чоловічі та жіночі греко-католицькі ордени, різні напіврелігійні об'єднання мирян. Крім них функціонували українські протестантські церкви — українських баптистів та українських п'ятидесятників, що мали свої організації. Проблемами створення єдиної української національної церкви опікується Український екуменічний центр ім. св. Володимира.

Серед українських етнічних груп за кордоном найбільшим впливом користується греко-католицька (Українська католицька) церква, створена в Галичині та на Закарпатті в результаті проголошення Брестської (1596 р.) та Ужгородської (1649 р.) церковних уній. Останні передбачали підкорення православ'я римським папам, визнання папського главенства у церкві.

У довоєнний період переважаюча кількість греко-католиків знаходилася на території Західної України. Після поразки гітлерівської Німеччини та хортистської Угорщини у другій світовій війні уніатське духовенство та певна частина мирян емігрували в країни Заходу. За допомогою Ватикану організаційне об'єднання зарубіжних уніатів (з 1957 р. називають себе «Українською католицькою церквою») в основному завершилося на початку 60-х років. Були створені вікаріати, екзархати, єпархії та митрополії у Західній Європі, США, Канаді, Бразилії, Австралії, Новій Зеландії¹. Після прибуття з СРСР у Рим (1963 р.) Й. Сліпого посилилася діяльність греко-католиків по оформленню УКЦ в єдину церкву на чолі з патріархом. Проте утворення патріархату Ватикан не дозволив. У 1975 р. кардинал Й. Сліпий проголосив себе «патріархом Києво-Галицьким Йосифом І». Підтримуючи ідею створення патріархату, один з керівників ОУН Я. Стецько писав: «Патріархат — це насамперед національно-церковна категорія, це боротьба за самобутність церков, це вияв стихійного націоналізму і традиціоналізму нашої нації в духовно-релігійній сфері., не може бути націоналіста, який би був проти патріархату УКЦ»². Про необхідність надання останній статусу патріархії не раз говорив кардинал М. Любачівський³. За рубезжем боротьбу за створення патріархату УКЦ організовує і проводить українське патріархальне всесвітнє об'єднання. Очолюваний М. Любачівським єпископат підпорядковується Конгрегації східних церков Ватикану.

Папа римський Іоанн Павло II, зазначав М. Любачівський, прагне допомогти нашій церкві та українському народові, «оскільки він такий нещасний і так багато терпить в основному на рідних землях від безбожних людей»⁴. В 1980 р. Іоанн Павло II надав закордонним ієрархам уніатства право проводити синод єпископів, що розцінюється релігійною пресою як початок самостійної діяльності церкви⁵. Резиденція глави цієї церкви знаходиться у м. Римі.

Найбільш великими є греко-католицькі єпархії в США. Їх общини почали діяти з 1907 р. У післявоєнний період утворені ще в 20-х роках дві такі єпархії — Філадельфійська для українських емігрантів з Галичини і Пітсбурзька для вихідців із Закарпаття — були перетворені на митрополії. У 1980 р. перша з них, до якої належали Філадельфійська архієпархія, Стемфордська і Чикагська єпархії, налічувала 208 парафій, 255 тис. віруючих, яких обслуговували 3 єпископи,

¹ Світло.— 1983.— № 10.— С. 344; Християнський голос.— 1984.— 22 січ.

² Українська думка.— 1978.— 2 лют.

³ Кардинал Любачівський М. Чи справді було хрищення Росії 988 року?— Рим; Мюнхен, 1986.— С. 61—78.

⁴ Християнський голос.— 1987.— 25 окт.

⁵ Світло.— 1983.— № 5.— С. 168.

248 священників. При ній діяла також 1 духовна семінарія. Пітсбурзька митрополія, в яку, крім українців, входять чехи, угорці, словаки і представники інших етнічних груп, об'єднувала Пітсбурзьку архієпархію, Пасаїкську єпархію, єпархії в Пармі та Каліфорнії. У її складі налічувалося 222 парафії, 279 тис. віруючих, 5 єпископів, 246 священників, 1 семінарія⁶. Частина віруючих вихідців із Закарпаття, яка перебувала в складі Пітсбурзької єпархії, в штаті Пенсільванія, створила у 1939 р. «американську карпато-руську греко-католицьку православну церкву», що займала нейтральні позиції. Тому суспільно-політичні видання різко критикували її керівництво. «Національна свідомість закарпатських українців в США дуже низька,— зазначалося в Енциклопедії українознавства.— Вони штучно підтримують назву русини чи карпатороси, підкреслюючи відособленість національності від українців чи росіян»⁷.

В Канаді з 1956 р. функціонує Вінніпезька митрополія УКЦ (Вінніпезька архієпархія, Едмонтонська, Саскатунська, Торонтська, Нью-Вестмінстерська єпархії), у якій налічувалося 187 парафій, 1 духовна семінарія. Близько 226 тис. віруючих греко-католиків обслуговували 6 єпископів і 237 священників⁸.

До складу Торонтської єпархії входило кілька угорських та словацьких парафій, що об'єдналися у 1980 р. в окрему словацьку єпархію св. Кирила і Мефодія. Багато греко-католиків Канади перейшли до складу римо-католицької, української автокефальної і протестантських церков⁹.

У 1962 р. у Бразилії був створений екзархат УКЦ, перетворений в 1971 р. на єпархію Іоанна Хрестителя (у 1980 р. в ній налічувалося 88 тис. віруючих, 18 парафій), яку обслуговували 2 єпископи, 48 священників¹⁰. У 1968 р. в Аргентині для українських католиків було також утворено екзархат, який через 10 років перетворено на єпархію св. Покрови у Буенос-Айресі. За церковними даними, там було 115 тис. віруючих, 11 громад, 1 єпископ і 20 священників¹¹. Греко-католики Австралії, Нової Зеландії та Океанії з 1958 р. об'єднані в екзархат (30 тис. віруючих, 7 громад, 1 єпископ і 12 священників)¹², якому згодом було надано статус єпархії.

Парафії греко-католицької церкви є і в Західній Європі (у 1980 р. налічувалося 79 тис. віруючих, 65 парафій, 2 семінарії)¹³. Парафіянами уніатських громад стали люди, які емігрували з України з різних причин переважно в 20—40-ві роки і які мали різні політичні погляди. В Англії (1957 р.), ФРН (1959 р.), Франції (1960 р.) утворені екзархати, в Бельгії (1959 р.) — вікаріат УКЦ. З 7 парафій греко-католиків в Австрії створено ординаріат, який підпорядковувався римо-католицькому архієпископу Відня. Ряд уніатських парафій, інших церковних структур діяли в Голландії, Італії, Польщі, Чехо-Словаччині, Югославії та інших країнах Європи¹⁴. Структурні підрозділи УКЦ в Західній Європі до початку 60-х років функціонували самостійно, прагнули до формування єдиної цілісності шляхом загальних єпископських конференцій, загальних заходів чернечих орденів та організацій мирян.

Опорою уніатства, школою релігійного виховання та підготовки кадрів є чоловічі чернечі ордени — василіан, редемптористів, сту-

⁶ Енциклопедія українознавства. Париж; Нью-Йорк, 1972.— Т. 9.— С. 3364.

⁷ Там же.— 1970.— Т. 6.— С. 2099.

⁸ Там же.— Т. 9.— С. 3365.

⁹ Там же.— С. 3362.

¹⁰ Там же.— С. 3365.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.— С. 3364.

¹⁴ Там же.

дентів, салезіан, які діють в Австралії, Аргентині, Бразилії, Італії, Канаді, США. Члени жіночих чернечих орденів — сестер-василіанок, сестер-служниць пречистої діви Марії, сестер-місіонерок християнської любові, святого Йосафата, катехіток святої Анни, служниць серця Ісуса, що діють майже у всіх країнах Заходу, де проживають українці, крім релігійної діяльності, ведуть заняття в школах, працюють вихователями у дитячих садках, беруть участь у різних благодійних заходах.

До структури зарубіжних греко-католицьких церков входить близько 30 духовних навчальних закладів (колегії, семінарії, академії, університет), з яких у США їх налічується 10, у Канаді — 5, Аргентині — 4. Серед них головну роль відіграють: Український католицький університет ім. св. Климента (Італія) зі своїми філіалами в Аргентині, Англії, Канаді, США, духовна академія ім. св. Василя Великого (США). Український католицький університет ім. св. Климента (УКУ) був заснований в 1963 р. Й. Сліпим. Університет має теологічний, філософський і правовий факультет. Якщо в 60-х роках у ньому працювали 21 професор, то в 1980 р. — 38. У різні роки в університеті читали лекції професори М. Марусин, І. Хома, В. Янів, В. Лев, М. Чубатий, Ю. Старосольський, В. Маркус, Б. Галайчук, П. Рудницький та ін.¹⁵

При УКУ діє Колегія св. Софії для підготовки кандидатів у священники. З 1970 р. університет проводить щорічні літні курси українознавства. Він має бібліотеку, релігійно-історичний та фольклорний музеї, архів. Філіали університету відкриті в Буенос-Айресі (1968 р.), Чикаго (1973 р.), Вашингтоні (1976 р.), Філадельфії і Монреалі (1977 р.), Лондоні (1979 р.). На 1980 р. співробітниками університету були видані 14 томів архівних матеріалів, 12 томів «Вибраних праць патріарха Йосифа», 53 томи богословських, філософських і історико-соціологічних творів¹⁶. Оцінюючи значення університету для діяльності церкви, кардинал Й. Сліпий у своєму «Заповіті» писав в 1984 р.: «...Це кузня, в якій повинні навчатися і виховуватися нові покоління священників та мирських апостолів, борців за вільну від насильства правду і науку»¹⁷.

Представники УКУ є керівниками, членами правлінь ряду політичних та суспільно-політичних організацій української діаспори (Український християнський рух, Всесвітній конгрес вільних українців, Український конгресовий комітет Америки, Комітет українців Канади, Спілка української молоді)¹⁸. Під впливом греко-католицького духовенства в країнах Заходу знаходилися напіврелігійні організації мирян, які діяли на міжнародному, регіональному рівні і які мали моно- та поліконфесійний характер. До них належать професійні, земляцькі, жіночі, молодіжні, студентські, культурно-освітні та інші організації, братства, спілки, ліги, клуби, фонди. У світських організаціях греко-католицької церкви — Спілці українських католиків, Світському апостолаті жінок Німеччини та інших об'єднаннях — співробітничали духовенство і політичні діячі, які прагнули до утвердження гегемонії УКУ в громадському житті українців. Таке об'єднання, як Українське католицьке юнацтво разом з Братством українців-католиків і Лігою українських католицьких жінок входить в систему українських організацій Канади. Вони проводили релігійну, культурно-виховну діяльність під керівництвом уніатських священників. Діяли міжрегіональні організації — Комітети захисту обряду, традицій та мови, Спілка католицьких жінок тощо.

¹⁵ Там же.— С. 3425.

¹⁶ Там же.— С. 3426.

¹⁷ Заповіт блаженнішого патріарха Йосифа. Патріарх Києво-Галицький і всієї Русі.— Рим, 1984.— С. 7.

¹⁸ Уніатство і український буржуазний націоналізм.— К., 1986.— С. 95.

Ієрархи уніатства, які не визнавали рішення Львівського церковного собору 1946 р. про самоліквідацію греко-католицької церкви на Україні, підтримували невоzz'єднаних з православ'ям духовенство і віруючих, створений в республіці самодіяльний комітет захисту УКУ. Легалізація на Україні греко-католицької (1989 р.) та автокефальної церков (1990 р.) пожвавила релігійно-політичне життя. Разом з тим це призвело до загострення суперечностей між прихильниками УПЦ, УКЦ і УАПЦ.

Серед релігійних формувань українських етнічних груп за кордоном певну роль відіграє й Українська автокефальна православна церква. Вона була створена на Україні після жовтневого перевороту 1917 р. Її основні ідейні засади розробляли професори І. Огієнко і В. Беднов, священник В. Липківський та ін. Визначаючи одне з головних завдань нової церкви, міністр вірувань Директорії УНР І. Огієнко вважав, що в інтересах розвитку українського народу необхідне тісне єднання держави і церкви, «тільки при національній церкві ми будемо мати національну державу»¹⁹. Виданий Директорією 1 січня 1919 р. закон про автокефалію української православної церкви та вихід її із складу Московської патріархії в результаті падіння Тимчасового уряду не був реалізований. Проте, як заявив у 1920 р. професор В. Беднов, те, що «УНР не має території, не може бути перепону у цій справі, оскільки автокефалія української церкви може бути і в Радянській Україні»²⁰. Рішення про утворення УАПЦ ухвалив у 1921 р. православний церковний собор²¹. Незважаючи на те, що ця церква займала лояльну позицію щодо існуючої влади, в 1930 р. вона була необгрунтовано ліквідована за звинуваченням у контрреволюційній діяльності та зв'язках з міфічною Спільною визволення України. Багатьох представників автокефального духовенства репресували.

Після возз'єднання західноукраїнських земель з Україною у 1939 р. ряд парафій УАПЦ, що діяли в Польщі, опинилися на радянській території. З перших же днів нападу фашистів на нашу країну автокефальне духовенство відновило діяльність церкви в республіці. Після розгрому гітлерівської Німеччини керівництво УАПЦ, багато священників і мирян емігрувало на Захід, де частково поповнили існуючі там громади, подекуди створили нові парафії та інші церковні структури.

Найбільшою серед закордонних українських християнських церков у Канаді є Українська греко-католицька церква. З 1980 р. має назву УПЦ в Канаді. Тоді ж вона налічувала 120 тис. віруючих, у 1989 р. об'єднувала 92 парафії²². Заснували її емігранти з Галичини та Буковини у 1918 р., а в 1919 р. до неї приєдналася група православних священників США. Діючи як автономні, її перші громади спочатку підпорядковувалися архієпископу РПЦ в Нью-Йорку Олександрову Немоловському, потім митрополиту антиохійської церкви Герміносу, а з 1924 р. — архієпископу І. Теодоровичу²³. УПЦ в Канаді вважалася складовою частиною української православної автономної церкви на Україні і підпорядковувалася духовній юрисдикції Київському митрополиту, сприймала всі догми вселенського православ'я, перебувала в канонічних зв'язках з іншими православними церквами.

У післявоєнний період в Канаду прибули українські емігранти, в тому числі єпископи УАПЦ Мстислав (Скрипник), Іларіон (Огієнко), які почали створювати нові церковні структури, що підпорядковува-

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1072, оп. 1, спр. 7, арк. 55.

²⁰ Там же, ф. 1429, оп. 2, спр. 39, арк. 18.

²¹ Там же, ф. 3984, оп. 3, спр. 105, арк. 47.

²² Енциклопедія українознавства.— Т. 9.— С. 3350; Воронін О. Коротка історія Української православної церкви.— Бавнд-Брук, 1989.— С. 31.

²³ Свистун В. Криза в українській православній (автокефальній) церкві.— Вінніпег, 1947.— С. 90.

лися Константинопольському патріархату. За рішенням собору духовенства США і Канади в Нью-Йорку (1950 р.) кілька українських православних громад об'єдналися і назвали свою церкву — УПЦ в США. І. Теодоровича було обрано митрополитом — главою собору єпископів, а його заступником — архієпископа Мстислава. З духовенства і віруючих в 1951 р. утворено раду митрополії. Представники ряду парафій православних українців Канади в 1951 р. на соборі оголосили про створення Української греко-православної церкви в Канаді на чолі з митрополитом Іларіоном. Поточними справами церкви відає консисторія, їй підпорядковуються три єпархії (Вінніпег, Торонто та Східна Канада, Едмонтон і Західна Канада)²⁴. З 1946 р. богословські кадри для УПЦ в Канаді готує вищий духовний навчальний заклад — Колегія св. Андрія (м. Вінніпег), яка об'єдналася в асоціацію з місцевим Манітобським університетом. Колегію називали «гордістю і славою УГПЦ в Канаді», «унікальною вищою школою», що здійснювала «науково-дослідницьку роботу в галузі знання як богословського, так й світського»²⁵. Нині церкву очолює митрополит Василій, який має титул «митрополита Вінніпега і всієї Канади, першоієрарха УПЦ в Канаді». Говорячи про значення православ'я в житті зарубіжних українців, він у своєму виступі з нагоди 1000-ліття запровадження християнства на Русі підкреслював, що «заснування Української православної церкви в Канаді з українською православною ідеологією врятувало багато українців від утоплення в чужому морі»²⁶.

Значні можливості, вплив на емігрантів має Українська православна церква у США (в 1980 р. налічувала 100 тис. віруючих, 93 парафії, в 1989 р. об'єднувала 95 парафій)²⁷. Заснована вихідцями з України у 1919 р., а її організаційне становлення відбувалося разом з українськими православними об'єднаннями в Канаді.

Між українськими православними церквами США, Канади і Західної Європи існує молитовно-духовна єдність, проводяться спільні релігійні заходи, наради. Її ієрархи заявляють, що УПЦ будується на основі вселенського православ'я і канонічності. Грунтуючись на засадах самостійності, керівництво церкви організувало підготовку майбутніх служителів культу в духовній семінарії св. Софії. У розпорядженні церкви є архів-музей, бібліотека, науково-богословський інститут. Нею видається релігійна література. Резиденція глави церкви — митрополита — знаходиться в місті Бавнд-Брук (штат Нью-Джерсі, США). Митрополит Мстислав (Скрипник), який очолює цю церкву, мав титул «архієпископ Київський і Переяславський», «першоієрарх УАПЦ в діаспорі», а з 1990 р. — «патріарх УАПЦ». Через кожні 5 років збирається церковний собор, на якому розробляються найважливіші настанови політики церкви, обираються адміністративні органи. Голова собору — митрополит Мстислав керує і радою митрополії, до якої входить 20 священників²⁸.

Наймолодшою за кордоном є митрополія УАПЦ в Західній Європі (у 1980 р. налічувала 12 тис. віруючих, 53 громади)²⁹. Її парафії були організовані у 1943—1945 рр. віруючими, духовенством, членами військово-політичних формувань, які виїхали з України до Німеччини. Перший збор УАПЦ в Німеччині було проведено в 1946 р. під Штут-

²⁴ Енциклопедія українознавства. У 2-х т. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1, ч. 2. — С. 621.

²⁵ Рідна нива: Український православний календар-альманах. — Вінніпег; Манітоба, 1965. — С. 75.

²⁶ Там же. — 1988. — С. 102.

²⁷ Енциклопедія українознавства. — Т. 9. — С. 3384; Воронін О. Коротка історія Української православної церкви. — С. 31.

²⁸ Український православний календар. — Бавнд-Брук, 1988. — С. 53.

²⁹ Енциклопедія українознавства. — Т. 9. — С. 3333.

гартом. В ньому взяли участь митрополит Полікарп і 9 єпископів. Якщо на території Західної Німеччини та Австрії в 1948 р. діяли 60 громад, 103 священники і 18 дияконів, то в 1986 р. в ФРН залишилося 25 громад, 2 єпископи і 8 священників. Більшість парафіян — люди старшого віку³⁰. Кадри духовенства, богословів для цієї митрополії готувала богословсько-педагогічна академія. На її двох факультетах — богословському і педагогічному — в 1947/48 навчальному році налічувалося 119 слухачів, працювало 24 викладачі, які читали 23 богословські предмети³¹.

Після смерті у 1953 р. митрополита Полікарпа митрополит Никанор, який очолив УАПЦ в еміграції, провів у м. Карлсруе (ФРН) в 1956 р. перший собор представників усіх автокефальних єпархій у країнах Заходу на якому було ухвалено новий статут цієї церкви. На II соборі УАПЦ в 1969 р. в м. Мюнхені главою церкви в ФРН було обрано митрополита Мстислава, який одночасно є першоієрархом Української автокефальної православної церкви у Західній Європі та США. Емігранти з України формували автокефальні громади у багатьох країнах Заходу. УАПЦ в Бельгії почала діяти в 1947 р., у Франції та Англії — в 1948 р. Починаючи з 1946 р., автокефальні єпископи почали виїжджати з Німеччини в Австралію, Англію, Аргентину, Бельгію, Бразилію, Канаду, Нову Зеландію, США, Францію, де створювалися нові громади, єпархії. Діяльністю їх у Західній Європі керував синод, який у різні періоди очолювали митрополити Полікарп, Никанор, Мстислав³².

Є також інші емігрантські церкви: Українська автокефальна православна церква — соборноправна (налічувала близько 5 тис. віруючих у США, Південній Америці, Австралії), Українська православна церква в Америці, Вселенський патріархат (УПЦА ВП, мала близько 13 тис. віруючих). До самоліквідації у 1980 р. існувала Українська автокефальна православна церква у вигнанні (налічувала близько 5 тис. віруючих)³³. За даними конфесійної статистики, загальна кількість усіх парафіян української автокефалії у 1980 р. становила близько 300 тис. чол.³⁴ У США, Західній Європі, Південній Америці, Австралії і Новій Зеландії в 1988 р. налічувалося 500 громад УАПЦ³⁵. Ієрархи українських православних церков на одній з нарад заявили, що «за межами України існує лише одна Українська православна церква — церква автокефальна, соборноправна, до якої належать три самостійні митрополії, які являють собою єдину духовну спільність»³⁶. Багато громадсько-політичних об'єднань, православних ієрархів підтримували ідею створення патріархії української автокефалії. Представники різних митрополій УАПЦ входили до керівних структур політичних та суспільно-політичних організацій (Всесвітнього конгресу вільних українців, Ліги визволення України, Українського християнського руху та ін.). Під впливом автокефальної ієрархії перебували такі організації, як Об'єднання українських православних сестринств у США, Ліга української православної молоді, Українська православна ліга, Молодша українська православна ліга³⁷. Діяльність УПЦ в Канаді підтримували Спілка українських самостійників, Товариство українських самостійників, Спілка українок Канади, Спілка українських народних домів³⁸. Говорячи про доцільність

³⁰ Визвольний шлях.— 1986.— № 1.— С. 52.

³¹ Там же.— 1976.— № 5.— С. 590.

³² Там же.— 1986.— № 11.— С. 48—50.

³³ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви.— Т. 4, ч. 2.— Нью-Йорк; Київ; Бавнд-Брук, 1990.— С. 349—375.

³⁴ Енциклопедія українознавства.— Т. 9.— С. 3382.

³⁵ Шлях перемоги.— Мюнхен.— 1988.— 17 липня.

³⁶ Енциклопедія українознавства.— Т. 9.— С. 3382.

³⁷ Український православний календар.— Бавнд-Брук, 1988.— С. 53, 75.

³⁸ Енциклопедія українознавства.— Т. 9.— С. 3350—3351.

участі «церкви як божественної установи» в діяльності світських організацій, в керівництві ними, митрополит Мстислав мотивував це тим, що «УАПЦ ніколи не звільнить сама себе від відповідальності за долю української нації»³⁹.

Емігранти-українці мали й свої протестантські церкви, які діяли у країнах Заходу,— Всеукраїнське євангельсько-баптистське братство (ВУЄББ), Об'єднання українських євангельсько-баптистських церков у США (ОУЄБЦ), П'ятдесятницьке братство Америки (ПБА) і Церков євангельського зібрання п'ятдесятників слов'янського народу в Бразилії (ЦЄЗПСН). Загальна чисельність їх членів у 1971 р. становила близько 150 тис. чол.⁴⁰

Перші громади євангельсько-баптистського братства, його місіонери з'явилися у 1942 р. на окупованій гітлерівцями території України з дозволу німецько-фашистських властей. Емігрувавши на Захід у 1944 р., вони створили там нові громади, які вважають себе єдиним «репрезентантом українського євангельського руху в усьому світі». Їх видання висвітлюють «світові події у світлі святого писання»⁴¹. Зокрема, учасники 39-го з'їзду українських євангельсько-баптистських церков у США (1984 р.) в листі до президента Сполучених Штатів Р. Рейгана дякували йому «за велику роботу на користь Америки і всього світу», «за підтримку молитви у школах і за те, що ім'я Бога є майже в кожному Вашому виступі». Разом з тим у цьому ж листі зазначалося, що вони стоять «на фундаментальних принципах консервативного і правдивого християнства», займають лояльну позицію до політики США⁴². Очолюване президентом і генеральним секретарем євангельсько-баптистське братство об'єднує ряд відділень (екзекутив) з Австралії, Аргентини, Бразилії, Канади та США⁴³.

Інша протестантська церква — Об'єднання українських євангельсько-баптистських церков у США — утворена в 1922 р. в м. Рочестері (США) переважно євангелістами, які належали до пресвітеріанської церкви в Канаді та США. Об'єднання мало своє видавництво, проводило спільно з іншими емігрантськими формуваннями активну національно-релігійну діяльність, підтримувало зв'язки з протестантами інших країн. Серед його керівників були пастори В. Кузів, П. Крат, В. Купчинський, В. Боровський, В. Багрій, М. Фесенко⁴⁴. «Наша мета,— писав український протестантський пастор О. Гарбузюк,— завоювати всю Україну для Христа, визволити її від безбожжя»⁴⁵.

Духовенство українських протестантських церков брало участь у діяльності багатьох культурних та громадсько-політичних організацій, їх керівних органів. Хоча протестантські об'єднання й нечисленні, вони систематично поповнювали свої лави шляхом місіонерської роботи в основному серед української еміграції. Протестантизм — впливова релігійна і духовно-інтелектуальна сила української діаспори. Посилення його впливу на зарубіжні українські етнічні групи пояснюється тим, що ця конфесійна течія розвиває підвищений інтерес до внутрішнього, особистого світу людини, практичної релігійності, враховує національну самобутність, деякі традиції та звичаї. Його принципи — віддаючи серце Христу, підпорядковувати своє життя земним законам, суворе дотримання простих моральних норм, що є притягальними для людей, які відчули несправедливість і черствість свого оточення.

³⁹ Українське православне слово.— 1978.— № 11—12.— С. 13.

⁴⁰ Ukraine. A Concise Encyclopedia.— University of Toronto, 1971.— Vol. 11.— P. 213.

⁴¹ Українська нива.— Саскатун.— 1958.— № 7—9.— С. 3.

⁴² Післанець правди.— Чикаго.— 1984.— № 11—12.— С. 50.

⁴³ Експортери духовного насильства.— Львів, 1982.— С. 54—61.

⁴⁴ Енциклопедія українознавства.— Т. 9.— С. 3409.

⁴⁵ Свобода.— 1982.— 6 січ.

Для зарубіжних українських церков протестантів, греко-католиків, православних автокефалістів характерним є їх суперечливий розвиток, наявність кризових явищ. Частково це виявляється у нестачі кадрів духовенства і небажанні вихідців з емігрантів присвячувати своє професійне життя релігії. Зокрема, про байдуже ставлення емігрантської молоді до проблем церкви, її прагнення до матеріальних благ як головної протидіючої глибокій вірі не раз говорили у 80-х роках греко-католицькі служителі культу.

Ускладнюють діяльність українських церков асиміляція українців, секуляризація релігії, різні соціально-політичні процеси в емігрантському середовищі. Про розклад слабких церковних громад як свідчення кризи, про «сучасну негативно лібералізовану людину на чужині», панування в діаспорі «інтересів груп під виглядом служіння Богу, церкві і своєму народу», загрози церкві з усіх боків говорив на ювілейному соборі УПЦ в Канаді, присвяченому 1000-річчю запровадження християнства на Русі, голова президії консисторії УПЦ в Канаді С. Ярмусь⁴⁶. «Ніхто і ніщо сьогодні нам не сприяє, а навпаки, майже все наше оточуюче середовище більшою чи меншою мірою загрожує нам,— стверджував він.— А зростаючі внутрішні безпорядки — навіть витримана віросповідувальна та ідеологічна дезорієнтація, відсутність здорової субординації — це біда, яка може привести нас до фатального стану. Так нам вже починають загрозувати відсутність відповідної віросповідувальної і церковної свідомості та орієнтації»⁴⁷. Сприяє зростанню негативних явищ в релігійному середовищі політизація діяльності українських церков.

Діяльність українських церков протягом всього післявоєнного періоду під впливом різних причин змінювалася. Поразка сил фашизму і японського милітаризму у другій світовій війні та відомі процеси, що відбувалися у світі протягом всього післявоєнного часу, створювали нові умови для діяльності емігрантських формувань українців, відродження українських церков за кордоном, пошуку взаємодії політичних і релігійних організацій. До дальшого зближення ОУН, інших об'єднань, які перебували під її впливом, та церкви вели спільність інтересів їх керівництва, спорідненість ідеологічних засад релігії та націоналізму, переплетення організаційних структур церкви та націоналізму. Істотне значення в цьому процесі мала і «співзвучність» ряду їх завдань, що виявилось не тільки в теоретичній, а й практичній діяльності, насамперед політиці. Маючи спільну політичну мету, ієрархи автокефальної, уніатської і протестантських церков, керівництво ОУН послідовно виступали за утворення самостійної України, в якій би набрали сили цивілізовані, ринкові відносини. Політичні організації знайшли в уніатському, автокефальному і протестантському клерикалізмі свого ідейно-політичного спільника, відводили йому важливу роль у посиленні впливу на спосіб життя людей, подоланні розшарування серед віруючих та інших груп закордонних українців.

Клерикальні організації прагнуть до посилення ролі церкви і духовенства в політичному, громадському, духовному та культурному житті української діаспори. Для цього вони використовують свої структури, політичні партії, які співпрацюють з ними, жіночі, молодіжні об'єднання, товариства культури, що перебувають під впливом церкви, систему освіти. Релігійна преса в 1945—1970 рр., поряд з висвітленням найважливіших положень з церковних документів, публікувала богословські концепції суспільного розвитку, порушувала політичні проблеми, акцентувала увагу на питаннях історії церкви на Україні та в еміграції, житті й діяльності релігійних громад, відомих

⁴⁶ Рідна нива: Укр. правосл. календар-альманах.— 1988.— С. 117.

⁴⁷ Там же.

богословів і філософів. Розглядала проблеми національного розвитку України, її економіки, історії та культури, становища релігії й церкви.

Аналіз діяльності українських церков, інших релігійних, напів-релігійних та світських об'єднань мирян, які є складовою частиною української діаспори, свідчить, що вони являють собою специфічний компонент загальної соціальної структури суспільства. Соціальна та політична суть їх неоднозначних інтересів виявляється на практиці. Українські церкви, гранично ідеологізовані та політизовані, діючи в умовах еміграції, сприяли збереженню національної самобутності українців, їх культури, традицій та звичаїв, виступали як інтегруюча сила. Нечисленні за своїм складом релігійно-церковні організації українського зарубіжжя досить часто співробітничали, підтримували контакти з іншими аналогічними об'єднаннями, брали участь у багатьох ідейно-політичних заходах, пропагандистських кампаніях. Вони використали релігійно-церковний комплекс в політичних цілях пропаганди основних положень національно-визвольної боротьби народу України, ідеї незалежної Української держави.

* * *

Я. В. Бойко (Черкаси), Н. О. Данилова (Черкаси)

Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII—XIX ст.)

Історія заселення Південної України та народів, що проживали на цій території, постійно цікавила істориків різних поколінь¹. Підвищений інтерес дослідників до цього району викликаний, по суті, особливостями його соціально-економічного розвитку. Автори повідомлення мають на меті визначити роль селянських міграцій у формуванні етнічного складу населення Південної України, що до кінця XIX ст. стала багатонаціональним регіоном (прийняла більш як 50 етносів).

Приєднання Росією Північного Причорномор'я у ході воєнних кампаній 1768—1774 та 1781—1791 рр. забезпечило країні вихід до Чорного й Азовського морів, зміцнило її міжнародне становище й на третину збільшило територію України. В результаті в основному було завершено формування української національної території².

Частина з цих земель царський уряд віддав вищому дворянству та військовим, які брали участь у російсько-турецьких війнах. Ті, що залишились, держава використала для влаштування військових поселень, колоністів, які прибули з країн Західної Європи, а також для розміщення державних селян, котрих переводили з центральних губерній. Певну кількість земель згодом (з розвитком капіталізму) почали продавати й віддавати в оренду (приватним особам і безземельному селянству).

¹ Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.— М., 1887.— 571 с.; Багалеї Д. И. Колонизация Новороссийского края // Киев. старина.— 1889.— № 4.— С. 27—55; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825 гг.— М., 1970.— 383 с.; Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825—1860 гг.— М., 1981.— 215 с.; Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII—первой половине XIX в. (1719—1859 гг.).— М., 1976.— 307 с.; Кабузан В. М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60—80-х роках XVIII ст. // Україн. іст.-географ. збірн.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 144—150; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк).— Киев, 1975.— 275 с.; та ін.

² Наулко В. И. Указ. соч.— С. 22.

Таблиця 1. Етнічний склад населення Південної України на початку 80-х років XVIII ст. (1782 р.)

народи	Число людей (чол.)	% від усього населення Півдня України
Українці	144754	71,5
Росіяни	18426	9,1
Молдавани	18196	8,99
Греки	8746	4,32
Вірмени	7087	3,5
Серби	1313	0,65
Поляки	1059	0,52
Болгари	739	0,36
Цигани	572	0,28
Татари й калмики	511	0,25
Грузини	362	0,18
Німці	334	0,17
Угорці	259	0,13
Євреї	91	0,05
Разом	202449	100

Вирішальну роль у заселенні південноукраїнського району у до-реформений період (до 1861 р.) відіграло селянство Лівобережної і (меншою мірою) Правобережної України. Значне число новоселів дали російські губернії та Бессарабія³. Певну участь у колонізації краю взяли іноземні переселенці — німці, болгари, серби тощо⁴. Наявність там різноманітних етносів (до кінця XVIII ст.) пояснюється також появою у 1775 р. населення, що проживало на землях Війська Запорозького. Воно було далеко неоднорідним за своїм національним складом. Крім українців, у його складі були росіяни, білоруси, молдавани, грузини, вірмени, поляки тощо⁵. Дані, вміщені в табл. 1*, свідчать, що на початку 80-х років XVIII ст. (1782 р.) на території Південної України було 15 етнічних груп, серед яких виділялися — як найбільш значні етноси — українці, росіяни й молдавани.

Приєднання Криму до Росії в 1783 р., у свою чергу, розширило етнічний склад населення Південної України за рахунок татар, греків,

³ Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века (Численность, структура, география) // История СССР.— 1984.— № 4.— С. 46, 48; Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719—1917 гг.) // Советская этнография.— 1980.— № 6.— С. 28.

⁴ Наулко В. И. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження.— К., 1965.— С. 16, 17, 19; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине...— С. 37—40, 45, 53; Кабузан В. М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719—1795 гг.) // Советская этнография.— 1969.— № 6.— С. 34, 36—38.

⁵ Кабузан В. М. Заселення і освоєння земель запорозького козацтва в 1775—1782 рр. // Арх. України.— 1969.— № 3.— С. 42—43; Россия. Полное географическое описание нашего отечества.— СПб., 1910.— Т. 14.— С. 161; Наулко В. И. Указ. соч.— С. 16.

* Табл. 1 складено за: Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине...— С. 21.

вірмен, караїмів, ногайців та інших народностей, які здавна проживали на півострові⁶.

Крім них, у першій половині XIX ст. на Півдні України жили шведи, швейцарці, казахи, мордва, гагаузи, албанці та інші народи⁷.

Звільнення південноукраїнських земель від турецького володарювання забезпечило відносно швидке їх заселення та господарське освоєння. З даних, уміщених у табл. 2**, видно, що з 1782 по 1858 рр. на Південь України прибули 903,6 тис. чол. Зокрема, в Херсонській губернії поселилися 426,4 тис. (47,2%), Катеринославській — 309,6 тис. (34,3%), Таврійській — 167,6 тис. (18,5%).

Таблиця 2. Чисельність і питома вага переселенців, що осіли на Півдні України у 80-х XVIII–50-х роках XIX ст. (у тис. чол.)

Роки поселення	Губернії поселення						Всього оселилося на Півдні України	
	Херсонська		Катеринославська		Таврійська		абс.	%
	абс.	%	абс.	%	абс.	%		
1782–1795 рр. (IV–V ревізії)	54,7	36,9	53,5	36,1	40,1	27,0	148,3	100
1796–1815 рр. (V–VII ревізії)	108,2	38,6	82,2	29,3	90,0	32,1	280,4	100
1816–1835 рр. (VII–VIII ревізії)	138,5	63,2	62,1	28,3	18,5	8,5	219,1	100
1836–1850 рр. (VIII–IX ревізії)	60,8	37,6	88,4	54,7	12,5	7,7	161,7	100
1851–1858 рр. (IX–X ревізії)	64,2	68,2	23,4	24,9	6,5	6,9	94,1	100
1782–1858 рр. (IV–X ревізії)	426,4	47,2	309,6	34,3	167,6	18,5	903,6	100

У дореформений період Південна Україна заселялась переважно державними селянами, яких уряд викликав з центральних районів, і (меншою мірою) поміщицькими, частина котрих переселилася самовільно, а інші — згідно з волевиявленням своїх господарів⁸.

Ліквідація кріпосництва надала величезного поштовху землеробській колонізації окраїн. На цей процес впливали, з одного боку, розвиток капіталізму, а з другого — погіршення соціально-економічного становища селянства центральних районів країни.

Першість серед трьох регіонів колонізації — південного, південно-східного й зауральського — у 60–90-х роках XIX ст., безумовно, належала південному.

Близькість Південної України до основних районів виходу, наявність значних незораних приватновласницьких та казенних земель, гострий попит на робочі руки у поміщицьких фільварках та господарствах великих орендарів, більш висока, ніж у місцях виходу, заро-

⁶ Кабузан В. М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у першій половині XIX ст. // Укр. іст. журн.— 1969.— № 12.— С. 85–90; Полухіна О. М. Населення Криму в 1783–1917 рр. // Укр. іст. журн.— 1988.— № 9.— С. 27.

⁷ Дружинина Е. І. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг... — С. 39–40; Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719–1917 гг.)... — С. 29–32; Полухіна О. М. Назв. стаття.— С. 30.

** Табл. 2 складено на основі: Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века... — С. 49.

⁸ Брук С. И., Кабузан В. М. Миграция населения в России в XVIII — начале XX века.— С. 43, 51.

бітна плата, відносно низькі орендні й закупівельні ціни — все це перетворило район в один з центрів тяжіння мігрантів у пореформений період.

Сприятливе соціально-економічне становище, що склалося на Півдні України, перетворило край у район активного заселення, куди переселялися мігранти з 47 губерній Європейської частини Росії. Найбільшу їх кількість у 60—90-х роках XIX ст. давали губернії Центрального чорноземного району, Правобережної, Лівобережної України та Білорусії⁹.

За ступенем участі в аграрній колонізації Південної України перше місце займало селянство Лівобережжя, друге — Центрального чорноземного району, а третє — Правобережжя¹⁰. Менш активними в цьому відношенні були селяни білоруських й особливо прибалтійських губерній.

Заселення Півдня України селянством у пореформений період здійснювалося як офіційно (з дозволу властей), так і самовільно. Офіційні переселення стали наслідком вимушених поступок з боку царського уряду на користь безземельного й малоземельного селянства основних районів виходу. Найбільш активно вони відбувалися в 60-ті роки XIX ст. У той час у Катеринославській губернії оселилися понад 25 тис. чол., у Таврійській — 47 тис., а в Херсонській — майже 8 тис.¹¹

Друге пореформене десятиріччя було відмічене різким зменшенням темпів офіційного заселення краю, що стало результатом переселенської політики, в основу якої було покладено обмежувальні заходи щодо цього, а також прагнення змінити напрямок міграційних процесів у бік південно-східних губерній¹². Протягом 70-х років на Південь України переселилися більш як 24 тис. чол.¹³

У 80-х роках внаслідок виділення значної кількості казенних земель під заселення знову почався посилений приплив офіційних переселенців, масштаби якого більш як у 2 рази перевищували розміри офіційних міграцій 70-х років (але при цьому вони поступалися чисельності мігрантів першого пореформеного десятиліття).

Аналіз губернаторських звітів дає змогу зробити висновок, що протягом 1881—1887 рр. на території Південної України оселилися понад 58 тис. чол. (без даних по Таврійській губернії), зокрема, в Херсонській — 18 тис., Катеринославській — понад 40 тис. Але вже до кінця 80-х — початку 90-х років XIX ст. приплив офіційних переселенців швидко скорочується.

Південну Україну в пореформений період активно заселяли й самовільні переселенці. В умовах, коли царський уряд стримував міграції, такого роду переселення здійснювалися під виглядом землеробського відходу спільно з партіями офіційних переселенців, невеличкими групами і навіть окремими родинами.

Місцем їхнього поселення ставали казенно-оброчні ділянки, які були в користуванні великих орендарів, вільні землі при громадах державних селян. Але особливе місце в цьому процесі займали землі

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 306; ф. 391, оп. 1, спр. 4; ф. 1281, оп. 6, спр. 38; ф. 1284, оп. 6, спр. 29; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 534, спр. 421; оп. 539, спр. 193; оп. 614, спр. 319; оп. 616, спр. 162; Держ. арх. Одес. обл., ф. 5, оп. 1, спр. 931; Держ. арх. Херсон. обл., ф. 14, оп. 2, спр. 309; ф. 300, оп. 1, спр. 850; Держ. арх. Крим. обл., ф. 26, оп. 1, спр. 24492; ф. 85, оп. 1, спр. 20, 25 та інші.

¹⁰ Щоб визначити ступінь участі селянства основних районів виходу у заселенні краю, авторам довелося обробити такі матеріали: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год.— Т. XIII.— Екатеринославская губерния.— С. 38—39; Т. XXI. Таврическая губерния.— С. 44—45; Т. XLVII. Херсонская губерния.— С. 40—43.

¹¹ Бойко Я. В. Аграрна колонізація Південної України (60—80-ті рр. XIX ст.) // Укр. іст. журн.—1989.— № 10.— С. 98.

¹² Держ. арх. Одес. обл., ф. 1, оп. 83, спр. 96, ч. 1, арк. 191.

¹³ Бойко Я. В. Назв. стаття.— С. 98.

приватних власників, що сконцентрували у своїх руках їх основну масу. Загальна кількість самовольців, що осіла на Півдні України протягом 60—80-х років XIX ст., досягала 340 тис. чол., зокрема, у Катеринославській губернії — понад 70 тис., у Таврійській — 104 тис., а в Херсонській — 161 тис.

Процес аграрного заселення Південної України в 60—80-х роках XIX ст. засвідчив, що чисельність офіційних переселенців, які селилися на території краю з дозволу уряду, становила понад 163 тис., а самовільних мігрантів перевищила 337 тис. чол. Найбільшу їх кількість прийняла Херсонська губернія (192 тис. чол.). На другому місці — Таврійська (156 тис. чол.). Потім ішла Катеринославська (152 тис. чол.). У цілому ж число мігрантів, що переселилися на Південь України за період з 1861 по 1887 рр., досягло більш як 500 тис. (без тих, хто поселився в містах).

Пізніше, починаючи з 1887 р., процес активної аграрної колонізації краю почав швидко скорочуватися. Причиною цього було те, що більша частина наявних казенних вільних земель при сільських громадах колишніх державних селян була заселена. На поміщицьких землях виникла значна кількість нових поселень самовольців. Диференціація селянства, яка помітно визначилася до початку 90-х років, у свою чергу, істотно вплинула на збільшення чисельності сільсько-господарського пролетаріату на Півдні України. Розвиток землеробського відходу, що у 80-х роках досяг свого апогея, також серйозно зменшив попит на робочу силу.

Певний вплив на скорочення масштабів припливу переселенців мали оплата праці (що з кінця 80-х років зменшилася), орендні й купівельні ціни, які зросли, посилення експлуатації селян.

З кінця 80-х — початку 90-х років XIX ст. офіційне заселення краю скорочується. Південна Україна з району активної землеробської колонізації поступово перетворюється в район виходу. Але самовільний приплив мігрантів продовжується, хоч інтенсивність його помітно знижується.

Водночас з цим внаслідок розвитку промисловості на Півдні України зростає попит на робочі руки в містах, куди, починаючи з 90-х років, прямувала значна маса людей.

Детальне розміщення переселенців на території Південної України нам в основному допоможуть показати матеріали першого загального перепису населення Росії 1897 р. Сьогодні це єдине джерело, що наближає дослідника до розв'язання проблеми. Воно має й деякі недоліки. Одним з них є положення, згідно з яким для більш точного підрахунку, масу сільських мешканців, що проживала у приміських хуторах та на міських землях, віднесли до складу міського. Так, у Катеринославській губернії до міст було приписано 64 селища (71 782 чол.)¹⁴, у Херсонській — 108 пригородів (104 132 чол.)¹⁵, у Таврійській — 100 пригородів, селищ і хуторів¹⁶. Таким чином, значну кількість «прийшого» сільського населення зарахували як «прийшле» міське. Особливо сильно цей підрахунок був перекручений під час перепису у Херсонській губернії (в Одеському повіті).

В цілому аналіз даних перепису дає підстави вважати, що чисельність мігрантів, які осіли у сільській місцевості, становила як мінімум $\frac{2}{3}$ усіх, хто переселився на Південь України.

Як свідчать матеріали перепису, на Півдні України поселилися

¹⁴ Підраховано авторами за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губерния.— СПб., 1904.— Т. XIII.— Прилож.— С. 8.

¹⁵ Там же. Херсонская губерния.— СПб., 1904.— Т. XLVII.— Прилож.— С. 8.

¹⁶ Там же. Таврическая губерния.— СПб., 1904.— Т. XLI.— Прилож.

948,8 тис. чол. (без уродженців інших держав) *. У Катеринославській губернії — 319,9 тис. (з них у повітах проживали 224,2 тис., або 70,1%, у містах — 95,7 тис. (29,9%)), у Таврійській, відповідно, — 238,2 тис., в повітах — 142,6 тис. (59,9%), в містах — 95,6 тис. (40,1%), у Херсонській — 390,8 тис., в повітах — 128,5 тис. (32,9%), у містах — 262,3 тис. (67,1%)¹⁷. Якщо ж узяти до уваги авторські підрахунки, то в повітах Херсонської губернії у дійсності проживали 260,5 тис. чол., або 66,7%, а в містах — 130,3 тис. (33,3%). В цьому випадку зміниться й співвідношення між сільським і міським населенням Півдня України: з 948,8 тис. чол. прийдешніх 627,3 тис. (66,1%) належатимуть до сільського, а 321,5 тис. (33,9%) — до міського.

Таблиця 3. Розміщення переселенців, що осіли в 60-90-х роках XIX ст. у Катеринославській губернії (1897 р.)

Губернії виходу переселенців	Кількість людей, що оселилися в повітах (без міст)								Всього оселилося в повітах (без міст)	Оселилося в містах	Оселилося в губернії (в повітах і містах)
	Олександрівському	Біломузькому	Верньодітровському	Катеринославському	Мирнопольському	Новомосковському	Павлоградському	Слов'янському			
Волинська	61	240	69	322	31	54	39	67	883	1009	1892
Київська	459	756	2157	2189	989	240	237	437	7464	7447	14911
Подільська	135	307	62	136	124	43	50	89	946	799	1745
Полтавська	4186	2514	7812	3753	3272	8128	4345	1163	35173	11734	46907
Харківська	1105	12915	194	749	2035	434	4761	5013	27206	5829	33035
Чернігівська	925	3910	1353	2634	2313	347	540	1190	13212	4387	17599
Варнезька	176	1741	48	119	261	73	138	910	3466	1073	4539
Курська	1344	10218	488	2011	796	485	2920	1157	19419	6349	25768
Орловська	1173	8860	941	1865	776	392	1005	2155	17167	6248	23415
Пензенська	17	132	62	35	28	17	36	130	457	255	712
Рязанська	227	1645	87	231	250	125	162	653	3380	974	4354
Тамбовська	68	922	51	264	97	47	98	391	1938	837	2775
Тульська	252	2072	66	706	138	135	244	3279	6892	1537	8429
Віленська	75	262	119	251	249	47	54	77	1134	1429	2563
Вітебська	457	291	57	180	151	62	90	54	1342	1439	2781
Гродненська	83	264	44	301	92	89	56	59	988	1471	2459
Мінська	206	418	148	878	107	222	189	74	2242	5878	8120
Могильовська	352	2451	316	2072	220	308	339	357	6415	6044	12459
Ліфляндська	30	311	12	55	14	15	38	32	507	304	811
Естляндська	10	27	2	8	1	4	2	3	57	58	115
Разом	11341	50256	14088	18759	11944	11267	15343	17290	150288	65101	215389

Одержані нами дані можуть бути основою для визначення чисельності самовільних мігрантів, що осіли в сільській місцевості краю протягом 60—90-х років XIX ст. Відомо, що кількість офіційно переселених мігрантів, які оселилися за пореформені 30 років у повітах Півдня України, досягала 200 тис. Отже, частина тих, хто залишався, дорівнювала 427,3 тис. чол. Це були самовільні переселенці, що оселилися там за 4 пореформених десятиліття.

Можливості журнальної публікації дають нам змогу детально розглянути процес міграції лише на прикладі 20-ти губерній Європейської Росії, що відіграли вирішальну роль у заселенні Південної України.

* На території Херсонської губернії проживали уродженці більш як з 37 іноземних країн. Їх налічувалося 14,7 тис. чол. В Катеринославській губернії мешкали уродженці з 36-ти іноземних держав чисельністю 6,8 тис. чол., в Таврійській, відповідно, — з 32-х — 18,6 тис. чол.

¹⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. — Екатеринослав. губерния. — Т. XIII. — С. 38—39; Таврическая губерния. — Т. XLI. — С. 44—45; Херсонская губерния. — СПб., 1904. — Т. XLVII. — С. 40—43.

Дані табл. 3* свідчать, що на території Катеринославської губернії найбільша кількість переселенців (з 20-ти губерній основних районів виходу) розмістилася у Бахмутському повіті — 50 256. За ним ішов Катеринославський — 18 759. Потім Слов'яносербський, Павлоградський, Верхньодніпровський, Маріупольський, Олександрівський та Новомосковський.

Основна маса мігрантів, що осіла в Катеринославській губернії (75 591 чол.), була з губерній Лівобережної України, 52 719 — Центрального чорноземного району. Місцем народження 12 121 чол. була Білорусія. З Правобережжя перебралися 9263 чол., а з прибалтійських губерній — 564 чол. У цілому ж на час перепису у повітах Катеринославщини проживали 150 288 чол. (у містах — 65 101) переселенців з основних районів виходу.

Таблиця 4. Розміщення переселенців, що осіли в 60-90-х роках XIX ст. у Таврійській губернії (1897 р.)

Губернії виходу переселенців	Кількість людей, що оселилися в повітах (без міст)										Всього в повітах і градоначальствах (без міст)	Оселилися в містах	Оселилися в губернії (в повітах і містах)
	Бердянському	Дніпровському	Євпаторійському	Мелітопольському	Перекопському	Сімферопольському	Феодосійському	Ялтинському	Керч-Єнікальському градови	Севастопольському градови			
Волинська	791	72	61	132	47	37	13	37	8	7	1205	942	2147
Київська	470	2861	390	3012	1115	350	493	233	159	24	9107	3063	12170
Подільська	110	1868	68	647	114	70	65	111	20	17	3090	1677	4767
Полтавська	5366	5617	1923	7238	2324	1302	2338	526	435	70	27139	6312	33451
Харківська	1519	324	188	2410	266	245	310	443	107	50	5862	3459	9321
Чернігівська	1228	2512	327	3465	691	322	589	576	90	44	9844	2891	12735
Воронезька	8	525	69	322	51	42	212	88	32	20	1369	937	2306
Курська	2846	638	187	3843	617	440	961	1117	149	107	10905	6981	17886
Орловська	1550	1453	326	4709	825	572	727	2044	121	232	12559	8390	20949
Ленінська	152	26	8	47	21	10	19	58	11	4	356	498	854
Рязанська	294	109	5	394	46	54	101	129	17	15	1164	871	2035
Тамбовська	1180	297	73	794	191	104	220	140	22	31	3052	1719	4771
Тульська	196	95	24	429	113	166	92	267	16	44	1442	1684	3126
Віленська	161	42	12	150	38	11	20	52	3	7	496	1007	1503
Вітебська	99	45	2	269	20	17	14	22	1	5	494	624	1118
Гродненська	198	74	32	89	31	32	20	54	3	3	536	1038	1574
Мінська	180	155	27	421	48	51	29	64	2	7	984	1872	2856
Могильовська	173	269	38	480	56	77	51	85	38	28	1295	1759	3054
Ліфляндська	25	18	23	35	43	46	21	42	5	7	265	434	699
Естляндська	3	3	163	28	301	171	9	18	1	-	697	400	1097
Разом	16549	17003	3946	28914	6958	4119	6304	6106	1240	722	91861	46558	138419

З таблиці 4** видно, що в Таврійській губернії найбільшу кількість мігрантів прийняв Мелітопольський повіт — 28 914 чол. За ним ішов Дніпровський — 17 003. Потім Бердянський, Перекопський, Феодосійський, Ялтинський, Сімферопольський, Євпаторійський, Керч-Єнікальське градоначальство і Севастопольське. Найвище число переселенців належало вихідцям з лівобережних губерній (42 845 чол.), на другому місці були мігранти Центрального чорноземного району (30 847), а на третьому — Правобережної України (13 402 чол.). Переселенців з Білорусії налічувалось 3805 чол., з Прибалтики — 962 чол. У цілому в повітах Таврійської губернії проживали 91 861, у містах — 46 558 чол. (мігрантів з основних районів виходу).

У Херсонській губернії (див. таблицю 5***) найбільша їхня кількість мешкала в Херсонському повіті — 24 712 чол. За ним був Єлиза-

* Таблицю 3 складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губерния. СПб., 1904.— Т. XIII.— С. 38—39.

** Таблицю 4 складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Таврическая губерния.— Т. XLI.— С. 44—45.

*** Таблицю 5 складено за: Там же. Херсонская губерния.— Т. XLVII.— С. 40—43.

Таблиця 5. Розміщення переселенців, що осіли в 60–90-х роках XIX ст. у Херсонській губернії (1897 р.)

Губернії виходу переселенців	Кількість людей, що оселилися в повітах (без міст)						Оселилися всього в повітах (без міст)	Оселилися в містах	Оселилися в губернії (в повітах і містах)
	Олександрійському	Ананьївському	Візантеррадському	Одеському	Тираспольському	Херсонському			
Валінська	165	505	302	284	384	236	1876	16194	18070
Київська	6396	4625	15017	2743	1108	7490	37379	41147	78526
Подільська	457	11303	3684	1303	3615	1986	22348	32418	54766
Полтавська	3668	360	2008	799	148	7611	14594	12711	27305
Харківська	319	80	252	98	39	508	1296	2545	3841
Чернігівська	444	832	784	360	287	2254	4961	6138	11099
Воронезька	184	46	106	35	23	217	611	2567	3178
Курська	433	176	434	377	114	596	2130	7161	9291
Орловська	407	14	7	408	3	1561	2400	1241	3641
Пензенська	13	458	340	17	157	53	1038	12992	14030
Рязанська	98	2	14	36	6	204	360	260	620
Тамбовська	47	69	41	24	30	88	299	1557	1856
Тульська	104	123	64	120	31	204	646	3263	3909
Віленська	81	66	81	87	41	335	691	3988	4679
Вітебська	36	27	51	34	14	375	537	1719	2256
Гродненська	56	337	109	168	230	209	1109	6421	7530
Мінська	134	157	156	106	99	282	934	6565	7499
Магілювська	235	137	206	143	82	474	1277	4510	5787
Ліфляндська	18	26	26	11	18	20	119	1629	1748
Єстляндська	5	5	3	5	2	9	29	257	286
Разом	13300	19348	23685	7158	6431	24712	94634	165283	259917

ветградський — 23 685 чол. Потім Ананьївський, що прийняв 19 348 чол. Далі йшли Олександрійський, Одеський та Тираспольський повіти.

Основна маса переселенців тут була з Правобережної України — 61 605 чол. За нею йшли: Лівобережжя — 20 831, Центральний чорноземний район — 7484, Білорусія — 4548, Прибалтика — 148 чол. У цілому ж, за даними перепису, в повітах Херсонської губернії проживали 94 634, а в містах — 165 283 чол. Але ж ми раніше писали, що статистичні дані по цій губернії сильно перекручені — в бік збільшення чисельності прийшлого міського населення за рахунок зменшення кількості переселенців, які мешкали в сільській місцевості. Якщо виходити з того, що в повітах Херсонської губернії повинно жити щонайменше $\frac{2}{3}$ прийшлих, то приблизні показники могли бути такими: у повітах проживало 100 908 мігрантів з Правобережної України (в містах — 50 454); переселенців з Лівобережжя, що осіли в повітах, — 28 163 чол. (в містах — 14 082 чол.); з Центрального чорноземного району в повітах — 24 350, у містах — 12 175. Чисельність уродженців Білорусії, що мешкали в повітах Херсонської губернії, дорівнювала 18 500 чол. (у містах — 9251), а мігрантів з Прибалтики — 1356 (у містах — 678). Усього, за нашими підрахунками, у повітах Херсонщини (з 20-ти губерній виходу) розмістилися 173 277 чол., а в містах — 86 640.

Загалом на території південноукраїнського регіону в повітах проживали 139 287 переселенців з Лівобережної та 84 298 — Правобережної України, 91 050 мігрантів з губерній Центрального чорноземного району, 20 474 — з Білорусії та 1674 — з Прибалтики. Загальна кількість переселенців з основних районів виходу, що оселилися в південноукраїнських повітах, становила, за даними перепису, 336 783 чол. (у містах — 276 942 чол.).

Однак, якщо брати до уваги розрахункову, більш реальну цифру — показник чисельності прийшлого сільського населення Херсон-

Таблиця 6. Етнічний склад (структура) населення Катеринославської губернії. 1897 р.*

Повіти Етноси	Олександрівський	Бахмутський	Верхньодніпрод-ський	Катеринослав-ський	Маріупольський	Новомосковський	Полтавський	Слов'янськ-ський	Разом по губернії	
									абс.	%
Українці	224122	193510	191160	198982	117206	242737	200434	88218	1456369	68,9
Росіяни	15445	103702	9873	75190	35691	9628	36164	79281	364974	17,3
Євреї	13886	9457	5448	46441	10291	3635	7363	2631	99152	4,7
Німці	14014	12646	4452	20609	19104	3452	5806	896	80979	3,8
Греки	45	142	9	193	48290	9	38	14	48740	2,3
Татари	128	346	26	868	15472	7	255	151	17253	0,8
Білоруси	3353	2468	236	4033	1697	196	505	1564	14052	0,7
Поляки	293	2000	231	7933	528	316	553	511	12365	0,6
Молдовани	2	6371	68	1771	95	—	29	839	9175	0,4
Турки	14	20	8	168	5317	9	15	4	5555	0,3
Інші	376	1816	163	1019	363	379	298	644	5058	0,2

* Таблицю складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Екатеринославская губерния.— СПб., 1904.— Т. VIII.— С. VII. 3, 74.

ської губернії,— то кількість мігрантів, що залишилися жити в повітах Південної України, істотно зміниться, оскільки точніше відбиватиме дійсний стан їхнього розміщення. Так, згідно з розрахунковими даними, в повітах Півдня України налічувалося 123 603 вихідців з Правобережжя, 146 599 — Правобережжя, 107 916 мігрантів із Центрального чорноземного району, 34 426 — білоруських та 2882 — з прибалтійських губерній. Загальне ж їх число становитиме: тих, хто розмістився в повітах,— 415 426, або 67,7%, а в містах — 198 299 (32,3%).

Активна колонізація Південної України не лише поліпшила стан розміщення продуктивних сил на території краю, а й сприяла виникненню нових населених пунктів, створенню етнічно змішаних поселень¹⁸. Так, лише протягом пореформеного 25-річчя на території південноукраїнських губерній з'явилося 11,6 тис. таких пунктів, зокрема, в Катеринославській — 3433, Таврійській — 2433 та Херсонській — 5379. У порівнянні з 1860 р. їхня кількість зросла в 2,6 раза, значна частина виникла завдяки переселенцям¹⁹. Крім нових моноетнічних населених пунктів, на Півдні України створювалися й етнічно змішані поселення. Зібрані авторами дані свідчать, що їх основна маса виникла в Таврійській губернії. Наприклад, у 1862 р. у Мелітопольському повіті переселенці з Воронежської, Курської та Полтавської губерній заснували с. Катеринівку, а з Орловської, Курської, Харківської та Полтавської — с. Григорівку²⁰. Така ж картина спостерігалась і в інших південноукраїнських губерніях.

Південна Україна, яка заселялася протягом тривалого часу, в етнографічному плані являла собою досить строкату картину. Так, за матеріалами перепису 1897 р., на території Катеринославської губернії проживало 45 етнічних груп, 10 з яких були найбільшими (див.

¹⁸ Якименко М. А. Селянська колонізація Південної України в другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн.— 1987.— № 2.— С. 42.

¹⁹ Підраховано за: Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России.— СПб., 1885.— Вып. 8.— С. 32, 66, 94; Боровой С. Я., Коциевский А. И. Основные этапы аграрного освоения Степной Украины // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г.— Киев, 1979.— С. 63; Географическо-статистический словарь Российской империи.— СПб., 1885.— Т. 5.— С. 6.

²⁰ Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Вып. 1. Стат. таблицы о хозяйственном положении селений Мелитопольского уезда.— Симферополь, 1886.— Прим. к табл.— С. 2.

Таблиця 7. Етнічний склад (структура) населення Херсонської губернії, 1897 р. *

Етноси	Повіти										Разом по губернії	
	Олександрійський	Амаськівський	Єлизавет-градський	Одеський	Тираспольський	Херсонський	абс.	%				
Українці	354456	164887	405541	133474	80049	323627	1462034	53,5				
Росіяни	39072	29160	93381	228436	40703	144623	575375	21,1				
Євреї	15322	22129	57581	134020	23811	69674	322537	11,8				
Молдавани	2721	35833	36819	7738	59754	4953	147218	5,4				
Німці	1356	10177	5445	62658	23527	20290	123453	4,5				
Поляки	966	1782	2620	18467	1907	5152	30894	1,1				
Болгари	6	405	4608	8290	8801	3575	25685	0,9				
Білоруси	2354	221	5842	1631	352	12558	22958	0,8				
Греки	26	187	148	7535	106	295	8297	0,3				
Татари	69	9	363	1516	138	1057	3152	0,1				
Вірмени	4	22	23	1405	475	141	2070	0,1				
Інші	224	950	907	5472	522	1859	9934	0,4				

* Таблицю складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Херсонская губерния. — Т. XLVII. — С. VII, 3.

Таблиця 8. Етнічний склад (структура) населення Табріської губернії. 1897 р.

Повіти Етноси	Вердянський	Дніпровський	Єваторпійський	Мелітопільський	Лереконський	Сімферопольський	Феодосійський	Ятчинський	Керчь-Єнікльський	Севастопольський	Разом по губернії	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Українці	179177		156151	211090	11316	10132	13304	2024	7037	7545	61121	42,2
Росіяни	55303		42180	126017	11743	42833	34974	19879	24370	36057	404463	27,9
Татари	770		506	1284	12266	62876	44431	43256	2563	1910	196854	13,6
Німці	23870		2691	20154	11718	5812	4909	329	294	940	78305	5,4
Євреї	8889		6298	16063	1320	9254	2932	969	4429	3688	55418	3,8
Болгари	31843		15	1952	11	1449	5840	15	59	70	41260	2,9
Греки	560		28	346	229	2422	4630	3954	2015	2849	18048	1,2
Поляки	211		556	2416	147	1713	728	463	877	2799	10112	0,7
Білоруси	1323		3005	3340	199	611	586	209	93	195	9726	0,7
Вірмени	201		47	373	617	3011	2417	624	709	467	8938	0,6
Молдавани	1508		432	47	29	71	63	6	35	35	2259	0,2
Естонці	8		4	22	832	621	5	76	103	133	2210	0,2
Турки	349		9	52	9	187	230	1084	46	121	2097	0,1
Інші	706		319	1083	957	725	809	372	1068	546	6879	0,5

* Таблицю складено на основі: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. Табрическая губерния. - Т. XL I - С. V, 3, 94.

табл. 6). У Херсонській губернії їх налічувалося 57, з яких виділялося 11 (див. табл. 7). У Таврійській — таких було 39, а серед найбільших — 13 етногруп (табл. 8).

При всій різноманітності етносів, що населяли Південну Україну, основну масу населення становили східнослов'янські народності, чисельність яких за пореформений період значно зросла, з одного боку, за рахунок природного приросту, а з другого, — масового заселення ними південноукраїнських губерній. Так, частка українців, росіян і білорусів, що проживали в Катеринославській губернії на кінець XIX ст. становила 86,8%, у Херсонській — 86,3% і в Таврійській — 70,8%. В цілому на Півдні України на частку східнослов'янського населення припадало 82,9%.

Наприкінці XIX — початку XX ст. в основному завершується процес формування української буржуазної нації і визначається сучасний етнічний склад населення Південної України.

Підбиваючи підсумки, необхідно відзначити, що селянські міграції, які набули особливого розмаху у пореформений час, мали серйозний вплив на збільшення чисельності й темпи приросту населення краю, привели до значних змін в його етнічному складі, сприяли розвитку міжетнічних зв'язків, розширенню старих та появі нових, в тому числі, багатонаціональних населених пунктів.

В. М. Заруба (Дніпропетровськ)

Походи російських та українських військ на Крим у 1687 й 1689 рр.

Кримські походи, здійснені російськими та українськими військами в останній чверті XVII ст., були складовою частиною зовнішньої політики Росії. Якщо до 80-х років вона давала в основному відсіч нападам турецьких й татарських загонів, то, починаючи з Кримських походів, стала проводити активні військові операції в Північному Причорномор'ї, прагнучи захопити його. До речі, в той час європейські держави — учасники антиосманської «Священної ліги» — вели коаліційну війну проти Туреччини. Росія, підписавши «Вічний мир» з Річчю Посполитою і вступивши до цієї коаліції, мала своїми діями «привести до розподілу бусурманську численну силу й татарську, завжди міцну надійність стримати і свободи їй із Криму до сполучення всіх сил у військовий похід на Австрію не допустити»¹.

Хоча Кримські походи стали частиною воєнних дій членів «Священної ліги», Росія, беручи участь у них, прагнула, насамперед, досягти власної мети — припинити напади турецько-татарських військ на Московію, завоювати Північне Причорномор'я і мати в майбутньому вихід до Чорного моря. Вирішуючи ці завдання, В. В. Голіцин, по суті, готував ґрунт для розв'язання морської проблеми імператором Петром I.

Царівна Софія Олексіївна готувалася до походу на Кримське ханство з далекосяжним наміром «підкорити його своїй владі або й зовсім розорити»². Як зазначав М. М. Богословський, в епоху Кримських походів московські урядовці висунули до Туреччини вимоги, зов-

¹ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — СПб., 1864. — Т. 7. — С. 29.

² История русов. — М., 1846. — С. 181.

сім неприйнятні для неї. Вони виступили з програмою, яку вдалося здійснити лише через сто років імператриці Катерині II, вимагаючи приєднати Крим до Росії і виселити звідти татар в Анатолію, віддати Азов та Очаків, звільнити всіх полонених і виплатити двомільйонну контрибуцію³.

Авантюризм подібних претензій сьогодні очевидна, але тоді уряд Софії та Голіцина сподівався, що здобуття Криму зміцнить його позиції як у самій Московщині, так і на міжнародній арені. У воєнних діях проти ханства брали участь також збройні сили України — гетьманський регимент (городові та наймані полки) і слобідські полки.

Гетьман України Іван Самойлович виступав проти цих походів на Ханат, бо розумів нездійсненність зазіхань московських царів на Крим і відчував невдоволення козацької старшини укладенням союзу Росії з Польщею — давнім ворогом України. В розмовах з своїми однодумцями він відверто висловлював невдоволення як майбутнім походом, так і підписанням російсько-польської угоди, недовговічної, на його думку, через «всюдисущую польську зраду». Проте під тиском Москви старий гетьман змушений був виконувати царські укази.

Голландський резидент у Москві барон Келлер у листах на батьківщину повідомляв, що після підписання «Вічного миру» Росія розірвала дипломатичні стосунки з Кримом — його послы потрапили до в'язниці⁴.

У травні 1686 р. російський уряд надіслав гетьману Івану Самойловичу і запорожцям грамоту, в якій містився наказ зайняти переправи через річки, що їх використовували татари, а також переслідувати їх у разі виявлення в степах.

Російське і українське командування спільно розробили оперативний план, згідно з яким у 1687 р. основний удар по Кримському ханству мали завдати об'єднані сили під керівництвом гетьмана І. Самойловича і князя В. В. Голіцина при підтримці донських козаків та запорожців. У цей же час планувався виступ Яна III Собеського на Поділлі. Щоб розширити кількість учасників «Священної ліги» і добитися підтримки наступу на Крим західноєвропейськими державами, Посольський приказ направив до Бранденбурга, Голландії, Англії та Флоренції посольство В. Т. Постникова, до Людовика XIV — Я. Ф. Долгорукова, а до Швеції і Данії — Б. Михайлова.

Гетьман Самойлович розіслав універсали у полкові міста про підготовку до походу, а в листі до російської царівни радив починати його ранньою весною, коли в степах вдосталь трави і води⁵. Крім того, було вжито заходів щодо охорони південних рубежів від вторгнень татар ще взимку. Цим займалися слобідські полки. На Січ з великим загоном солдатів і козаків прибув стольник Г. Косагов. Запорожцям і донцям послано грамоти з наказом готуватися до війни з татарами⁶.

Головнокомандуючим об'єднаного козацько-московського війська Софія Олексіївна призначила свого фаворита В. В. Голіцина. Полки комплектували: К. О. Щербатов, В. А. Зміїв, О. С. Шеїн, Д. А. Борятинський, В. Д. Долгоруков, П. Д. Скуратов, Л. Р. Неплюев. До скла-

³ Богословский М. М. Петр I: Материалы для биографии.— М., 1940.— Т. I.—С. 207.

⁴ Белов М. И. К истории дипломатических отношений России во время Крымских походов 1686—1689 гг. // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук.— 1949.— Вып. 14.— С. 160—161.

⁵ Чтения Московского общества истории и древностей российских.— М., 1858.— Т. I.— С. 300.

⁶ Літопис Самовидця.— К., 1972.— С. 142; Белов М. И. Указ. соч.— С. 160; Эварницкий Д. И. История запорожских казаков.— СПб., 1895.— Т. II.— С. 609; СПб., 1897.— Т. III.— С. 8; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Харьков, 1852.— Отд. 3.— С. 62.

ду російської армії входили також українські слобідські полки. До 1 березня 1687 р. її чисельність мала становити 100 тис. чол.⁷

Самойлович став збирати регимент ранньою весною 1687 р. Українські літописці й барон Келлер повідомляли, що наприкінці квітня поблизу м. Гадяча гетьман провів великі маневри, в яких взяла участь частина городових і охотницьких полків. Це свідчило про ґрунтовну підготовку української армії до майбутньої війни. На початку травня гетьман перебував під Полтавою з 50-тис. військом, в якому було 9 городових, 2 компанійських і один сердюцький полки. Решту війська І. Самойлович залишив для охорони Лівобережної України, розосередивши її вздовж Дніпра і в Полтавському полку. Як повідомляв Самовидець, в козаки тимчасово було переведено й певну кількість цивільного населення — «где и казаков прибольшало з посполства»⁸.

В той час майже 100-тис. військо В. В. Голіцина зосередилося на берегах р. Мерло. Воно рушило в напрямі р. Орелі, куди з Полтави йшли й полки І. Самойловича. 2 червня російські й українські війська з'єдналися на лівому березі Орелі і повільно рушили в південні степи, не маючи ніяких відомостей про місцеперебування і плани противника.

На початку червня російські та українські війська, збудувавши на Самарі 12 мостів, перейшли її і вийшли у степи. Армії далі рухалися через ріки Кільчень — Татарку — Великі Плесо — Ворону — Осокорівку — Вільну — Кам'янку — Конку. Полки просувалися безводним, курним степом, страждаючи від спраги і спеки. Одразу далася взнаки відсутність досвіду подібних походів. Раніше московські полки воювали з порівняно невеликими турецько-татарськими загонами переважно на своїй території, а в південні степи вийшли вперше.

Через 10 днів вони вже перебували поблизу річки Олби в урочищі Великий Луг. Попереду горіли степи, підпалені татарами. Командири, порадившись, вирішили йти далі, сподіваючись, що не може ж весь степ до Перекопа вигоріти. 15 червня, пройшовши ще 12 верст, військо досягло ріки Янчокрак, де, нарешті, розпочався дощ. Зробивши ще один денний перехід, російсько-українські з'єднання зупинилися на річці Карачокрак. Попереду знову тяглися випалені степи. Самойлович відверто нарікав на дії «нерозумної Москви». За таких умов Голіцин скликав 17 червня військову раду, щоб проаналізувати досвід переходу від р. Мерло до р. Карачокрак і накреслити план дальших дій. Її учасники дійшли висновку, що 220 верст, які залишилися до Перекопа, можна пройти за півтора — два місяці, тобто до кінця серпня. За цей час без провіанту та коней половина війська помре від голоду, а решта буде неспроможною вести бої. Тому рада постановила почати відступ, не чекаючи нападу татар⁹.

Однак, щоб виконати союзницькі зобов'язання, приховати від татар свій відступ і позбавити їх можливості допомогти туркам і Білгородській орді у боротьбі проти польських військ, було вирішено послати до нижньодніпровських фортець Кизикермен та Таванськ окремих загін. До нього ввійшли шуйський полк Л. Р. Неплюєва (9 тис.), два полки графа фон Грагана (2200 чол.), полк Вестофера (1800 чол.) і дивізія Г. І. Косагова — всього 20 тис. чол., а також 20 тис. козаків наказного гетьмана Гр. Самойловича (перейславський, чернігівський, прилуцький, два сердюцьких полки і частина компанійців Новицького)¹⁰. Вони мали вийти до Кам'яного Затону і, з'єд-

⁷ Устрялов Н. История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. I.— С. 192—193; Филарет. Указ. соч.— С. 62.

⁸ Літопис Самовидця.— С. 143.

⁹ Собрание государственных грамот и договоров.— М., 1828.— Т. IV.— № 185.— С. 539—542 (далі — СГГД).

¹⁰ Gordon P. Tagebuch des General Patric Gordon.— Spb., 1851.— В. 2.— Т. 3.— С. 174; Байер С. Краткое описание всех случаев, касающихся Азова.— СПб., 1782.— С. 137.

навшись там із загоном запорожців, здійснити напад на вищеназвані турецькі фортеці.

18 червня Самойлович і Голіцин надіслали в Москву звіти про похід. Князь, всіляко наголошуючи на прагненні російської сторони виконати союзні зобов'язання, написав, що нібито війська дійшли мало не до самого Перекопа, а татари, злякавшись, поховалися, і довелося довго стояти поблизу Карачокрака в очікуванні бою з ворогом¹¹. Навівши багато дріб'язкових подробиць, Голіцин силкувався довести, що кампанія закінчилася успішно.

20 червня відступаючі війська прибули на річку Конку і просто-яли там два тижні, збираючи обоз й підраховуючи втрати.

Прикриваючи спочатку їхній наступ, а потім відступ, донські козаки розбили поблизу Овечих Вод сильний татарський загін, а посланий до Кизикермена загін Г. Косагова і Г. Самойловича завдав поразки ворогу неподалік від урочища Каратебень. Про останній бій у джерелах повідомлялося: «Ратні люди і запорізькі козаки на Дніпрі турських людей побили, взяли на тому бою два судна, а на тих суднах прапори та п'ять гармат та турків 29 чоловік; ...ратні ж люди і запорізькі козаки прийшли всі з того бою в цілості»¹².

Фінал першого Кримського походу був дещо несподіваним. Гетьмана Самойловича як противника цієї безглуздої, на його думку, війни старшина, підбурювана Голіциним, безпідставно звинуватила у зв'язках з ханом і в підпалюванні степів. Заарештований 23 липня на р. Коломак, він був висланий до Сибіру. Новим гетьманом при підтримці Голіцина 25 липня було обрано генерального осавула І. С. Мазепу. Тоді ж складено і підписано нову українсько-російську угоду — Коломацькі статті, якими передбачалося продовження спільної боротьби проти турецько-татарських агресорів. При цьому гетьманське правління мало надавати продовольство, козаки брати участь у спорудженні оборонних укріплень, а також постійно «чинити всякий воєнний промисел» над Кизикерменом, Очаковом та іншими турецькими укріпленнями. На Самарі, Орелі й Орчику передбачалося спільними силами спорудити ряд укріплених містечок для захисту Лівобережжя від вторгнень турків і татар¹³.

Незважаючи на те, що перший Кримський похід закінчився цілковитою невдачею, він не дав можливості Кримській та Білгородській ордам прийти на допомогу турецько-татарській армії, що діяла на Балканах. Завдяки цьому походів австрійська й венеціанська армії здобули ряд перемог у Греції, Словенії, Сербії та на морі. Венеціанці високо оцінювали дії російсько-українського війська, особливо під Кизикерменом. Ян III висловив особисто Г. Косагову подяку за те, що він утримав хана у Криму, не випустивши його на Балкани. Та й сам хан визнавав, що війська Г. Косагова і Г. Самойловича не дозволили йому прийти на допомогу буджацьким татарам¹⁴.

Отже, перший Кримський похід певною мірою сприяв ослабленню позицій споконвічних ворогів України — Османської імперії та Кримського ханства. Не минув він безслідно і для українського та російського військ. Цей перший спільний похід у південні степи, на ворожу територію показав необхідність ретельної підготовки подібних акцій, їх надійного тилового забезпечення, постійного зв'язку з продовольчими базами, правильного вибору часу здійснення — переважно ранньою весною. Однією з причин його невдалого завершення була бездіяльність безпосереднього союзника Москви — Речі Посполитої.

¹¹ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 199.

¹² СГГД.— Т. IV.— № 188.— С. 563.

¹³ Там же.— С. 554—557; Полное собрание законов Российской империи.— М., 1830.— Т. 2.— С. 871—879.

¹⁴ Бабушкина Г. К. Международное значение Крымских походов // Исторические записки.— М., 1950.— Т. 33.— С. 171; Белов М. И. Указ. соч.— С. 170.

Ян III, по суті, проігнорував прохання Голіцина розпочати військові дії ще до початку походу і обмежився посиланням армії С. Яблоновського до Кам'янця, яка звідти повернулася ні з чим¹⁵.

Протягом 1688 р. велася дипломатична й військова підготовка нового походу. В свою чергу, кримський хан здійснив кілька набігів на Лівобережжя й Слобожанщину. Взимку та навесні 1688 р. козацькі полки доклали чимало зусиль для оборони кордонів. «І тоєї ж зими усі полки повиходили й стояли в городах українних наготови»¹⁶, — зазначав Самовидець.

Дізнавшись про цю підготовку, хан з ордою рушив на Волинь і там «шкоди починив за необережністю військ коронних»¹⁷. До глибокої осені татари не залишали в спокої українські землі. У березні вони були розбиті під Царичанкою і Керебердою козацькими роз'їздами городових полків та кінноти під командуванням компанійського полковника Іллі Новицького. Козаки з сотні І. Новицького на чолі з осавулом І. Максимовичем, які перебували на Дніпрі, від Кереберди до Переяслава, повідомляли про переміщення татарських військ у степах. Саме від них дізнався І. Мазепа про те, що в березні хан стояв на Кічкарі, плануючи здійснити напад на Лівобережжя¹⁸. Одержавши цю звістку, козацькі полки вжили відповідних контрзаходів. Зокрема, в лютому І. Новицький, перейшовши Дніпро зі своїм полком і з козаками лубенського та миргородського полків, розбив татарський загін поблизу Тясмина¹⁹. Особливо великих збитків татари завдавали слобідським полкам — охтирському, ізюмському й харківському, на які вони нападали протягом червня — жовтня, захоплюючи великий ясир, палячи міста і села²⁰.

Українські війська не обмежувалися оборонними заходами. На початку року вони стали готуватися до походу на фортеці Кизикермен, Ісламкермен та Очаків. З цією метою на Запоріжжя байдарками і човнами переправляли додаткові запаси продовольства й боеприпасів. Однак з ряду причин великого походу здійснити не вдалося. Лише запорізькі та донські козаки нападали на Азов, Кизикермен й Ісламкермен. У вересні — жовтні 1688 р. було здійснено похід на Очаків. Як свідчило листування І. Мазепи з І. Новицьким, він готувався дуже ретельно: заздалегідь було враховано все до дрібниць — від кількості військ і боеприпасів до перебігу військових дій біля фортеці. Для штурму міста козаки везли 5 гармат. Проте їм вдалося взяти лише два посади й захопити полонених. Операцію здійснили полк Новицького і 1000 козаків переяславського полку. З'єднавшись поблизу Чигирини, вони напали на Очаків і без втрат повернулися додому²¹.

Це була чи не перша серйозна спроба козацтва оволодіти Очаковом. Вже відтоді походи козаків на фортецю здійснювалися постійно аж до кінця XVII ст. Якщо до 1688 р. в них брали участь невеликі загони запорожців, то після Кримських походів — регулярні військові козацькі формування, і вони набували значних масштабів. Ці походи, як і Кримські, свідчили про початок нового періоду у відносинах з Туреччиною, що характеризувався переходом до активної наступальної боротьби на її факторії в Південній Україні та у васальному Кримському ханстві, а також пошуком нових напрямів цієї боротьби, вирішальним серед яких став очаківський.

¹⁵ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 212—213; Бабушкіна Г. К. Указ. соч.— С. 166—167.

¹⁶ Літопис Самовидця.— С. 146.

¹⁷ Там же.— С. 147.

¹⁸ Центральна наукова бібліотека АН України, відділ рукописів, ф. II, № 14520.

¹⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1853.— Т. V.— № 184.— С. 219 (далі — АЗР).

²⁰ Филарет. Указ. соч.— Отд. IV.— С. 134.

²¹ АЗР.— Т. V.— № 184.— С. 219.

Одним з підготовчих заходів до нового походу було спорудження в гирлі р. Самари Новобогородицької фортеці, яка мала прикривати полтавський полк від вторгнень турок і татар й стати базою російського та українського військ. Москва давно збиралася спорудити тут ряд укріплень. Проїжджаючи ці місця по дорозі до Криму в 1680 р., стольник В. М. Тяпкін записав у статейному списку: «У тому місці пристойно для полегшення запасів і перепони шляху бусурманського на Русь град звести земляний і всякими фортецями укріпити, і піхотою й іншими полковими припасами вдоволити, і тримати його міцно без всіляких труднощів...»²². Самійло Величко повідомляв, що царський уряд планував будувати тут фортеці ще в 1684 р.²³ На необхідність їх спорудження вказувала і Софія у листі до Голіцина від 12 липня 1687 р., коли радила йому поставити на Самарі й Орелі фортеці, щоб «зоставити в них усілякі тягости, запаси і ратних людей, аби завше було ратям надійне пристановище, а неприятелям — острах»²⁴. Будівництво фортець передбачалося й Коломацькими статтями.

Підготовчі роботи і саме спорудження Новобогородицької фортеці проводилися з лютого до серпня 1688 р. У них брали участь близько 6 тис. чол. Від набігів татар їх охороняли загопи Г. Косагова і Л. Неплюєва. Фортеця була оточена земляним укріпленням у 4 версти. В ній спочатку розміщувався російсько-український гарнізон з 1000 чол., через кілька місяців доповнений загоном з 700 донських козаків²⁵.

18 вересня 1688 р. російський уряд оголосив про новий похід на Крим, а 28 жовтня визначено термін зборів ратних людей — початок лютого 1689 р. і призначені воеводи В. В. Голіцин, Я. Ф. Долгоруков, В. А. Зміїв, О. С. Шеїн, Ф. Ю. Барятинський, В. Д. Долгорукий, А. І. Хитрово, Л. Р. Неплюєв і Б. П. Шереметьєв.

У вересні для спільної розробки оперативного плану походу до Івана Мазепи приїхав Федір Шакловитий, який привіз текст відповідного указу. Гетьман повідомив йому, що українські козаки допоможуть московським ратним людям у святій справі боротьби з ворогом українського народу — кримським ханом. Він порадив почати похід ранньою весною, аби мати корм і воду для коней, а щоб запобігти пожежам — самим підпалити степи ще восени²⁶. Через кілька тижнів з новою царською грамотою на Україну прибув окольничий Леонтій Неплюєв. Він мав разом з козацькою «старшиною помислити накріпко» майбутній похід, розробити його план, визначити кількість людей, артилерії, продовольства.

У вересні гетьман Мазепа розіслав інструкції у визначені ним городові й охотницькі полки про підготовку до походу. У листі до І. Новицького він вказував на сприятливі умови для його здійснення, які створилися на півдні країни, зокрема ослаблення татарських орд внаслідок ведення ними воєнних дій в інших регіонах Східної Європи.

В середині лютого 1689 р. російська армія чисельністю 112 тис. воїнів, оснащених 350 гарматами, розмістилася у заздалегідь намічених місцях²⁷. На початку березня до Сум прибув князь Голіцин і провів нараду командирів з участю гетьмана та генеральної старшини для обговорення плану дальших дій. На ній, напевне, найконструк-

²² Статейный список В. М. Тяпкина.— Одесса, 1850.— С. 20—22.

²³ Величко С. Летопись.— К., 1851.— Т. II.— С. 539.

²⁴ СГГД.— Т. IV.— № 118.— С. 564.

²⁵ Літопис Самовидця.— С. 147—148; Костомаров Н. И. Руина.— СПб., 1906.— С. 393—394; Устрялов Н. Указ. соч.— С. 213.

²⁶ Костомаров Н. И. Указ. соч.— С. 339.

²⁷ Соловьев С. М. История России.— М., 1962.— Т. VII.— С. 407; Устрялов Н. Указ. соч.— С. 218—219.

тивніші пропозиції висловив генерал П. Гордон. Суть їх зводилася до того, щоб просуватися вздовж Дніпра і через кожні 4 переходи біля переправ через степові річки будувати невеликі фортеці, в яких залишати гарнізони чисельністю 100 чол. з 2—3 гарматами і відповідними запасами продовольства та військового спорядження. Такі укріплення мали б стати тилowymi базами для походу. В них залишалися б хворі та поранені, а також порожні вози для обозу. Спорудження цих укріплень, на думку генерала, налякає татар і, крім того, доведе, що Росія дотримується умов «Вічного миру». Щоб закріпити південні землі за Москвою, Гордон пропонував з допомогою стінобитних і ломових гармат, понтонних мостів, драбин захопити приступом нижньодніпровські турецькі містечка. При цьому в ході штурму річкова флотилія запорожців мала обстрілювати їх з гармат й дробовиків²⁸. Напевне, за тих умов це була набагато реальніша і корисніша для України пропозиція, ніж завоювання Криму. І Голіцину варто було б до неї прислухатися. Однак без погодження з Москвою (на що треба було витратити багато часу) він не міг цього зробити. Тому головнокомандуючий зігнував цю слушну пропозицію.

17 березня 1689 р. армія під командуванням князя Голіцина виступила в похід. Просувалася вона повільно внаслідок весняного бездоріжжя — доводилося будувати мости і гаті через ріки й болота. Лише 17 квітня Голіцин дійшов до р. Орелі, де до його війська приєдналася решта полків російської рати.

Гетьман Мазепа зібрав частину полків у середині березня в Батурині і рушив 17 березня під Ромни, де мав зустрітися з рештою війська, а вже звідти йти на з'єднання з армією Голіцина. Про це свідчили лист гетьмана до Новицького від 14 березня і лист Голіцина у Москву²⁹. Козацьке військо налічувало 50 тис. чол. і, зважаючи на таку велику кількість, складалося, очевидно, не лише з козаків, а й посполитих і міщан. Кожний полк мав обоз і артилерію.

20 квітня на р. Самарі російські та українські війська з'єдналися в 150-тисячну армію³⁰. Узявши в Новобогородицькій фортеці на два місяці припасів, 24 квітня об'єднана армія рушила до Перекопа. Вона минула ріки Конку, Янчокрак, Карачокрак, Московку, Білозірку. Дійшовши 11 травня до ріки Каїрки, Голіцин надіслав двотисячний загін для взяття Ісламкермена, але він не виконав поставленого завдання, навіть не добрався до цього містечка. 14 травня армія вийшла в Зелену Долину. Сюди ж прибув і посланий до Ісламкермена загін. Козаки захопили полоненого, який повідомив, що за 20 верст звідси, біля Чорної Долини, стоїть хан з великою ордою ногайців, кримських і білгородських татар. 15 травня на об'єднані війська, які переходили по кизекерменській дорозі із Зеленої Долини в Чорну, несподівано напали татари. Бій тривав з 2 до 10 години і закінчився поразкою татар. На військовій раді, проведеній ханом тієї ж ночі, було вирішено вранці знову кинути всі наявні сили проти козаків³¹.

О 5 годині ранку 16 травня ханська кіннота разом з білгородською ордою, яничарами і черкесами вдарила в тил російсько-українського війська, що стояло табором в Чорній Долині, і посіяла паніку в прилуцькому, стародубському і московських кінних і піших полках. Їх виручили артилеристи, які несподіваним для татарів гарматним вогнем змусили останніх відійти. Перешикувачи кінноту, хан кинув її на лівий фланг колони, де стояли сумський та охтирський слобід-

²⁸ Gordon P. Op. cit.— В. 3.— С. 249.

²⁹ Центральна наукова бібліотека АН України, відділ рукописів, ф. II, № 14743; Устрялов Н. Указ. соч.— Додатки.— С. 357.

³⁰ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 361.

³¹ Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1844.— Т. I.— С. 388—389 (далі — ЗООИД).

ські полки. Слобожанам, яких було у п'ятнадцять разів менше, ніж татарів, довелося витримати важкий бій. На жаль, думний дяк Ємельянов, що керував цими полками, виявився слабким воєначальником. Коли б не російська артилерія, яка знову відіграла татар, українські полки були б знищені повністю. Хоча й так вони зазнали колосальних втрат — з 1500 воїнів вціліло трохи більше 150³². Зелену Долину «перетворили на квітник червоних тюльпанів чи вірніше в море крові», — писали турки³³. За даними Голіцина, надісланими в Приказ, ці полки втратили 563 чол. пораненими, 142 — вбитими і 12 — полоненими³⁴. Відбити наступ ворога слобожанам допомогли сердюцькі полки, які, виявивши мужність і відвагу, «значний ущербок» йому завдали³⁵. В ході запеклого бою «вбито сина ханського і сина бейського перекопського»³⁶. Слова Самовидця підтвердило повідомлення Голіцина, який зазначав, що «старшина й полковники, кінні й піші билися з тим поганьством мужньо й хоробро, побили знатних мурз і добрих проводців, багатьох і живих піймали, знамена, коні, бутір'я та барцання всіляке побрали, і розповідають полонені, що побито у них і переранено у них значне число, а поранений сам нураддин-солтан та вбито сина каябея Мансурова-Кантимира»³⁷.

17 травня турки й татари знову намагалися зупинити російсько-українське військо. І був «бій великий і жорстокі напуски без перестанку весь день». Зрештою вороги відійшли до Перекопа й, випаливши все довкола, сховалися за його укріпленнями. Як свідчили пізніше полонені татари, хан боявся, щоб російське та українське війська не захопили турецькі фортеці на Дніпрі. Коли ж він дізнався, що війська йдуть до Криму, сховався за перекопським валом, будучи впевнений, що Голіцин до Криму не прорветься.

20 травня війська Мазепи та Голіцина підійшли до Перекопа. Голіцин наказав розбити табір перед перекопськими укріпленнями і став вирішувати, що робити далі.

Не можна погодитися з деякими істориками, які звинувачували Голіцина в нерішучості, боягузтві й малодушності, оскільки він не почав одразу штурм «ничтожной крепостенки» і завоювання Криму, хоча армія рвалася в бій³⁸. По-перше, Перекоп був достатньо укріпленим містом. По-друге, як повідомляли Голіцин і Гордон у своєму щоденнику, військо вже чотири дні йшло без води, закінчилися запаси хліба, внаслідок спеки вигоріла трава в степах³⁹. Люди й коні знесли й були неспроможні штурмом взяти цю фортецю, а на її облогу не залишалось часу. Навіть якби вдалося захопити Перекоп, перед ослабленим військом поставала перспектива знову йти голими і безводними кримськими степами, постійно відбиваючи напади ворога. А противник, використавши бездіяльність Польщі й Австрії, зосередив у районі Перекопа близько 150 тис. кінноти. У кількісному відношенні сили були рівні. Але татари знаходилися на своїй території й добре почувалися в степах. Об'єднане військо, відірване від тилових баз, могло стати легкою здобиччю ворога. Пізніше учасник походу свідчив, що хан мав намір навіть здати Перекоп без бою, сподіваючись, що російські раті там перемруть від голоду й спраги, бо фуражу й продуктів у радіусі кількох сотень верст немає, а в місті було лише три криниці (на 150 тис. людей і 10 тис. коней)⁴⁰.

³² Филарет. Указ. соч.— Отд. 4.— С. 135.

³³ ЗООИД.— Т. I.— С. 389—390.

³⁴ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 374.

³⁵ Величко С. Летопись.— К., 1855.— Т. III.— С. 72.

³⁶ Летопись Самовидця.— С. 149.

³⁷ Устрялов Н. Указ. соч.— Додаток 9.— № 20.

³⁸ Там же.— С. 228—236.

³⁹ Там же.— Додаток 9.— № 23; Gordon P. Op. cit.— S. 257—258.

⁴⁰ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 408.

Голіцин зрозумів нереальність планів царського уряду без серйозної підготовки підкорити Крим і розпочав переговори з ханом. Це був єдино правильний вихід з становища, що склалося. Крім того, одне завдання походу — ослаблення татар і відвернення їхньої уваги від Балкан — було повністю виконане.

Князь хотів добитися вигідних для Москви умов, але хан наполягав на виконанні положень Бахчисарайського миру 1681 р. «Хан... прислав кемана-мурзу Сулешова просити миру на попередній шерті, поставлений за думного дворянина Василя Тяпкіна... Ми... в мирних угодах ханові відмовили, позаяк той мир супротивний буде польському союзові» і «нам, великим государям, непотрібний і неприбутковий»⁴¹.

Переговори проходили 20—21 травня. Відомості про їх учасників та хід у джерелах відсутні. Князь Голіцин і воеводи в листах називали тільки прізвище ханського посланця Сулешова. Капітан стрільців В. Сапогов згодом на допитах у Москві показав, що з російського боку до хана їздили хрещені татари Кармашка і Тинбаєєв, а потім — Венедикт Зміїв та брати Яків і Борис Долгоруки⁴². Турецькі джерела називали російським послом Камлук-агу, а татарським — Кемаль-мирзу⁴³.

Бачачи, що хан свідомо тягне час, а військо потерпає від нестатків і спеки, Голіцин наказав зняти табір і спішно відступати у межі Московської держави. Це рішення для багатьох було несподіваним і незрозумілим. Поширювалися навіть безпідставні чутки, що хан підкупив Голіцина дішкою золотих талярів⁴⁴. Судячи з джерел, частина війська була незадоволена таким наказом, тому відступала «з наріканням» і поширювала подібні вигадки⁴⁵. Одним із невдоволених був В. Сапогов, який на допитах показував, що «з-під Перекопи кн. Василій Голіцин повернувся невідомо для чого, а під Перекопом промисел йому чинити була можливість і нужди ніякої ратним людям з першого дня не було»⁴⁶.

21 травня російське і українське військо відійшло від Перекопа. Вранці хан побачив, «що невірні, вишикувавши полки свої, ретируються»⁴⁷. Вісім діб до самої Січі татари постійно нападали на його ар'єргард — сім піхотних і один кінний полк під командою генерала Гордона. У своєму щоденнику він повідомляв про неодноразові сутички з ворогом, зазначаючи при цьому, що більше, ніж від татарів, військо страждало від спраги, нестачі продуктів і фуражу⁴⁸, чим опосередковано підтвердив причини відступу, вказані Голіциним.

25 травня армія підійшла до Дніпра нижче острова Тавані, а 29 травня на річці Білозірці на неї востаннє напали білогородські татари і черкеси. «Білогородська орда зразу докучала, по сторонах хапаючи найбарзій московських людей»⁴⁹, писав Самовидець. Та «з тими неприятелями були у ратних людей бої великі, на яких вони, ратні люде, того поганства багато побивали»⁵⁰. Турецькі ж джерела повідомляли, що татари наздогнали Голіцина при Данузлу-оба й, «не

⁴¹ Акты археографической экспедиции.—СПб., 1882.—Т. IV.—№ 300.—С. 448—449; Устрялов Н. Указ. соч.—С. 227—228.

⁴² Устрялов Н. Указ. соч.—С. 311.—Примітка № 90.

⁴³ ЗООИД.—Т. I.—С. 390.

⁴⁴ Величко С. Летопись.—Т. III.—С. 72—73; Макаревич Н. История Малороссии.—М., 1842.—Т. II.—С. 323.

⁴⁵ Летопись Самовидца.—С. 149; Величко С. Летопись.—Т. III.—С. 73.

⁴⁶ Устрялов Н. Указ. соч.—С. 311.

⁴⁷ ЗООИД.—Т. I.—С. 390.

⁴⁸ Gordon P. Op. cit.—S. 178.

⁴⁹ Летопись Самовидца.—С. 149.

⁵⁰ Устрялов Н. Указ. соч.—Додаток 9.

виймаючи стріл із колчанів, врубалися в лави одними шаблями й навалили цілі пагорби трупів»⁵¹.

Ознайомившись з цими суперечливими свідченнями, можна дійти висновку, що з обох боків були величезні втрати. Ханська кіннота переслідувала відступаючих до місцевості Четь-Каїр. І знову, як тільки російсько-українська армія минула турецькі фортеці, татари залишили її в спокої. Дії хана показували, що Перекопа Голіцин взяти не міг, а завданням татарів у цій кампанії було не допустити російсько-українські з'єднання до нижньодніпровських фортець.

Шлях до Самари, куди армія дійшла 12 червня, довелося пройти в диму й згарищах — татари знову палили степи.

Щоб убезпечити Гетьманщину від постійних вторгнень загарбників і мати базу для наступних походів, Голіцин наказав збудувати в урочищі Сорок Байраків Новосергіївську фортецю. Її споруджували українські козаки і російські ратні люди під керівництвом інженера Вільяма фон Зелена з 20 червня по 18 липня 1689 р. У Новобогородицькій фортеці було залишено запаси пороху, гармати, вози, кулі, ядра, продукти, які планувалося використати в боротьбі проти турецько-татарських агресорів. 24 червня з ріки Коломак війська розійшлися на свої «становиська». Самовидець повідомляв, що козацьке військо дуже виснажилося в поході, люди «барзо хоровали, і коні барзо нужні поприходили, і многії з козаків померли, і коні попропадали, а то усе з безводдя»⁵². Цей запис також підтверджував правдивість інформації Голіцина про причини відступу й правильність прийнятого ним рішення. Про загальні втрати даних немає. Однак, судячи з описів боїв, вони були значними.

Відступ від Перекопа знаменував провал далекосяжних колоніальних намірів Москви і в ході другого Кримського походу, хоча Голіцин намагався видати його як перемогу. Зазнавши великих втрат, Москва практично не отримала нічого. Другий похід відбувався за вкрай несприятливих умов. Його здійснення ускладнювалося гострою династичною боротьбою за владу між Софією і прибічниками Петра. Причинами невдачі стали також незадовільна підготовка війська до незвичних умов походу, повільна комплектація, зосередження й рух армій, бездоріжжя, відсутність трави й води, нестача засобів, відсутність тилового забезпечення. Голіцин не подбав про надійний тил, щоб з його допомогою утримувати завойовані землі. Новобогородицької фортеці, розташованій за сотні верст від Криму, було для цього недостатньо. Крім того, князь припустився помилки, залишивши в тилу своєї армії гарнізони турецьких фортець на Дніпрі. Відіграли негативну роль незвичний клімат і незнайома місцевість. На дії Голіцина вплинуло і відверте небажання Австрії й Польщі виконувати свої союзницькі зобов'язання. Російський посланець Волков дорікав коронному гетьманові Яблоновському за пасивність, внаслідок якої здійснення другого походу ускладнювалося тим, що «всі білгородські, буджацькі, ногайські й інші поганські орди перейшли за Дніпро й навалилися на царські війська»⁵³.

Незважаючи на поразку, спільні походи російського й українського військ на Крим мали певне значення. Ослаблювалася могутність Османської імперії. Їй довелося відмовитися від завойовницьких планів у Європі. Значного удару було завдано й Кримському ханству — знаряддю турецької експансії в Східній Європі. Завдяки цим походам союзники Москви здобули ряд перемог. Зокрема, у 1689 р. султан не наважився наступати на Балканах, дізнавшись про майбутній похід на

⁵¹ ЗООИД.— Т. I.— С. 390.

⁵² Літопис Самовидця.— С. 149.

⁵³ Устрялов Н. Указ. соч.— С. 241.

Крим. Він був змушений частину дунайської армії перекинути в Очаків, Кизикермен, Азов та інші фортеці.

Кримські походи стали першою спробою Росії в союзі з Україною вести активну наступальну боротьбу з Туреччиною й Кримським ханством за Північне Причорномор'я і вихід до Азовського і Чорного морів. Цей зовнішньополітичний курс Москви продовжувався до кінця XVII ст. і завершився взяттям Азова, Кизикермена, Таванська та інших фортець на Дніпрі.

Кримські походи показали, що для дальшої боротьби необхідна мобілізація значних матеріальних і людських ресурсів, їх ретельна підготовка. Вони свідчили про недосконалі дії командування, слабкі місця російської армії, зокрема її застарілу стратегію і тактику, погане комплектування й забезпечення. Разом з тим ці акції довели величезне значення об'єднання російського й українського військ, які набули перший досвід здійснення дальнього походу за умов відірваності від тилових баз і екстремального клімату й незвичної місцевості. Під час боїв 15—16 травня 1689 р. стало зрозумілим, що російська кіннота не здатна розгромити татарську, але піхотні (сердюцькі) полки надійно захищають від ворожої кавалерії.

Починаючи війну проти Криму, російський уряд прагнув розв'язати назрілу для нього проблему ліквідації турецько-татарського панування на Півдні. Проте в той час ні об'єктивні, ні суб'єктивні передумови для цього остаточно не склалися. Крим став окраїною Російської імперії після тривалої боротьби лише за царювання Катерини II.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

І. Ф. Курас (Київ), Ф. Г. Турченко (Запоріжжя),
Т. С. Геращенко (Запоріжжя).

М. І. Міхновський: постать на тлі епохи

Оповитий серпанком забуття історичний краєвид України рубежа минулого і нинішнього століть на наших очах став прояснюватися. Перед сучасниками постала ціла галерея несправедливо призабутих політичних діячів — активних учасників і керівників національно-визвольних змагань українського народу: М. С. Грушевський, В. К. Винниченко, С. В. Петлюра, В. К. Липинський, Є. Х. Чикаленко, С. О. Єфремов і багато інших, що свого часу були спотворені офіційною пропагандою. Нині образи цих людей стали набувати нормальних рис. Виявилося, що кожен з них — видатний письменник або громадський діяч, вчений чи журналіст, яскрава, непересічна особистість. Разом з тим, у них були неоднакові суспільні ідеали, несхожі політичні погляди, різними засобами прагнули вони досягти поставлених цілей. Схожою виявилася лише їх доля — нещаслива, трагічна, як і доля справи, за яку вони боролися.

Саме до цієї категорії належить Микола Іванович Міхновський, один із активних речників самостійницької течії українського національного руху кінця XIX — першої чверті XX ст. Про самостійницький напрям політичної думки України писати донедавна вважалося не тільки недоречним, а й небезпечним. Тож не дивно, що і про М. І. Міхновського в пожовтневі часи майже не згадували, або характеризували його погляди і діяльність стандартними ідеологічними штампами, покликаними викликати відразу до особи М. І. Міхновського, а не дати об'єктивне уявлення про нього. Винятком є невеличка розвідка Ігоря Бондаря, надрукована у журналі «Березіль» під досить виразною назвою «З когорти лицарів абсурду»¹. Характерно, що назва статті не відбиває її змісту. Скоріше вона відповідає духу редакційного коментаря, від якого журнал не зміг утриматися, видрукувавши проте у цілому виважену статтю. Українська діаспора виявилася до Міхновського уважнішою. У 20-ті роки про нього писав С. Шемет², у 30-ті — Р. Борис³, після другої світової війни — В. Андрієвський та П. Мірчук⁴. Але їх роботи невідомі читачу сучасної України. До того ж, написані на доступних авторам українського зарубіжжя джерелах, головним чином мемуарних, ці праці містять ряд неточних даних про життя і діяльність цього діяча.

М. І. Міхновський народився у родині сільського православного священика у селі Турівка Прилуцького повіту на Полтавщині у 1873 р. Дитинство пройшло у селянському оточенні, серед мальовничої української природи, народних пісень, оповідань, дум. Змушені під тиском обставин звертатися до Бога російською та старослов'янською мовою (рідна мова була давно витіснена з церковного ужитку),

¹ Бондар Ігор. З когорти лицарів абсурду / До історії утворення РУП (УНП) // Березіль.—1991.— № 11.— С. 143—147.

² Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна.— Кн. 5.— Відень, 1924—25.

³ Борис Р. Микола Міхновський.— Львів, 1936.

⁴ Андрієвський В. Микола Міхновський.— Мюнхен, 1950; Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності.— Філадельфія, 1960.

українські православні священники нерідко втрачали і своє національне ество. Не таким був старий Міхновський. Він належав до досить поширеної і глибоко шанованої в українських селах категорії батюшок, які перебували в духовній гармонії з оточуючим населенням. У старовинному роді Міхновських, корені якого простежуються ще з XVII ст., плекалася повага до славного і трагічного минулого України. Навчаючись у місті, Микола Міхновський часто і охоче приїздив до батьків. Одержавши середню освіту у Прилуках, він у 1890 р. став студентом юридичного факультету Київського університету. Заряджений на активну діяльність, він не міг обмежитися академічними заняттями і залишитися осторонь громадсько-політичного життя. У Києві, де суспільний тонус був особливо високий, студент-першокурсник міг стати членом «Молодої громади» і включитися в культурницьку роботу, яку вела молодь під проводом українофілів старшого покоління. Відкривався також інший шлях: робота в соціалістичних гуртках, вплив яких швидко посилювався за рахунок українофільських ідей. Міхновський приєднався до українофілів, хоча жоден з них, навіть найавторитетніший у той час письменник Олександр Кониський, не став його духовним орієнтиром. Міхновський відкидав аполітизм і поміркованість, які десятиліттями плекалися в українофільських громадах. «Я запевнився, що нема другої путі до загального добра, як освіта народу і разом з нею моральне виховання: досягти цього можна лишень школою, книжкою, проповіддю на народній мові і приміром життя. Іти сією стежкою — і значить бути українофілом...»⁵, — з цим твердим переконанням О. Кониського, яке відбивало пануючі серед українофілів настрої, молодий М. Міхновський не міг погодитися. Його ідеалом з дитинства був пророк національного відродження Т. Г. Шевченко, у творчості якого він вбачав пряий заклик до боротьби за самостійність України.

Радикально настроений молодий студент шукав однодумців, і зовсім не випадково у 1891 р. він став активним членом таємної студентської організації, яка оголосила своєю метою здобуття національної свободи, побудови власної державності. На честь Кобзаря організація була названа «Братством тарасівців». Головними засадами цієї організації стали «Самостійна, суверенна Україна, соборна, ціла й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, без пана й без хама, в будучому без класової боротьби; федеративна всередині»; «гетьман, як президент, і сейм»; «мета державна — перед усім і понад усе; удержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу й гуртового гандлю, загальна безплатна й обов'язкова школа, свобода віри, відокремлення церкви від держави, національна армія; боротьба з імперіалізмом; боротьба зі свавільними утисками...»⁶.

П. Мірчук і С. Шемет вважають ініціатором і організатором братства М. Міхновського⁷. Інші автори з цією версією не погоджуються, називаючи керівником першої самостійницької організації України членів харківської студентської громади на чолі з Іваном Липою⁸. Проте усі сходяться на визнанні важливої ролі у роботі самостійницького братства, зокрема у розробці його ідеологічної платформи, мо-

⁵ Сиваченко Микола. Олександр Кониський і його проза // Олександр Кониський. Вибрані твори. — К., Дніпро, 1986. — С. 24.

⁶ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — ДВУ. — 1927. — Т. II. — С. 204.

⁷ Мірчук П. Микола Міхновський. — С. 15; Шемет С. Микола Міхновський. — С. 5.

⁸ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — С. 204; Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // З минулого. Збірник. — Варшава, 1939. — Т. II. — С. 54; Дорошенко В. Українознавство в Росії. — Відень, 1916. — С. 33 та ін.

лодого студента-правника. Ця платформа під назвою «Credo * молодих українців» — єдиний документ програмного характеру, який зберігся для нащадків. Він опублікований у 17-му томі львівського часопису «Правда» у 1893 р. «Credo молодих українців» високо оцінював визначний внесок українофілів в національне відродження: «Українофільство показало нам і цілому світові, що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований народ, що зветься українцями: воно поставило нашу ідею на міцний науковий ґрунт»⁹. Але наступають нові часи: «Що минуло, то не вернеться». Доля кожної людини залежить насамперед від долі її нації. Нація, у свою чергу, може вільно розвиватися лише тоді, коли має власну державу. Ось чому завдання кожного українського патріота полягає у тому, щоб «віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває, і дати задля користі людськості ще одну вільну духом одиницю»¹⁰. Ця боротьба вимагає високої самосвідомості у всіх верствах українського народу. Але довговіковий гніт чужинців приглушив серед українців національні почуття. Їх відродження є необхідною передумовою успішного розгортання боротьби за незалежність.

Конкретні напрямки діяльності «тарасівців» полягали ось у чому: а) досягнення такого ладу, «в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній»; «прагнення до федеративного ладу у тих державах, з якими з'єднана українська земля», б) боротьба за права нації, а не інтереси того чи іншого класу або соціальної групи, в) створення в українській державі справедливого соціального ладу, г) відданість кожного українця справі національного визволення. Питання про самостійність, яке було одним з найважливіших у діяльності «Братства», у цьому документі не ставилося. Мабуть, з тактичних міркувань.

Утворення «Братства тарасівців» стало важливою подією в історії українського національного руху. Вперше чітко була проголошена самостійницька перспектива розвитку України, причому цей розвиток передбачав досить глибокі соціально-економічні перетворення.

Однак повести визвольний рух на Україні під цими лозунгами «тарасівцям» не вдалося. Заклики до боротьби за власну державність, незважаючи на те, що вони були сформульовані у загальній формі і не містили програми конкретних дій, багатьом українофілам здавалися абсолютно нереальними, донкіхотськими. До того ж, «Братство тарасівців» швидко опинилося в полі зору царської поліції, яка замах на «єдину і неділиму» сприймала як один з найтяжчих державних злочинів. Частина «тарасівців» була заарештована¹¹, інших вислали у села. Щоправда, М. І. Міхновському вдалося уникнути арешту і заслання. Він відносно спокійно завершив курс навчання на юридичному факультеті і став працювати в одній з адвокатських контор Києва. Разом з тим він продовжував активну діяльність в українофільських гуртках. Як і раніше, поліція пильно слідкувала за його діяльністю. У документах за 1896 р. жандармський чиновник відзначив, що М. І. Міхновський активно працює у товаристві «Молода Україна». Як зв'язковий цього товариства у грудні 1897 р. він їздив до Львова, де, за свідченням поліції, установив «близькі взаємини з галицькими представниками українофільської партії, ...де закупив значну кількість заборонених видань малоросійською мовою, у тому числі твори Драгоманова та Франка, з якими повернувся до Росії»¹². У поліції М. І. Міхновський був на особливому рахунку. Її агенти писали

* Credo — символ віри (франц.).

⁹ Правда (Львів).—1893.—Т. XVII.—Квітень.—С. 202.

¹⁰ Там же.

¹¹ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, ч. 1, спр. 26, арк. 110, 122.

¹² Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 17.

про нього як про «крайнього за переконаннями своїми українофіла й притому з грубими і вкрай несимпатичними прийомами і формами, і напрямком безумовно антиурядовим»¹³. У 1899 р. М. Міхновський переїжджає до Харкова і надовго зв'язує з ним свою долю. Цьому передувала особиста драма. Закохавшись в дружину свого патрона, хазяїна адвокатської контори, він змушений був залишити Київ і переїхати з нею до Харкова. Але шлюб не склався. Батьки виступили проти того, щоб їх син влаштував своє особисте життя у такий спосіб. М. І. Міхновський так і залишився неодруженим. Він поринає в юридичну практику, відкриває власну адвокатську контору і швидко завойовує репутацію вправного, кваліфікованого оборонця. Це забезпечило йому стабільне джерело цілком достойного існування. Весь інший час присвячується громадсько-політичній діяльності, надзвичайно активній і багатогранній, спрямованій на пробудження національної самосвідомості українського народу, консолідацію радикальних прихильників його визволення.

Вражає енергія і швидкість, з якою М. І. Міхновський завойовує авторитет серед української громадськості міста. Вже на початку 1900 р. під його провідом харківська студентська громада улаштувала святковий концерт, присвячений столітньому ювілею поема І. П. Котляревського «Енеїда». Професору Харківського університету М. Ф. Сумцову, видатному українському фольклористу, літературознавцю і етнографу, було запропоновано роль офіційного розпорядника концерту, на що той з вдячністю погодився. У концерті брала участь українська трупа М. Л. Кропивницького, що саме тоді гастролювала у Харкові, співав І. Алчевський — у той час студент університету, а пізніше — відомий соліст-тенор імператорської опери. Цей концерт став важливою подією у культурному житті зрусифікованого міста¹⁴.

19 лютого того ж року М. І. Міхновський виступив перед учасниками шевченківського свята, організованого нелегальною полтавською студентською громадою, і заявив про необхідність збройної боротьби за права українського народу. Частина зборів цей заклик налякав, інші зустріли його скептично. Один з учасників зборів пізніше згадував: «Він з таким запалом говорив про терористичні акції, про бомби, що старий О. Русов, який був присутнім на святі, з іронією запитав: «Що це за артилерійський офіцер?»¹⁵. Але деякі молоді слухачі сприйняли промову М. І. Міхновського з захопленням. Через тиждень, 26 лютого, з подібною промовою М. І. Міхновський виступив на шевченківському святі в Харкові. Промовець розраховував на молодіжну аудиторію, намагаючись вирвати її з-під впливу аполітичних українофілів. Його розрахунок виправдався. Про промову М. Міхновського в Полтаві і Харкові заговорили у всіх українських громадах.

Саме у цей час, на початку лютого, за ініціативою чотирьох харківських студентів Д. Аңтоновича, Б. Камінського, Л. Мацієвича і М. Русова було прийняте рішення про утворення Революційної української партії (РУП), що стала першою на Наддніпрянщині політичною партією. Її керівництво запропонувало М. Міхновському узагальнити свої ідеї в окремій брошурі, що він і зробив досить швидко — у тому ж 1900 р. під назвою «Самостійна Україна» * промова М. Міх-

¹³ ЦДАЖР Росії, ф. 00 ДП, оп. 1899, спр. 150, арк. 7 зв.

¹⁴ Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді.— С. 63.

¹⁵ Борис Р. Микола Міхновський.— С. 7.

* Значну частину «Самостійної України» становить екскурс в історію, критика русифікаторської, великодержавної політики царизму. Автор переконує в необхідності і правомірності повернення до статусу України, який склався на основі Переяславської Ради 1654 р., і дає блискучий з точки зору міжнародного права аналіз відносин України

новського була опублікована як офіційне видання Революційної української партії (РУП).

Деякий час «Самостійна Україна» була фактично програмою РУП. Але вже у 1900 р. стали очевидні і недоліки цього документа, який був позбавлений соціально-економічних вимог і гасел. Львівський молодіжний журнал «Молода Україна», який в цілому підтримував заклик до самостійності, відзначив, що у змальованій автором «Самостійної України» незалежній державі «не зігріється жоден селянин. Така Україна хороша хіба що для українського панства та інтелігенції»¹⁶. Опозиція до «Самостійної України» наростала і в РУП, у який все більше схилялися до прийняття соціалістичної програми. «Було б помилкою вважати цю брошуру типовим світоглядом партії»¹⁷, — писав центральний орган РУП «Гасло». Лозунги рівності, всесвітнього братства, свободи від експлуатації, якими так охоче оперували соціалісти і які не одержали відбиття в «Самостійній Україні», знецінювали у їх очах цей документ.

На тлі густого хору критиків «Самостійної України» лунали і одинокі голоси застереження. Соціалізм Маркса і Енгельса — позанаціональний, космополітичний, для якого, за висловом І. Я. Франка, «любов до народу і любов до поступу» нічого не значать — оцінювався геніальним українським письменником і мислителем як небезпечний для українського національного руху. У рецензії на книжку А. Фаресова «Народники і марксистки» (Петербург, 1899) Іван Франко стривожено зазначав з приводу поширення на Україні німецького соціал-демократизму: «Дуже сумно, що на доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодь, хоча соціал-демократизм стає ворожо як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху і з того погляду є для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержав'є і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, наповнюючи їх... фальшивими доктринами і відвертає від праці на ріднім ґрунті»¹⁸.

І. Я. Франко відкинув і аргументацію протівників ідеї самостійності України, яку розвивала чернівецька газета «Буковина». На відміну від «Молодої України» і газети «Діло», які прихильно поставилися до ідей М. І. Міхновського, «Буковина» доводила «неможливість незалежності України з огляду на економічні, так звані «жолудкові» (тобто, шлункові) фактори. Франко легко доводить, що саме економічні інтереси і вимагають у першу чергу ліквідації національного гніту. «Значить жолудкові ідеї, — пише він у 1900 р., — тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в протівнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невірництва, занидіння, пауперизації, культурного застою і упадку». Тих, «хто не ставить се питання так широко», І. Я. Франко називає «прихильниками здорового холопського розуму»¹⁹.

Міхновському були близькі і зрозумілі ці думки Франка. Гостро відчуваючи наростання у суспільстві марксистських настроїв з їх байдужістю до національних запитів українського народу, він розгорнув бурхливу діяльність по консолідації прихильників ідеї самостійності.

і Росії як конфедеративних, але порушених пізніше однією стороною — Росією. Звідси — право України на відмову від союзу з Росією і повернення до статусу самостійної держави.

¹⁶ Молода україна. (Львів).— 1900.— Ч. 6.— С. 241.

¹⁷ Гасло.— 1903.— Ч. 1.— С. 4.

¹⁸ Франко Іван. Твори.— К., 1926.— Т. 45.— С. 272.

¹⁹ Літературно-науковий вісник.— 1990.— Кн. X.— С. 4, 2.

У кінці 1901 р.— на початку 1902 р. під його керівництвом постала політична організація прибічників незалежної України — Українська народна партія (УНП). Міхновський став вождем і головним ідеологом УНП, автором майже усіх її видань. /Перші роки існування Української народної партії — це період найбільш плідної теоретичної роботи М. І. Міхновського. Це була відчайдушна спроба повести національно-визвольний рух українського народу по шляху самостійництва. У 1902—1904 рр. написані відозви і прокламації «Робітницька справа в програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Робітницьке свято Першого мая», «Десять заповідей УНП». Зміст цих видань узагальнено у програмі партії, виданій 1906 р. у Львові. Щоб збити з пантелику царську поліцію, на титульних сторінках вказувалося інше місце видання — Чернівці. Вичерпний аналіз цих документів можна дати лише у спеціальних дослідженнях. Програмні документи УНП складають цілий етап у розвитку української політичної думки. Тому обмежимося коротким викладом їх змісту, акцентуючи увагу на основних моментах.

Аналізу робітничого питання присвячена брошура «Робітницька справа у програмі УНП» (Чернівці, 1902). Вона відкидає марксистський заклик «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!» виходячи з того, що «робітницький рух нині вступив в нову фазу свого розвою: він став із космополітичного національним». Марксистському лозунгу Міхновський протиставляє свій: «Робітники поневолених націй, єднайтеся для спільної боротьби за свої національно-політичні, духовні й економічні інтереси проти пануючих націй, під умовою обопільного признання своїх національних прав». М. Міхновський попереджував, що становище робітників України не покращиться після перемоги в Росії її пролетаріату. «Горе тій поневоленій нації,— кидає він,— що дочекається панування демократизованої нації».

У брошурі «Справа української інтелігенції в програмі УНП», виданій в Галичині 1904 р., йдеться про роль української інтелігенції у визвольному русі. М. Міхновський у черговий раз затавровує хворобу національної неповноцінності, роздвоєнності українського освіченого суспільства, що кидає революційну частину його молоді у обійми «общероссийских» політичних організацій. Вихід — в досягненні самостійності України, який неможливий без високого рівня самосвідомості всього народу, а особливо — його інтелігенції.

Великого розголосу одержав ще один твір М. Міхновського — своєрідний маніфест, катехізис самостійників — «Десять заповідей УНП», написаний в 1903 р. і широко відомий на Україні і за кордоном. Зміст цього документа короткий:

1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей — це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя.

2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жиди — це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів.

4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителей.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народу й тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів.

7. Не зробися ренегатом-відступником.

8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. Допомагай своєму землякові поперед усіх: держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами народу нашого, бо цим ти до-

даєш їм сили й відваги; не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш»²⁰.

«Десять заповідей УНП» — один з найгостріших документів самостійницького руху на Україні, створених М. І. Міхновським. Цей документ зазнав найжорстокішої критики з боку політичних противників УНП. Справді, ряд положень цього документа відображали явно викривлене світосприймання, і їх можна характеризувати як націонал-шовінізм і расизм. Особливо — друга і третя заповіді: «Україна для українців». У сучасному суспільстві такі заклики з обуренням відкидаються. До речі, вони вплинули на пізнішу оцінку всієї діяльності Міхновського, бо всі інші документи розглядалися крізь призму цих «заповідей». Але перш ніж давати їм остаточну оцінку, слід зважити на ті обставини, у яких вони прозвучали, і людей, які їх виголосили. Цього вимагає конкретно-історичний підхід.

Автор «Заповідей» відбивав психологію людей, які перебували у стані важкої і тривалої боротьби за своє існування як представників окремої нації з давньою і славною історією. «Ми боремося проти чужоземців не тому, що вони чужоземці, а тому, що вони експлуататори»²¹, — пояснював свою позицію М. І. Міхновський. Мабуть, в цьому поясненні «третьої заповіді» УНП бракує закінчення: «...і в якій мірі вони експлуататори». Але у цивілізованому світі і таку форму націоналізму не засуджують: до неї прийнято ставитися з розумінням. Ураховуємо також зміст «другої заповіді», особливо її останні слова: «...як довго вони панують над нами й визискують нас». Таким чином, «10 заповідей УНП» не спрямовуються проти російського, чи польського селянина, робітника-неукраїнця. Вони мають на увазі російських, чи зрусифікованих урядовців, поміщиків чи капіталістів різних національностей, які експлуатують український народ, прагнуть зрусифікувати його, позбавити національних коренів. Однак, при уважнішому і прискіпливішому аналізі можна виявити, що цей катехізис самостійників все-таки нейтральний по відношенню до «простих» людей. Але не тому, що вони неукраїнці, а лише тому, і лише у тій мірі, у якій вони є знаряддям русифікації, денационалізації України. Але те, що вони часто виступали у цій ролі, що широкі маси російського населення на Україні нерідко були заражені шовінізмом пануючих класів — це загально-відомий факт.

Таким чином, націоналізм Міхновського — це, головним чином, оборонний, захисний націоналізм. Це — антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації. Проте, як антитеза активна, він виходив за оборонні межі і набирав явно агресивних рис національної нетерпимості і навіть ворожнечі. Що ж до критиків самостійників, то їх аргументи, звичайно, варті на увагу. Але, з точки зору Міхновського, вони не давали задовільних відповідей на запитання, поставлені у «Самостійній Україні»: «...Яким правом російське царське правительство поводить нас на власній території, наче з своїми рабами? Яким правом відносно нас, тубільців своєї країни, видано закон з 17 мая 1876 року, що засуджує нашу національність на смерть? На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плекаючи й підтримуючи її науку, мистецтво, літературу, промисловість і т. д.? І нарешті найголовніше, чи має право царське правительство взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністраційні заса-

²⁰ ЦДІА України, ф. 304, оп. 1, спр. 1, арк. 57.

²¹ Там же, оп. 2, спр. 22, арк. 50.

ди»²². Відповідь на усі ці питання могла бути одна: на Україні діє право сильного, право завойовника, який послідовно, цілеспрямовано прагне асимілювати український народ, знищити його мову, культуру. Але прийнятною для себе таку відповідь М. І. Міхновський вважати не міг, і тому він запропонував свою — «Десять заповідей УНП». Її можна розглядати як неадекватну. Але в конкретно-історичних умовах України кінця XIX — початку XX століття вона мала під собою певні реальні підстави.

Опублікована у 1906 р. програма УНП, автором якої став М. І. Міхновський, узагальнювала погляди УНП на соціально-економічний устрій самостійної України. Зміст програми свідчить, що Міхновського і його однодумців-самостійників не обминуло захоплення соціалістичними ідеями. Нічого дивного у цьому не було. Адже початок XX століття відзначений загальною фетишизацією соціалізму. Тому більшість політичних партій, які виникли на українському ґрунті, також орієнтувалися на той чи інший варіант соціалізму. Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), яка виникла після розпаду РУП, прагнула до соціалізму західноєвропейського зразка з визнанням автономії України. Навіть українські ліберали, які у 1903 р. об'єдналися в Українську демократичну партію (УДП), а у 1905 р. створили Українську радикально-демократичну партію (УРДП), оголосили своєю метою соціалізм і федеративну перебудову Росії. Причому, якщо федерація вважалася справою недалекого майбутнього, то з соціалізмом усе було інакше: «Соціалізм,— писав один з авторів програми УДП Є. Х. Чикаленко,— я вважаю провідною зіркою, яка вказує путь, по якому людство повинно йти, але ніколи не досягне його»²³.

У тій атмосфері звернення УНП до соціалізму було цілком зрозумілим. «УНП,— зазначалося у програмі,— визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'я, сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі, нерівності і пануванні». У відповідності з цим, УНП оголосила себе партією «робітницької маси українського народу..., українського міського пролетаріату»²⁴.

Але соціалізм УНП різко відрізнявся від соціалізму російських більшовиків і меншовиків і навіть українських соціал-демократів. По-перше, він не розривав з ідеєю самостійності України, залишаючись органічно зв'язаним з нею. По-друге, це був еволюційний соціалізм, який відкидав необхідність соціального перевороту. «Помиляються ті,— пророкує програма УНП,— що вчать, ніби соціалістичний устрій може бути разом по усій землі. В соціалістичний устрій, яко ідеал устрою, виступлять тільки народи надзвичайно високої культури. Ні один народ не жде другого, поки той наздогоне його по освіті, а старається пертися вище й вище по ступенях культурної драбини, не зважаючи ані нащо. Наше завдання, аби український народ в цій справі... не був позад інших культурних народів»²⁵. Необхідною передумовою глибоких соціально-економічних перетворень в суспільстві, а у кінцевому рахунку і досягнення соціалістичного ідеалу, програма УНП вважала здобуття вільної, непідлеглої, самостійної держави української — «республіки українських робочих людей». Передбачалося, що «під час рішучої і останньої боротьби, під час Всеукраїнської революції, з'єднана Рада робітників і хліборобів обернеться в комітет, візьме диктаторську владу за згодою робітників і селян». Після революції передбачалося встановлення президентської республіки при обраному загальними виборами парламенті, який має служити

²² Самостійна Україна. Видання РУП.— Львів, 1900.— С. 5.

²³ Чикаленко Є. Х. Спогади.— Ч. III.— С. 10—11.

²⁴ Програма УНП.— Чернівці, 1906.— С. 1.

²⁵ Там же.— С. 22.

противагою влади президента²⁶. З метою уникнення бюрократичної централізації, самостійну Україну планувалося будувати як спілку вільних самоуправних земель, які відрізняються умовами життя, тобто на федеративних засадах.

Не відкидалася і автономія України, але як крок до повної самостійності. Цим УНП відрізнялася від українських соціалістів і українських лібералів, для яких автономія — кінцева мета, а незалежність — утопічна і шкідлива. «Йдучи до повної незалежності українського народу, до здобуття повного самовизначення, ми підпираємо й автономні вимоги українських партій. Але аби та автономія не була фіктивною, а дійсною»²⁷, — відзначалося в програмі УНП.

У робітничому питанні програма Української народної партії передбачала встановлення 8-годинного робочого дня, скорочений робочий день на шкідливих виробництвах і для підлітків, охорону праці підлітків і жінок, встановлення мінімуму заробітної плати, безплатну медичну допомогу, інспекцію праці, третейські суди на виробництві, які мають розглядати конфлікти між робітниками і підприємцями, організацію страхових кас тощо.

У своїй програмі УНП вперше висловила своє ставлення до аграрного питання. Як найближчі вимоги самостійники висунули: прийняття законів, які сприятимуть переходу земель України в селянські руки (примусовий викуп у поміщиків на вигідних для селян умовах); нормування орендної плати за землю, яку селяни виплачують поміщикам; перехід до орендного фермерства, що розкриє селянам очі на сутність поміщицької експлуатації, дозволить наочно переконатися, що «клас земельної аристократії, який живе з оренди, є класом суспільних паразитів». З часом планувалося утворення земель спеціального фонду України, з якого землею наділялися сільськогосподарські робітники і малоземельні селяни. Утворення такого фонду самостійники зв'язували з Всеукраїнською революцією, що забезпечить «націоналізацію» земель, яка буде проведена на основі правил: від власників-українців земля відбирається внаслідок державного викупу, від іноземців (тобто неукраїнців: росіян, поляків, німців та інших поміщиків — Авт.) — без викупу. Що ж стосується селян-українців, то кожен з них має одержати право «брати землі для користування стільки, скільки він може обробити її власноручно, без найманих робітників»²⁸.

У своєму прагненні дійти до народних мас, до широких верств української національної інтелігенції самостійники змушені були долати не лише опір царської бюрократії і великодержавних кіл російської громадськості на Україні. Як і раніше, вони зустрічалися з нерозумінням, а то і неприхованою неприязню з боку українських соціалістів і лібералів.

Суперечність між представниками різних течій українського національного руху могла вирішити лише історія. До 1917 р. здавалося, що у самостійників мало шансів. Усі тодішні авторитети були їх опонентами. Так, з різкою критикою самостійників на сторінках журналу «Україна» в 1907 р. виступив С. В. Петлюра, один з лідерів УСДРП. Він звинуватив членів УНП у «обмеженості і вузькості», вбачаючи в їх діях «національну хворобливість», «психопатологічний елемент», а у практичній діяльності партії — сприятливий ґрунт «для зростання серед українського населення таких несимпатичних явищ, як антисемітизм, русофобія і навіть людожерство до інших національних елементів на Україні»²⁹. Другий відомий діяч УСДРП, видатний україн-

²⁶ Там же.— С. 19, 20.

²⁷ Програма УНП.— С. 46.

²⁸ Там же.— С. 11—16.

²⁹ Петлюра С. З Українського життя // Україна.— 1907.— № 2.— С. 54, 56, 64.

ський письменник В. К. Винниченко, також нещадно критикував самостійників. В одному з його ранніх оповідань, написаних в роки першої російської революції, виведено образ самостійника Данила Недоторканого, широго українця, який за свою войовничу непримиренність у національному питанні опинився у тюрмі. В цьому образі вгадуються риси самого М. І. Міхновського: «Високий, здоровенний чоловіча з довгими козацькими вусами... Ходить у вишиваній сорочці з стьошкою». Дізнавшись, що разом з ним у тюрмі сидять росіяни, пересварився з ними: «Геть,— кричить,— чортова кацапня з наших українських тюрем! Чого поналазили сюди!»³⁰ Карикатурна постать Недоторканого у партійних колах української інтелігенції і на сторінках періодичної преси використовувалася як узагальнюючий образ самостійника. «Десять літ назад,— писав у 1917 р. М. С. Грушевський,— наш визначний письменник В. Винниченко їдко висміяв сих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини»³¹. Щодо М. І. Міхновського, негативне ставлення до якого у М. С. Грушевського виявилось ще у другій половині 90-х р., коли відбулася їх зустріч у Львові³², то у ньому він вбачав людину «зі здібностями, і ще більшими амбіціями, з сильним нахилом до демагогії...»³³

Таким чином, поза досить вузьким колом своїх однодумців Міхновський залишався небажаним, незрозумілим і навіть небезпечним. Глуха, непроникна стіна оточувала його.

За таких умов легко було впасти у відчай, відмовитися від ідеалу, перейти у табір «організованого поступового українства». Проте цього не трапилося. М. І. Міхновський, самостійники, зважаючи на свою нечисельність і обмеженість можливостей, вперто шукали найкоротші стежки до українського населення, використовуючи підкреслено демонстративні і навіть експресивні форми і методи впливу. Усі вони мали на меті привернути увагу як найбільшій кількості людей до ідеї самостійності України, будити серед українців відчуття належності до великого народу з славним минулим, сприяти зросту їхньої національної самосвідомості.

Яскраво проявилось це в діяльності «Оборони України», бойової організації самостійників, утвореної М. Міхновським при УНП у 1903 р. Ця організація мала у вирішальний історичний момент стати на чолі всеукраїнського національного повстання. Готуючись до нього, вона провела ряд демонстративних акцій, спрямованих безпосередньо проти того, що самостійники називали «символами панування» Росії в Україні.

Про одну з перших акцій «Оборони України» газета «Киевлянин» 1 листопада 1904 р. повідомила читачів: «Харків, 31 жовтня. Уночі біля пам'ятника Пушкіну стався вибух невідомого набою, що його гуркіт був подібний до громового удару. Ведеться старанне слідство, жертв нема». Як виявилось, після «громового удару» не був пошкоджений і пам'ятник. Від постаменту лише відколовся кусок граніту. Є непрямі докази участі в організації вибуху М. І. Міхновського³⁴.

Харківський вибух стався у рік ювілею Переяславської Ради 1654 р. Ця дата відзначалася в імперії як свято. УНП вирішила ознаменувати цю дату кампанією протесту проти національного гноблення України. Було вирішено провести акції, які б могли знівелювати пропагандистський ефект заходів властей і привернути увагу насе-

³⁰ Винниченко В. «Уміркований» і «ширий» // Київ.— 1987.— № 12.— С. 65—70.

³¹ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1991.— С. 106.

³² ЦДАЖР Росії, ф. 00 ДП, оп. 1898, спр. 150, арк. 6.

³³ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 9.— С. 109.

³⁴ Борис Р. Микола Міхновський.— С. 28; Лотоцький О. Сторінки минулого.— Варшава, 1932.— Ч. 1.— С. 213.

лення до справжнього стану речей. Звичайними способами (листівками, зборами і т. п.) досягти цього було неможливо. Зупинилися на екстраординарних: знищенні об'єктів, які символізували підпорядковане становище України в імперії. Найкращими такими об'єктами були пам'ятники царям.

Слід зазначити, що самостійники не першими на Україні намагалися організувати замах на царські пам'ятники. О. Гермайзе згадує про ідею знищити пам'ятник Миколи I, що стояв перед Київським університетом. З цією пропозицією виступив на шевченківській вечірці студентів і семінаристів Києва, яка відбулася ще у кінці XIX ст., Дмитро Антонович. Тоді ця ідея не була реалізована, хоча у пам'яті залишилася³⁵.

Крім того, у 1904 р. в Росії вголос заговорили про ліберальні реформи, але тодішній міністр внутрішніх справ князь Святополк-Мирський заявив: «Фінляндії будуть дані національні концесії; полякам будуть дані національні концесії — це потрібно для заспокоєння окраїн Росії. Українцям нема потреби давати нічого». Саме у кінці жовтня 1904 р. у Харкові перебував міністр народної освіти — головної русифікаторської інституції Росії. Реакцією на антиукраїнську політику царизму і був вибух у Харкові³⁶.

Постає питання, чому об'єктом нападу у Харкові став пам'ятник О. С. Пушкіну? Відповідь знаходимо у двох джерелах: офіційній історії УНП, написаній анонімним самостійником, і листівці за підписом «Самостійна Україна — Оборона України», датованій 31 жовтня 1904 р. і поширеній у Харкові та інших містах України. У першому джерелі зазначено, що серед символів самодержавства у Харкові нічого достойного уваги знайти не вдалося³⁷. Що ж стосується Пушкіна, то у листівці (стиль цього документа дає підставу стверджувати, що його автором був сам Міхновський, або він готувався за його участю) він характеризується як «літератор московський, що підло, брехливо змальовував у своїх творах постать нашого патріота гетьмана Івана Мазепу»³⁸. Малася на увазі, перш за все, поема О. С. Пушкіна «Полтава», написана на замовлення Миколи I, де гетьман Мазепа представлений «злодієм».

У 1904 р. УНП готувала ще ряд подібних акцій, у тому числі висадження у повітря царських пам'ятників в Києві та Одесі. Але виконати їх не вдалося, бо відповідальна за підготовку особа несподівано померла³⁹.

Проте активними діями УНП відзначила 1909 р., коли офіційна Росія святкувала 200-літній ювілей битви під Полтавою. У Києві того року було висаджено у повітря пам'ятник «російсько-української дружби», а невеликий підрозділ російської армії під командуванням поручика Ждановича, який був членом «Оборони України», проходячи повз пам'ятник Богдану Хмельницькому на Софіївській площі у Києві, демонстративно розгорнув український національний жовтоблакитний прапор⁴⁰.

Усі ці виступи УНП викликали суперечливу реакцію серед населення. Особливо — харківського, з огляду на особу О. С. Пушкіна, погляди якого, зрозуміло, аж ніяк не зводилися до примітивного великодержавництва у трактуванні УНП. Вибух у Харкові обернувся

³⁵ Гермайзе О. Нариси історії революційного руху на Україні.— Т. I. РУП.— Харків, 1926.— С. 45.

³⁶ Косташук В. До замаху на пам'ятник Пушкіну в Харкові в 1904 р.// Україна.— 1927.— № 6.— С. 127.

³⁷ Українська партія самостійників-соціалістів (УНП).— Відень; Київ, 1920.— С. 50.

³⁸ ЦДІА України, ф. 336, оп. 1, спр. 794, арк. 1.

³⁹ Українська партія самостійників-соціалістів (УНП).— С. 50.

⁴⁰ Мірчук П. Микола Міхновський.— С. 48.

2 листопада «патріотичною» демонстрацією російського і «зросійщеного» міщанства міста, яка проходила з піснями «Боже, царя храни» та «Спаси господи». «Це був вибух національної розпачі»⁴¹,— так пізніше характеризувався динамітний замах у Харкові в офіційному виданні УНП.

Однак М. І. Міхновський без вагань йшов на організацію подібних акцій, цілком усвідомлюючи можливу реакцію і їх негативні наслідки. Він виходив з того, що поширення російської культури на Україні не було наслідком природних процесів, що це значною мірою результат насильства, переслідування, заборони українського слова і письменства, що творіння геніальних російських письменників уряд прагне використати як знаряддя духовного закріпачення українського народу. М. І. Міхновський вбачав прямий зв'язок між загарбницькою політикою царизму і поширенням на Україні російської культури. Цей зв'язок всіляко приховувався не лише офіційною Росією, а і багатьома російськими лібералами і навіть демократами, хоча він був очевидним не лише для українців, але і для неупереджено настроєних представників інших національних культур в Україні. Відомий єврейський публіцист і мислитель Володимир Жаботинський, характеризуючи русифікаторську політику царизму щодо України, зазначив у полеміці з П. Струве: «Всюди на периферії держави російська культура з'являється лише після того, як земський яриза прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськом усіх її конкурентів»⁴².

Саме цим і пояснюються дії М. І. Міхновського. На політику царизму щодо України, на офіційне насильство він відповідав демонстраціями сили. Ці демонстрації не були спрямовані проти конкретних осіб, вони не загрожували їх здоров'ю і життю, були більше розраховані на психологічний ефект. Міхновський свідомо йшов на це, розраховуючи, що після динамітних замахів та інших гучних демонстрацій самостійників сотні і тисячі українців замисляться над глибинними причинами свого трагічного становища і врешті-решт прийдуть до ідеї незалежності України.

Цій меті служили і виступи М. І. Міхновського в різних аудиторіях. Одним з найвідоміших був його виступ у Полтаві 1903 р. на святкуванні відкриття пам'ятника Котляревському. На урочистих зборах, які відбувалися в міському театрі і зібрали сотні людей, міський голова В. Трегубов заборонив виголошувати промови українською мовою, зробивши виняток лише для представників Галичини. Коли підійшла черга представника Харківщини Міхновського, він сказав: «Тому, що на рідній землі ми не маємо права вітати роковини свого письменника й громадського діяча рідною мовою й тому, що адреса, яку я мав перечитати від харківського громадянства, також написана українською мовою, я її читати не можу». Промовець покинув сцену під громові оплески присутніх⁴³. Святкування було перерване.

Досить часто у перші роки ХХ ст. М. І. Міхновський виступав у так званій українофільській їдальні, своєрідному клубі харківських прихильників національного відродження, який він заснував сам⁴⁴. Пильні агенти поліції проінформували своє керівництво, що 5 грудня 1904 р. М. І. Міхновський брав участь в «антиурядовому банкеті» в Харківській губернській земській управі⁴⁵. У фондах харківської поліції, а також Особливого відділу Департаменту поліції Росії відклалися документальні свідчення про активну роботу М. І. Міхновського в харківському «Обществе распространения в народе грамотности».

⁴¹ Українська партія самостійників-соціалістів (УНП).— С. 50.

⁴² Жаботинський Володимир. Вибрані статті з національного питання.— Київ, 1991.— С. 68.

⁴³ ЦДІА України, ф. 304, оп. 2, спр. 11, арк. 64.

⁴⁴ Там же, арк. 6, 8, 9, 11.

⁴⁵ Там же, ф. 1680, оп. 1, спр. 253, арк. 1.

Так, у 1904 р. він виступав перед його членами з промовами, у яких відстоював необхідність розвитку української школи⁴⁶. «Общество», у якому і надалі співпрацював М. І. Міхновський, продовжувало діяти і у наступні роки, причому, за свідченням поліції, «у особі своїх членів свідомо ухилилося від початкового завдання поширення у народі грамотності, вступивши на шлях антиурядової боротьби і прагнули використати у цьому напрямку зосереджені в руках суспільства закони освітнього характеру»⁴⁷.

Великого розголосу на Україні одержали також виступи адвоката Міхновського на судових процесах, яких після поразки першої російської революції було особливо багато. Він охоче йшов на участь у суперечливих, заплутаних справах, особливо зв'язаних з аграрними заворушеннями, сміливо розкривав політичні причини злиденного становища українського селянства, акцентуючи увагу на національному поневоленні царизмом України.

Своїх підзахисних селян він оголошував жертвами темноти і соціального гніту, які «за свої вчинки не відповідають»⁴⁸.

Наскільки результативними були виступи М. І. Міхновського? Чи сприймала їх аудиторія? Цим, врешті-решт, визначався його вплив на людей, на хід подій. Неупередженої відповіді на ці питання сучасники Міхновського не дали. Заважали політичні пристрасті. Кожен оцінював його крізь призму своїх поглядів. У своїх «Споминах» М. С. Грушевський писав про Міхновського, що його «нервовість (неврастенічність) і сим, очевидно, спричинювана нетактовність і несподіваність в поведінці... насторожувала до нього українське оточення і звичайно викликали контрманеври його заходам»⁴⁹. Подібним чином висловлювався і Є. Х. Чикаленко, один з лідерів УРДП: «Занадто «щирий» Міхновський раз у раз шкодить українському національному відродженню в Харкові, бо він не приваблює обмосковлених українців до українства, а відлякує їх»⁵⁰. Це упереджені оцінки діяльності М. І. Міхновського. З появою його у Харкові національний український рух тут значно пожвавився. З М. І. Міхновським охоче співпрацювали Гнат Хоткевич, Христина Данилівна і Христина Олексіївна Алчевські (мати і дочка), професори університету Сумцов, Зайкевич і Пильчиков, художник Шпажинський, вчителі, інженери, службовці. Харків був головним ареалом діяльності цієї партії.

Більш виважену оцінку діяльності М. І. Міхновського дав О. І. Лотоцький, один з відомих до революції 1917 р. діячів українського національного руху, член Української радикально-демократичної партії: «Не вважаючи на якусь відразливу театральність свого зовнішнього поступовання, за що ставав часто об'єктом всякого глузу, се була людина великої енергії та ініціативи громадської... Була се людина дуже видатна серед українського громадянства»⁵¹.

Характерно, що і О. І. Лотоцький, визнаючи виключну роль М. І. Міхновського, не сприймає те, що він назвав «відразливою театральністю». Лотоцький, як і багато інших радикал-демократів, соціалістів, безпартійних інтелігентів не розумів, що «театральні» та інші експресивні прийоми Міхновського — це, у більшості своїй, добре продумані «імпровізації». Працюючи серед населення, національна самосвідомість якого в результаті століть русифікації стала надзвичайно низькою, самостійники не мали шансів завоювати його симпатії, діючи звичайними методами. Їх заклики до незалежності, створен-

⁴⁶ Харківський облдержархів, ф. 200, оп. 1, спр. 25, арк. 113—114.

⁴⁷ ЦДАЖР Росії, ф. 00 ДП.— 1905, спр. 1255, Ч. 12, арк. 14—15.

⁴⁸ Шемет С. Микола Міхновський.— С. 13.

⁴⁹ Грушевський М. Спомины // Київ. т.— 1989.— № 9.— С. 109.

⁵⁰ Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907—1917).— Львів, 1931.— С. 300.

⁵¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Кн. I.— Варшава, 1932.— С. 213.

ня власної держави залишилися б абсолютно незрозумілими, смішними, а то і небезпечними.

Подібні експресивні вчинки мали значний ефект. Харківська письменниця Х. О. Алчевська у листі до О. Кобилянської засвідчила: «Українські тенденції я завжди мала, але вживати нашу мову в суспільстві почала лише за 3 роки, коли з'явилась для мене нагода зустрінутись із нашими харківськими патріотами — шановними дд. Хоткевичем і М. Міхновським»⁵². Юрій Коллард, студент харківського політехнічного інституту, а пізніше визначний діяч УНП, писав про М. І. Міхновського: «Це була людина надзвичайної сили і яскравих політичних цілей... Його вплив на українське громадянство взагалі, а на студентство зокрема, був величезний. Саме Міхновський спричинився до цілковитого відірвання нашої харківської молоді від аполітичного українофільства та етнографізму, бо показав він нам нові шляхи через радикал-демократизм до революційного українського націоналізму»⁵³.

Для популяризації своїх поглядів М. І. Міхновський прагнув використати пресу. У 1905 р. в Галичині він разом з О. Макаренком почав налагоджувати видання газети «Самостійна Україна», але зумів випустити лише один номер. З початком першої російської революції Міхновський вирішив розгорнути видавництво української газети на Наддніпрянщині. У листопаді 1905 р. в Лубнах спільно з М. М. Шеметом він організував випуск газети «Хлібороб». Після закриття цього видання (газета виходила без дозволу властей) Міхновський переніс його до Катеринослава, де під назвою «Запоріжжя» під відповідальністю Дм. Яворницького вийшов лише один номер. У березні 1906 р. М. І. Міхновський спробував започаткувати видання газети «Слобожанщина». У звіті харківського інспектора у справах друку за 1906 р. зазначалося: «Слобожанщина» ставила метою захист економічних, політичних і національних інтересів українського народу... Газета з'ясовувала, що здоровий націоналізм, а не космополітизм є основою розвитку і творчості духовних сил народу»⁵⁴. З таким напрямком нової української газети цензура погодитися не могла. Газету визнали «націоналістичною»⁵⁵, і по першому номері її видання було заборонено. У 1907 р. Міхновський і Пильчиков одержали дозвіл на видання у Харкові ілюстрованого журналу «Початок»⁵⁶. Але реалізувати цей дозвіл не вдалося. І лише у січні 1912 р. при фінансовій підтримці М. Біленького у Харкові М. І. Міхновський почав видавати часопис «Сніп». Це видання зразу ж опинилося під особливим наглядом поліції⁵⁷. І не випадково. Значна частина матеріалів часопису готувалася самим Міхновським, який в них продемонстрував непересічні здібності журналіста і публіциста. Вдалося йому уникнути і відкритого конфлікту з цензурою. Однак, у кінці 1912 р. «Сніп» перестав виходити. «Сніп» умирає смертельно ранений байдужістю нашого громадянства, а не дошкулянням з боку ворогів»⁵⁸, — писав у останньому номері часопису М. І. Міхновський.

На «дошкуляння ворогів» Міхновський вказує не випадково. Самостійницька преса мала їх надто багато, причому перебували вони не лише у державних канцеляріях, але і серед членів напівлегальних і нелегальних революційних організацій. Українське соціал-демократичне видання «Вільна Україна», наприклад, надзвичайно негативно

⁵² Бондар Ігор. З когорти лицарів абсурду.— С. 146.

⁵³ Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської молоді.— С. 62.

⁵⁴ ЦДІА України, ф. 1680, оп. 1, спр. 110, арк. 16.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же, спр. 131, арк. 1.

⁵⁷ Там же, спр. 216, арк. 19.

⁵⁸ Сніп.— 1912.— 30 груд.

оцінило газету «Хлібороб». Найголовніше, у чому звинувачували це самостійницьке видання, полягає у тому, що воно «затримає поступ класової свідомості українського пролетаріату»⁵⁹. Хоч Міхновський і не брав близько до серця подібні випадки, вони не проходили безслідно.

Перша російська революція відкрила деякі можливості для легальної політичної діяльності. Але УНП вирішила залишатися у підпіллі, не маючи твердої впевненості, що демократичні свободи в Росії збережуться надовго. Однак партія активно підтримувала усі легальні політичні заходи, спрямовані на відстоювання інтересів України. 1 листопада 1905 р. у газеті «Сын Отечества» була опублікована телеграма голові уряду С. Ю. Вітте, підписана групою харківських інтелігентів. Першим у списку стояло прізвище М. І. Міхновського. У телеграмі зазначалося: «Ми просимо негайно урівняти нас з іншими народами Росії у природному праві говорити, друкувати і видавати газети рідною мовою і про скасування виключного закону за 1876 р.». На підтримку цієї вимоги УНП організувала серед робітників Харкова збір підписів. Врешті-решт уряд змушений був оголосити про відміну дії цього закону, у чому також заслуга і М. І. Міхновського.

Двічі — у 1906 і 1912 рр. — Міхновський висував свою кандидатуру на виборах до Державної Думи. «Ми не маємо права забувати, що коли ми не підемо до Думи, то й не зможемо усунути шкідливі нам закони, або видати такі закони, які нам потрібні»⁶⁰, — писав М. І. Міхновський у «Слобожанщині». Депутатом у 1906 р. Міхновський не став. Зате завдяки його активній роботі серед селян на Полтавщині вдалося провести до Думи декількох національно-настроєних депутатів. Серед них — близький товариш Міхновського Володимир Шемет. Формально він виступав як представник від Української радикально-демократичної партії. Однак орган цієї партії газета «Громадська думка» зазначила, що В. М. Шемет балотувався як «представник українських партій»⁶¹. У дійсності, членство в УРДП — легальній політичній партії — використовувалося Шеметом для прикриття самостійницьких поглядів. Все життя він перебував під величезним впливом Міхновського, до якого, за свідченням Є. Х. Чикаленка, ставився «майже набожно»⁶².

Після поразки революції 1905 р. можливості пропаганди самостійницьких поглядів різко звузилися. Продовжуючи роботу законспірованої УНП, М. І. Міхновський разом з тим прагнув ефективніше використати усі можливі форми впливу на населення. У 1907 р. він зробив спробу створити у Харкові українофільський клуб «Родина», але власті не дали відповідного дозволу. В 1909 р. цей план нарешті вдалося здійснити. Зусиллями М. І. Міхновського і його товаришів було створене «3-є харківське товариство взаємного кредиту». Цю організацію поліція оцінювала як «легальне прикриття групи українців, які... обговорюють політичні питання, тісно зв'язані з українською демократичною програмою». «Душою товариства» поліцейський чиновник назвав М. І. Міхновського. Ця організація, яка об'єднала «яскравих і енергійних місцевих українців», проіснувала до 1914 р.⁶³

Коли у 1912 р. розгорнулася передвиборна кампанія у зв'язку з виборами до IV Державної Думи, «3-є товариство взаємного кредиту» допомогло М. І. Міхновському включитися в боротьбу, хоча особливих надій на успіх він не покладав. Це був складний і напружений час.

⁵⁹ Вільна Україна.—1906.— Ч. II.— С. 116.

⁶⁰ Слобожанщина.— 1906.— 25 берез.

⁶¹ Громадська думка.— 1906.— 20 квіт.

⁶² Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907—1914).— С. 488.

⁶³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 1, спр. 108, арк. 38—39.

Відчувалося, що назрівають грізні часи, які висунуть на передній план питання про долю Російської імперії і народів, які її населяють. Міхновському боліла Україна, і він прагнув до того, щоб на крутому повороті історії, до якого людство стрімко наближалось, вона знову не була ошукана. У кінці 1912 р. «Сніп» зробив такий прогноз на майбутнє: «Українство вступає в новий фазис життя. Є вже багато ознак того, що йому прийдеться вести боротьбу за самоохорону не тільки з урядовою політикою і правими елементами других народностей, а й з ліберальними, і навіть демократичними колами других національностей, особливо московської»⁶⁴. Саме такою оцінкою майбутнього і пояснюється платформа Міхновського, з якою він вів передвиборну агітацію: «З нашого національного становища не те важно, які саме москалі будуть у Думі Державній, а те — чи будуть в ній українці»⁶⁵. Ця позиція суперечила настроям українських лібералів, які погоджувалися підтримувати на виборах усіх, хто висловлював симпатії «українській справі».

У напруженій передвоєнній обстановці М. І. Міхновський продовжував роботу по згуртуванню української інтелігенції, вихованню у кращих її представників чіткого національного світогляду. У 1912—1913 рр. він активно співпрацював у харківському «Товаристві ім. Квітки-Основ'яненка». Поліція не без підстав підозрювала М. І. Міхновського і деяких інших членів УНП у використанні цього товариства для пропаганди самостійницьких поглядів. Там «часто читаються доповіді мазепинського спрямування»⁶⁶, — записав у своєму донесенні поліцейський чиновник. Серед членів «Товариства ім. Квітки-Основ'яненка» були Г. М. Хоткевич, Х. О. Алчевська, Х. Д. Алчевська, Ф. М. Сумцов, С. С. Паночіні, Є. Любарський-Письменний, інші відомі представники харківської інтелігенції⁶⁷. Ще у 1911 р. Є. Х. Чикаленко звинувачував М. І. Міхновського, що його невиважена політична лінія «відлякує» харків'ян від «українства» і що досі у Харкові нема жодної української книгарні, не кажучи вже про газету»⁶⁸. А вже у 1912 р. у місті діяла книгарня української літератури, причому, у її утворенні і організації роботи найактивнішу участь брали саме члени «Товариства ім. Квітки-Основ'яненка» на чолі з М. І. Міхновським. Книгарня значно розширила можливості членів «Товариства», їх вплив на міську інтелігенцію. Нагадаємо також, що саме на 1912 р. припадає видання М. І. Міхновським часопису «Сніп». У той же час участь українських радикал-демократів у громадсько-політичному і культурному житті Харкова була незначною.

(Далі буде)

⁶⁴ Сніп.— 1912.— 16 груд.

⁶⁵ Там же.— 9 верес.

⁶⁶ Харківський облдержархів, ф. 3, оп. 287, спр. 5349, арк. 5, 13.

⁶⁷ Там же, ф. 488, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

⁶⁸ Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907—1917).— С. 300.

Р. Я. Пиріг (Київ), Ф. М. Продвнюк (сmt Буча Київської обл.)

Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета

Серед історичних діячів, винесених на гребінь політичних подій у роки революції та громадянської війни на Україні, й досі однією з найменш висвітлених залишається постать «ясновельможного пана гетьмана»

Павла Скоропадського. Навіть у десяти томній «Історії Української РСР» його характеристика обмежена одним реченням — багатий український поміщик, царський генерал, монархіст¹. Дійсно, правління Скоропадського було нетривалим, але вирвати цю сторінку з історії було б відступом від правди, яких і без того чимало у нашому минулому.

Про рід Скоропадських можна знайти чимало відомостей у працях українських і зарубіжних істориків. Зрозуміло, що більше уваги вони приділяли Івану Скоропадському — гетьману України. Сталося так, що Іван не мав синів, а тільки дочок. Тому єдиним продовжувачем роду Скоропадських став його брат Василь. З представником цієї лінії Петром Івановичем, чернігівським поміщиком, у 1843 р. познайомився Т. Г. Шевченко. Поет не раз приїздив до Скоропадського в село Григорівку. В результаті цих зустрічей з'явився сатиричний вірш «П. С.», в якому Шевченко так змалював свого знайомого:

«У світі ходить між панам,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
...Та ще в селі своїм дівчаток
Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десятка
У год подержить до хреста».

3 (16) травня 1873 р. у Петра Івановича народився син, якого нарекли Павлом. Його батькам належали села Тростянець, Ярошівка і Восковці Прилуцького повіту на Полтавщині та села Полошки, Дунаець і Кубаров у Глухівському повіті на Чернігівщині. Їх власністю був і Тростянецький парк, який справедливо вважався взірцем садово-паркової культури на Лівобережній Україні².

За звичаєм, що побутував у сім'ях багатьох українських поміщиків, десятирічного Павла везуть у Москву, наймають для нього кращих вчителів, які мають допомогти хлопцеві пройти програму гімназії. Згодом його віддають до Пажеського корпусу³.

Коли почалася російсько-японська війна, Скоропадський добровільно йде на фронт, де його призначають командиром сотні 2-го Читинського полку. За виявлений у боях героїзм він отримав золоту зброю. Після повернення у 1907 р. з Далекого Сходу Скоропадського призначають флігель-ад'ютантом царя, а потім — командиром 20-го Фінляндського полку. У 1912 р. він отримує звання генерал-майора і стає командиром лейб-гвардії кінного полку; під час першої світової війни — командир 1-ї бригади 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії. В січні 1917 р. генерал-лейтенант Павло Скоропадський приймає командування 34-м армійським корпусом, де вперше зіткнувся з українським національним рухом.

Щоб зрозуміти громадянську позицію людини, яка через рік стане на чолі Української держави, слід дати відповідь на низку запитань. Чи був Скоропадський патріотом свого народу? Чи брав яку-небудь участь в українському русі? Чи, може, хоч співчував йому? Спершу звернемося до свідчень нашого героя, у яких він визнає, що ніколи не брав участі в новітнім українському русі, а коли в березні 1917 р. вперше довідався з «Киевской мысли» про українську демонстрацію, то подумав, що це «робота ворогів з метою завести розбрат в нашому тилу»⁴.

Мабуть, можна погодитися із Святославом Доленгою, який писав: «Не був він (Скоропадський) Українцем і тоді, коли згадував про

¹ Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн.— К., 1977.— Т. 5.— С. 296—297.

² ЦДІА України, ф. 1219, оп. 1, спр. 487, арк. 1.

³ Там же, спр. 497, арк. 4.

⁴ Уривки спогадів П. Скоропадського // Хліборобська Україна.— Т. 7.— С. 3.

свого предка гетьмана Івана, так як не були Татарами князі Юсупови, що виводилися від славного князя Юсуфа-Мурзи, і князі Мещерські, що походили від Бахмета Уйсеновича»⁵. П. Скоропадський «і по народженню, і по вихованню, і по службі належить цілковито до тієї частини російського дворянства, яка робила кар'єру при дворі». Таку характеристику дав генералові його товариш М. Могилянський⁶.

Однак такі узагальнення поглядів П. Скоропадського до початку 1917 р. закономірно підштовхують до іншого запитання: чому ж саме він займається створенням першої регулярної української військової частини — 1-го Українського корпусу? Необхідно зауважити, що весною 1917 р. український національний рух набирає поширення в армії, іде масове виникнення українських військових клубів, а в Мінську утворюється Українська фронтова рада для військ Західного фронту на чолі з Симоном Петлюрою. Одночасно почав діяти Військовий комітет для формування українських військових частин. Ідеї організації армії за національним принципом були схвалені I Всеукраїнським військовим з'їздом, що проходив у травні 1917 р. в Києві.

Однак, якщо серед солдатів була значна кількість українців (на I Всеукраїнському військовому з'їзді 700 делегатів представляли 1.580.702 солдатів-українців у російській армії, на флоті і в тилу), то серед офіцерів їх було значно менше, а серед генералів — одиниці⁷. Тому новоутворений комітет не міг не звернути увагу на командира 34-го корпусу і дав доручення своєму представникові при ставці Південно-Західного фронту В. Скрипчинському переконати П. Скоропадського в тому, що в нього є всі можливості стати видатним українським діячем та в необхідності українізації його корпусу. Генерал скептично зустрів ці пропозиції. Слід зазначити, що національні військові частини вже були в російській армії. З дозволу Тимчасового уряду активно йшло формування польського корпусу генерала Довбор-Мусницького, існували латиські військові частини.

В. Скрипчинський, не зумівши умовити Скоропадського у необхідності українізації корпусу, звернувся за допомогою до генералів Духоніна та Корнілова. Йому вдалося переконати останніх у необхідності проведення українізації військових частин, посилаючись на рішення Військового з'їзду, що найкращим способом підтримки свідомої дисципліни може бути велика спільна об'єднуюча ідея національного відродження. Вирішальне значення щодо зміни ставлення Скоропадського до українізації 34-го корпусу мала позиція генерала Корнілова, який, оцінюючи український рух, говорив: «Все це пусте. Головне — війна. Все, що в таку хвилину може збільшити нашу силу, ми повинні брати. Що ж до Української ради, то пізніше ми все це розберемо»⁸.

Українізація 34-го корпусу почалася у серпні 1917 р. Саме в цей час він отримує нову назву 1-го Українського корпусу. До його складу входили вісім полків, що були об'єднані у дві дивізії. Полки отримали українські назви, зокрема 1-й — київський ім. Богдана Хмельницького; 2-й — стародубський ім. гетьмана Скоропадського; 3-й — полтавський ім. гетьмана Сагайдачного; 4-й — чернігівський ім. гетьмана Полуботка і т. д.

Починаючи з серпня 1917 р., зростає авторитет першого українського генерала. Особливо він стає популярним серед заможного населення України та Вільного Козацтва. Цілком закономірно Всеукраїнський з'їзд Вільного Козацтва, що проходив 16—20 жовтня 1917 р.

⁵ Доленга С. Скоропадщина.— Варшава, 1934 — С. 10.

⁶ Могилянський М. М. Трагедія України // Архив Русской революции.— Берлін, 1923.— Т. II.— С. 91.

⁷ Стефанів З. Українські збройні сили в 1917—1921 рр.: Воєнно-історичний нарис.— Коломия, 1935.— Ч. I.— С. 39.

⁸ Хліборобська Україна.— Відень, 1923.— Т. 7.— С. 10.

в Чигирині, обирає його членом Генеральної ради та отаманом усього Вільного Козацтва.

Жовтневі події у Петрограді Скоропадський зустрів вороже. У жовтні 1917 р. корпус генерала Скоропадського не дав можливості 2-му гвардійському корпусу, який знаходився під впливом більшовиків, прийти на допомогу виступу солдатів і робітників міста Києва. За його наказом були роззброєні революційні полки і вислані в Росію. Завдяки діям Скоропадського Центральна Рада змогла зберегти свою перевагу у місті. Незважаючи на цю заслугу перед Радою, він зустрів в українському уряді холодне ставлення до себе, яке ширилося й на корпус. Зокрема, йому не надавали належної допомоги у забезпеченні війсьним спорядженням. Підозрюючи в особі Скоропадського майбутнього «Бонапарта», Генеральний секретаріат змусив його передати командування корпусом генералові Гандзюку і на певний час відійти у тінь⁹.

Невідомо, як склалася б доля колишнього царського генерала, який оселився на Хрещатику в одній з невеличких квартир, коли б весною 1918 р. на Україні в результаті німецько-австрійської окупації різко не змінилась політична ситуація. Однією з характерних ознак цього було падіння авторитету Центральної Ради, розчарування частини населення у демократичних формах правління та прагнення мати сильну виконавчу владу. По всій Україні проходять з'їзди та збори землевласників, що вимагають передати владу в одні міцні руки та скасувати земельний закон. Німецьке та австрійське командування на Україні майже не звертає уваги на Центральну Раду та її уряд. А австрійський посол на Україні граф Форгач навіть висловив побажання замінити український уряд німецьким генерал-губернаторством¹⁰.

Весною 1918 р. в Києві утворюється «Українська Народна Громада» (УНГ), яка об'єднує в своїх рядах землевласників та колишніх військових. Серед членів Громади значну кількість становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного Козацтва, а її головою став Скоропадський. Варто звернути увагу читачів на один принциповий момент. УНГ об'єднувала у своїх рядах монархічні кола населення України, але поряд з ним мала досить привабливу, виразно національно забарвлену програму. Вчитаймося в її основні положення: «Автократична або большевицька форма правління недопустима... Кожний може виражати свої думки усно або письмово й має право поширювати їх з допомогою преси або іншим способом... Землю дістануть в першій мірі безземельні селяни й козаки, які своїми грудьми обороняли Україну перед зовнішніми й внутрішніми ворогами. ... Охорона інтересів робітників і їх державне страхування»¹¹. Ще показовішими були статті програми, які стосувались питань освіти: «В народній школі освіта ведеться українською мовою. В гімназії мову викладання визначають батьки більшістю голосів, а в університетах — професорські колегії»¹². Головна причина явної суперечності між програмними положеннями Громади та її практичною діяльністю полягала в намаганні залучити до організації широкі кола населення України.

УНГ налагодила тісні стосунки з Партією українських хліборобів-демократів, через лідерів цієї партії братів В. і С. Шеметів, М. Міхновського та В. Липинського. Поряд з цим керівництво Громади починає консультації з німецьким командуванням з питань державного перевороту.

Добре розуміючи неможливість тривалого окупаційного режиму на Україні, німці також починають готувати зміну державної влади на українських землях. Новий уряд передбачалося утворити у формі

⁹ Дорошенко Д. Історія України.— Ужгород, 1932.— Т. 1.— С. 204, 376—378.

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. 1900—1923 рр.— К., 1991.— Кн. 4.— С. 77.

¹¹ Вісті закордонної преси.— 1918.— 20 черв.

¹² Там же.

диктатури, з твердою владою, без народного представництва, принаймні на перший час. Кандидатами у диктатори були визначені Є. Чикаленко, М. Міхновський та П. Скоропадський. Кандидатура Є. Чикаленка, багатого поміщика і відомого громадського діяча, незабаром відпала через небажання самого кандидата¹³.

Фактично доля Центральної Ради, УНР та її уряду була вирішена на нараді 24 квітня 1918 р., що відбулася в резиденції начальника штабу німецьких військ на Україні генерала Гренера. Німецький посол в Україні барон Мум, австрійський посол граф Форгач, військові аташе разом з командуванням окупаційними військами остаточно вирішили питання про кандидатуру майбутнього диктатора. Перевагу віддали Павлу Скоропадському.

Були вироблені також попередні умови, які він мав визнати:

«1. В часи перебування австро-угорських і німецьких військ на Україні ніяка українська армія не може формуватися. Може тримати винятково лише поліцейські відділи за порозумінням з обома командуваннями.

2. Для всіх злочинів супроти союзних військ устанавлюються німецькі й австро-угорські польові суди. Українська юстиція має бути забезпечена проти терору політичних організацій.

3. З усіх державних установ мають бути усунені неблагонадійні елементи. Всі земельні та інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земельними органами.

4. Якщо на Україні нема військових, судових законів, то вони мають бути замінені відповідними законами Центральних держав.

5. Всі розпорядження, що гальмують торгівлю харчовими і сирими продуктами, мають бути скасовані на користь Австро-Угорщини та Німеччини. Особливо має бути допущена вільна торгівля під сильним контролем союзників і українського уряду, а всі заборони вивозу й залізничний контроль мають бути скасовані. Має бути встановлений один спільний контроль на кордоні.

6. Аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності й виплату за розділену між ними землю. В інтересах здатності сільського господарства до експорту великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених в законі меж.

7. Фінанси й валютне питання мають регулюватися на основі взаємного порозуміння»¹⁴.

Чому ж перевага серед кандидатів була надана Павлові Скоропадському? Зрозуміло, що німці врахували те, що він — нащадок гетьмана України, користувався підтримкою Вільного Козацтва, був генералом колишньої царської армії. Однак вирішальне значення мали його тісні контакти з німецьким командуванням та підтримка Союзу земельних власників. Генерал Гренер провів зустріч із Скоропадським і ознайомив його з попередніми умовами німецького та австрійського командування. Після визнання всіх висунутих вимог почалася практична підготовка до державного перевороту. Перед Українською Народною Громадою було поставлено завдання заручитися підтримкою політичних партій України та підготувати видимість «законної» зміни державної влади. Все інше взяло на себе німецьке командування. Слід відзначити, що Скоропадський зміг заручитись підтримкою тільки Української демократично-хліборобської партії, яка відбивала інтереси заможного селянства, та Союзу земельних власників. Саме ці дві партії і скликали Хліборобський конгрес.

Першим кроком боротьби з Центральною Радою, що здійснило німецьке командування, було опублікування наказу фельдмаршала Ейхгорна про введення з 25 квітня 1918 р. німецьких польових судів

¹³ Полонська-Василенко Н. Назв. праця.— Кн. 4.— С. 77.

¹⁴ Дорошенко Д. Назв. праця.— Т. II.— С. 31—32.

на Україні. Через кілька днів вони роззброїли Першу українську (синю) дивізію і оточили казарми січових стрільців¹⁵, а 28 квітня німецькі солдати зробили обшук в приміщенні Центральної Ради і заарештували ряд міністрів УНР¹⁶. У понеділок, 29 квітня, в Київському цирку зібрався Хліборобський конгрес, який обрав з благословення німецького командування гетьманом Скоропадського, а той проголосив утворення Української Держави¹⁷.

Що приніс на українські землі новоявлений гетьман? Чи був це справді, як говорить В'ячеслав Липинський в «Листах до братів хліборобів»: «Традиційно-національний монарх, що персоніфікував волю свого народу й повернув на приналежний йому з давен-давна кров'ю предків освячений, батьківський уділ»?¹⁸. А, може, з'явився новий український Наполеон, який хотів перемогти розбурхану стихію в ім'я ідеалів порядку, чи намагався, за висловом Дмитра Донцова, «повторити бонапартівський експеримент на українських землях»?¹⁹.

Загальновідомо, що для становлення будь-якої держави замало її проголошення. Потрібно, щоб за ним стояла відповідна сила. Чи мав Скоропадський таку силу? Ні, якщо не зважати на ті 300—400 чол., що налічувала Громада. Тому незалежно від того, які плани ставив перед собою гетьман, провести самостійну політику він не міг. Прийшовши до влади за допомогою німців та не маючи твердої підтримки політичних кіл України, Скоропадський змушений був тривалий час узгоджувати свої дії з німецькими генералами.

Допомога німецьких і австро-угорських військ Скоропадському в державному перевороті лягла тягарем на український народ, адже гетьман дав згоду на вивіз з України значної кількості продовольчих товарів та сировини: до 11 млн. пудів живої ваги худоби; 300 тис. овець; 1 млн. гусей і 1 млн. іншої птиці; 400 тис. пудів сала і 60 тис. масла і сиру; щомісячно 200 тис. пудів м'ясних ковбас; 2500 вагонів яєць; 20% спирту виробництва 1918—1919 рр. Крім того, 11 тис. вагонів спеціальних сортів дерева; 750 тис. пудів прядива; 38,5 млн. пудів залізної руди; 3 млн. пудів марганцевої руди; 1 млн. штук сирих шкір; 250 тис. пудів тютюну і т. д.²⁰ Всі ці товари необхідно було відібрати в українського народу, а зробити це без застосування сили було неможливо.

29 квітня була опублікована гетьманська «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій України». Перший з цих документів сповіщав: «Як вірний син України я вирішив взяти на себе всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. Управління Україною буде проводитися через посередництво призначеного мною кабінету міністрів. Центральна і Мала ради, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі міністри і товариші міністрів (заступники.— Авт.) звільняються»²¹. Здавалося б, як не повірити доказам Скоропадського, що він відновлює старі українські закони, адже його повний титул в офіційних звертаннях — «Ваша світлість, Ясновельможний Пане Гетьмане» — та й скорочений титул звучить не менш мелодійно. Але чому ж тоді текст «Законів про тимчасовий державний устрій України»

¹⁵ Маляревский П. Павел Скоропадский — гетьман всей Украины.— К., 1918.— С. 15.

¹⁶ Левицький В. Українська державна путь.— Львів, 1933.— Ч. 1.— С. 59.

¹⁷ Робітничка газета.— 1918.— 3 трав.

¹⁸ Хліборобська Україна.— Відень, 1925.— Кн. 2.— С. 10—11.

¹⁹ Донцов Д. Підстави нашої політики.— Відень, 1925.— С. 10.

²⁰ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины.— 1918.— 23 сент.

²¹ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень.— 1920.— Ч. III.— С. 23.

майже повністю збігається з основним законом Російської імперії від 23 квітня 1906 р.²²

Після державного перевороту в Україні відновлювалася політична система царської Росії. Українська держава була розділена на губернські староства: Київщина, Волинь, Поділля, Чернігівщина, Полтавщина, Катеринославщина, Харківщина, Херсонщина і Таврія. Губернським старостам були надані повноваження колишніх царських губернаторів, а 1 серпня 1918 р. Скоропадський затвердив закон «Про установа в Києві управління столичного отамана» (мав права колишнього російського градоначальника).

В «Грамоті до всього українського народу» гетьман обіцяв: «Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці»²³. Але все закінчилось тільки зміною назв залізниць, а саме: «Південно-Західна» — на «Правобережну», «Південна» — на «Слобідську» та «Катерининська» — на «Запорізьку»²⁴. Економічне становище залізничників не тільки не поліпшилось, а значно погіршилось. Вони більше двох місяців не одержували заробітну плату. 15 липня 1918 р. припинили роботу Коростенський, Сарненський і Золбунівський залізничні вузли, а через декілька днів почався загальноукраїнський страйк залізничників²⁵. Він набув яскраво вираженого політичного характеру. Гетьман намагався будь-що придушити страйк. З цією метою він затвердив 19 липня 1918 р. рішення Ради міністрів про відновлення на Україні дії царського закону від 2 грудня 1905 р. про суворі покарання за участь у страйках. На основі цього закону гетьманська варта, разом з німецькими та австрійськими військами, вдалася до жорстоких репресій проти страйкарів. Репресії та голод примусили залізничників України стати до роботи.

Грамота гетьмана торкалася й земельного питання. Відмінювався земельний закон, прийнятий Центральною Радою. Повністю відновлювалися права приватної власності на землю. Фактично це означало повернення селянами землі та сільськогосподарського інвентаря колишнім власникам. Для здійснення цих заходів по селах роз'їжджали каральні загони. Поряд з ними діяли спеціальні німецькі та австрійські військові частини. Зрозуміло, що довго терпіти таке становище селяни не могли. По всій Україні прокотилась хвиля стихійних селянських повстань²⁶.

З перших днів перевороту Скоропадський приступив до виконання тієї частини грамоти, де, зокрема, говорилось: «Я буду твердо стояти на сторожі порядку і законності в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами»²⁷. Гетьман і його уряд почали душити демократичну пресу в Україні. Були заборонені друковані органи УПСР — «Боротьба» та Селянської Спілки — «Народна Воля». В Харкові заборонено видання «Мысль народа», в Одесі — «Земля і Воля», в Катеринославі — «Наш луч», в Херсоні — «Дніпро», в Сумах — «Луч» та інші. «Робітнича газета», «Нова Рада», «Літературно-Науковий Вістник» та інші часописи потрапили під нечувану цензуру. Заборонялися критика уряду, проведення зборів, мітингів та маніфестацій. Навіть кооперативи не

²² Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарах белых. — М., 1930. — С. 37.

²³ ЦДАЖР України, ф. 1064, оп. 2, спр. 1, арк. 18—19.

²⁴ Державний вістник. — 1918. — 21 трав.

²⁵ Історія Української РСР. — С. 311.

²⁶ Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні. 1918—1921. — К., 1991. — С. 10—14.

могли довгий час проводити свої збори. Були розігнані земельні комітети²⁸.

В Україні змінилася не тільки політична ситуація, а й позиція політичних партій. Скоропадський прийшов до влади за допомогою Української Народної Громади, Союзу земельних власників, а також з волі окупантів. Однак він не дістав підтримки від українських партій (українських соціал-демократів, есерів, самостійників), а без них годі було й думати про побудову самостійної Української держави. Підтримку гетьману надали октябристи, кадети та російські монархічні партії. При розгляді їх позиції закономірно виникає запитання: чи прагнули вони до побудови незалежної України? Може, цього хотів М. М. Воронович — голова зборів, що обрали гетьманом Павла Скоропадського? Мабуть ні, тому що колишній царський губернатор Бессарабії ніколи не був прихильником українського національного руху. Навряд чи в цьому гетьману допомагав його уряд. Міністерство це (кабінет Ф. Лизогуба.— Авт.) ніколи не було сепаратистським або антиросійським.

Скоропадський весь час знаходився між двох вогнів. Українські політичні партії не підтримували його і звинувачували в прагненні відновити «єдиную и неделимую». Російські монархічні кола та Союз земельних власників звинувачували його в сепаратизмі, в тому, що він заради особистої кар'єри не зупинився б і перед відокремленням «Малоросії від Росії». Цікаву точку зору з цього приводу висловив товариш гетьмана Іван Наживін: «Я не вірив і не вірю цьому. Треба ж було якось викручуватися, щоб зберегти хоч декілька губерній від червоної пожежі, божевілья та злочинів»²⁹. Заслуговує на увагу і той факт, що коли делегація Союзу земельних власників поставила питання про сепаратизм Скоропадського, то той відповів: «Да, господа, я, конечно, стою за самостійною Україну. Но эту самостійную Украину, когда придет время, я положу к ногам Его Императорского Величества!»³⁰.

Прийшовши до влади, Скоропадський чітко визначив своє ставлення до більшовиків, анархістів та російських лівих есерів, спрямувавши проти них весь репресивний апарат. Однак після того як від участі в уряді відмовились українські політичні партії, дісталось і їм. Були заборонені з'їзди, конференції і збори цих партій. Гетьман заборонив скликати II Всеукраїнський селянський з'їзд. За його вказівкою на організаційне засідання прибули німці з гетьманцями і силою зброї розігнали селянських депутатів. Президію і членів мандатної комісії з'їзду заарештували і кинули до в'язниці³¹. Така доля чекала й делегатів Всеукраїнського територіального робітничого з'їзду³². Репресії посипались і на Вільне Козацтво. У травні 1918 р. у «Відручному листі Гетьмана Всієї України до міністра військових справ» було повідомлено про те, що «всі приватні і вільно-козачі організації, київський відділ і печатки об'являються недійсними, також і посвідчення видані ними»³³.

Прекрасно розуміючи значення для держави міцної армії, Скоропадський вжив всіх заходів для того, щоб деполітизувати карні та військові відомства. З цією метою 1 серпня 1918 р. він затверджує закон «Про політично-правове становище служущих Військового відомства». Згідно з цим законом, військовим заборонялося «входити до складу і брати участь в будь-яких спілках, гуртках, товариствах, пар-

²⁷ Винниченко В. Назв. праця.— Ч. III.— С. 23—24.

²⁸ Христюк П. Українська революція: Замітки і матеріали.— Нью-Йорк, 1921.— Т. 3.— С. 15—17.

²⁹ Наживін І. Записки о революции.— Вена, 1921.— С. 156.

³⁰ Там же.— С. 156—157.

³¹ Христюк П. Назв. праця.— С. 15.

³² ЦДАЖР України, ф. 1325, оп. 1, спр. 1, арк. 253.

³³ Державний вістник.— 1918.— 2 черв.

х, радах, комітетах та інших організаціях, що мають політичний рахтер». Військовим суворо заборонялося знаходитися на мітингах і ніфестаціях. Це дало можливість гетьману на певний час ослабити лив політичних партій на військові частини та зміцнити дисципліну³⁴.

Розглядаючи діяльність Павла Скоропадського, слід вказати на , що визначальною рисою гетьмана була слабкість характеру та від-тність сильної волі³⁵. Це привело до того, що він підкорявся впливу піборобів та російських монархічних партій і дуже часто плив за чією політичних подій, не оцінюючи інтересів більшості населення країни — селянства, та без особливого протесту терпів господарю-іння німців і австрійців на українських землях.

Тільки розмах повстанського руху на Україні змушує його зва-итись на затвердження тимчасового земельного закону, який обме-ував земельне володіння 25 десятинами. Однак і цей захід, на який зажився гетьман, протримався короткий час. Поміщики починають ізко виступати проти таких обмежень і змушують його 8 липня 1918 р. ідписати «Закон про засоби боротьби з розрухою сільського господар-гва». Статті названого закону передбачали «надати губерніальним емельним комісіям право видання обов'язкових постанов про приму-ове використання живого і мертвого сільськогосподарського інвентаря ласників, котрі не вповні використовують його у власних господар-ствах, для перевозок, що мають державне значення»³⁶. Цим же ко-місіям надавалося право встановлювати податки та примусово залу-чати до сільськогосподарських робіт місцеве населення. Цей акт фак-тично узаконював на Україні панщину, а тих, хто порушував його, уряд міг заарештувати до трьох місяців чи накласти штраф до 500 крб.

Та поміщикам і цього виявилось замало. Під їх тиском гетьман 15 липня 1918 р. затверджує «Закон про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави». На основі цього закону «вся кіль-кість хліба, за винятком запасу, який визначається міністром продо-вольчих справ для харчування та господарських потреб, поступає в розпорядження держави»³⁷. Гетьманський закон фактично залишав селянство напризволяще, тому що «під хлібом розумілося жито, пше-ниця, просо, квасоля, горох, кукурудза, ячмінь і овес, всякого роду борошно, висівки, крупи та відходи продуктів з названого хліба, а також масляні насіння і всякі жмихи»³⁸. У разі несплати хлібом закон передбачав конфіскацію всього майна.

Така ж доля чекала і робітників України. Прагнучи створити ви-димість піклування про робітників, Скоропадський прийняв рішення про створення при міністерстві праці «Комітету Труда»³⁹. На нього покладалося попереднє обговорення законопроектів, підготовлених мі-ністерством праці. До комітету входили по одному представнику від міністерств праці, торгівлі та промисловості, шляхів, народного здо-ров'я та внутрішніх справ; два професори — спеціалісти з економічних проблем; 8 представників від промисловців та 8 робітників⁴⁰. Однак комітет так і не зміг захистити інтереси робітників, а після того, як фабриканти засипали гетьмана вимогами відмінити прийнятий Цент-ральною Радою закон про 8-годинний робочий день, Скоропадський надав право вирішувати питання про робочий день міністру торгівлі та промисловості. Міністр дуже швидко скористався цим правом і «доз-волив» 12-годинний робочий день на металургійних підприємствах⁴¹.

³⁴ ЦДАЖР України, ф. 1064, оп. 2, спр. 1, арк. 156—157.

³⁵ Черячукін А. В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918—1919 гг.// Донская летопись.— Белград, 1924.— № 3.— С. 169.

³⁶ Державний вістник.— 1918.— 19 липня.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же.— 24 липня.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Доленга С. Назв. праця.— С. 47.

Після того як за допомогою сили та карних експедицій гетьман не зміг зламати опір селянства, робітників та інтелігенції, він намагається створити національний кабінет уряду та знайти підтримку серед широких українських громадських кіл. Влітку Скоропадський доручає своєму міністрові Д. Дорошенку, який був єдиним серед міністрів, хто контактував з керівництвом Національного Союзу, досягти домовленості про вступ представників Союзу до уряду. Пізніше відбулася зустріч гетьмана з членами Союзу В. Винниченком, А. Ніковським та Ф. Швецем, на якій досягнуто згоди про формування нового кабінету міністрів.

Щоб заручитись підтримкою української інтелігенції, Павло Скоропадський звертає увагу на українізацію школи. Слід вказати на те, що українізація весь час зустрічала негативне ставлення з боку монархічних партій. Вороже її зустріли також батьківські комітети середніх шкіл. Тому, щоб уникнути конфліктів, гетьман вважав доцільнішим засновувати нові українські гімназії, ніж українізувати російські. Він дає добро на відкриття 54 українських гімназій, а в російських гімназіях вводить як обов'язкові предмети українську мову, історію та географію України і історію української літератури⁴². 17 серпня 1918 р. приймає рішення про перетворення Київського народного українського університету в Київський державний український університет та заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Гетьман також затвердив закон про заснування у місті Києві державного драматичного театру та державної драматичної школи. Згодом вийшов закон про право написання та захисту дисертацій наукових праць українською мовою. Були утворені Військова академія та Всеукраїнська національна бібліотека⁴³, а також Український державний архів, в якому мали бути документи історії України, перевезені з архівів Москви та Петрограда. 24 листопада 1918 р. відбулося урочисте відкриття Української академії наук. На президента академії наук запрошувався М. Грушевський, але він відмовився. Першим президентом УАН став В. Вернадський⁴⁴. Однак було б відступом від історичної правди віднести ці заходи по розвитку національної культури тільки на адресу гетьмана. Чималу роль у цій справі відіграв міністр освіти М. Василенко.

Восени різко змінилася міжнародна ситуація. Розпалася Австро-Угорська імперія. У Німеччині назривала революція. Антанта підтримувала російські монархічні організації і ставилася негативно до «сепаратизму» народів колишньої Російської імперії. Усі ці фактори зробили становище гетьманської держави хитким. Вона не мала регулярної армії, а з розпадом Австро-Угорщини та революційними подіями у Німеччині їй загрозувала окупація військами Антанти⁴⁵.

За цих умов гетьман тільки частково виконав пункти домовленості, що були досягнуті з керівництвом Національного Союзу. Замість утворення нового національного уряду він проводить реорганізацію старого уряду Ф. Лизогуба. Вводить до Ради міністрів 5 представників Національного Союзу (4 члени партії соціалістів-федералістів — А. В'язлов, О. Лотоцький, П. Стебницький, М. Славинський та безпартійний В. Леонтович)⁴⁶. На реорганізацію уряду десять міністрів-кадетів відповіли протестом. Вони подали голові Ради міністрів Ф. Лизогубу «Записку в справі зовнішньої політики України», в якій пропонували розпочати військові дії проти РСФРР та боротися за відбу-

⁴² Енциклопедія українознавства / Під редакцією В. Кубійовича.— Париж; Н.-Йорк, 1976.— Т. 8.— С. 2869.

⁴³ Державний вістник.— 1918.— 8 серп.

⁴⁴ Енциклопедія українознавства.— Т. 9.— С. 3335.

⁴⁵ Левицький В. Українська державна путь.— Львів, 1933.— Ч. 1.— С. 72—73.

⁴⁶ Галаган М. З моїх споминів.— Львів, 1930.— Ч. IV.— С. 67—68.

дову «единой и неделимой» Росії. Партія кадетів схвалила позицію «десятки» та заборонила своїм членам підтримувати П. Скоропадського і входити до його уряду⁴⁷. Серед інших політичних партій розпочалася боротьба двох орієнтацій: національно-самостійницької та федеративної, що передбачала відновлення єдиної Росії. Це призвело до кризи ряду партій. Зокрема, Союз хліборобів-власників розпався на дві частини: дрібні хлібороби подали гетьманові меморандум з вимогою незалежності України, а заможні члени Союзу стояли за федерацію з Росією.

Робота коаліційного уряду була нетривалою. Дуже швидко з міністрами-українцями в уряді перестали рахуватися, а після того, як стало відомо, що генерала Денікіна призначено верховним головнокомандуючим усіма військовими силами на території колишньої Росії, діяльність уряду взагалі стала неможливою. Основною причиною кризи коаліційного уряду стало наполягання міністрів-протофісівців* на підпорядкуванні української армії генералові Денікіну. Міністри-українці виступили з різким протестом, але гетьман не звернув на це уваги. Навпаки, він підтримав ідею свого генерального штабу про можливість об'єднання командування військами Дону та України. Скоропадський навіть відважився на зустріч з отаманом Донського війська генералом Красновим, на якій вони вирішували практичні питання співпраці у військовій галузі⁴⁸.

Саме в цей час Український Національний Союз звернувся до уряду з проханням дозволити провести конгрес. Крім того, українські соціалістичні партії висунули вимогу ввести до складу уряду їхніх представників. Однак гетьман заборонив проведення конгресу. Були відкинуті й ідеї розширення складу уряду. Міністрам-українцям нічого не залишалось, як скласти свої повноваження. 14 листопада урядова коаліція розпалася.

Восени 1918 р. активізував роботу Союз українських заводчиків і фабрикантів, який вимагав від Скоропадського різними державними заходами (звільнення від податків, асигнуваннями тощо) допомогти «збіднілим» капіталістам стати на ноги. Буржуазія змусила гетьмана затвердити новий закон про вибори до міських дум, за яким вплив у органах місцевого самоврядування переходив до рук фабрикантів. Поряд з цим Скоропадський підписує вироблений поміщиками (під головуванням князя Голіцина) закон про нові вибори до земських самоврядувань, яким земства фактично передавалися в руки поміщиків. На початку листопада 1918 р. в Києві відбувся з'їзд поміщиків України, в якому взяв участь і гетьман. На з'їзді поміщики змогли переконати його в тому, що на Україні земельна реформа не потрібна. Скоропадський обіцяє відмінити своє рішення про примусове утворення державного земельного фонду як форми надання допомоги безземельним селянам.

Поміщики та промисловці підготували і провели другий з'їзд «Протофісу». З огляду на погіршення становища гетьмана внаслідок урядової кризи «Протофіс» вирішив надати йому допомогу, за яку від Скоропадського вимагали припинення контактів з українськими партіями, взяття курсу на відновлення Великої Росії та орієнтацію на країни Антанти.

Все це змушує гетьмана остаточно порвати з українським національним рухом і підтримати вимоги російських монархістів. Він вірив у те, що за зміну орієнтації отримає допомогу від російського офіцера та Антанти. Саме тому гетьман приймає рішення про облік і при-

⁴⁷ Киевская мысль.— 1918.— 18 окт.

* Від «Протофісу» — «Спілки представників промислу, торгівлі, фінансів та сільського господарства». — Ред.

⁴⁸ Мельник М. Українська держава 1917—1920 років у світлі міжнародного права // Визвольний шлях.— Лондон, 1971.— Кн. 10.— С. 1107.

зов на військову службу офіцерів та унтер-офіцерів колишньої російської армії, а 10 листопада видає наказ про оголошення військового стану на Чернігівщині, Київщині та Полтавщині. Вся повнота влади в цих староствах переходила до рук командирів корпусів, яким надавалися права командуючих окремими арміями згідно з «Положенням о полевом управленні войск в военное время». Цивільній владі належало керуватися окремими статтями «Свода законів Российской Империи»⁴⁹. Так на території Української держави відновлювалася юрисдикція ще низки законів царської Росії.

14 листопада 1918 р. генерал Скоропадський затвердив новий склад уряду, на чолі якого став С. Н. Гербель. Була оголошена також «Грамота Гетьмана всієї України», якою скасовувалася суверенність Української держави та проголошувалась федерація України з Великоросією. «В цій федерації,— говорилося у грамоті,— Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок та законність в краю і в її межах вперше вільно відвели дух всі принижені більшовиками громадяни бувшої Росії». Основним завданням гетьмана та його уряду ставало «утворення Всеросійської Федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії»⁵⁰.

І немов навмисне у цей день призначення нового уряду в Києві була розстріляна гетьманською вартою та російськими офіцерами мирна демонстрація робітників і студентів, що вийшли в знак протесту проти дій гетьмана на вулиці міста з червоними прапорами. У відповідь на ці дії гетьманського уряду залізничники Київського вузла оголосили 15 листопада страйк. Через два дні застрайкували робітники заводу «Арсенал» та інших підприємств міста. Згодом почався політичний страйк у Херсоні⁵¹. Масовий страйковий рух робітників все більше наростав і у листопаді паралізував дії гетьманської влади і німецького командування, посилив їх розгубленість та невпевненість, сприяв підготовці загального повстання. Боротьба з гетьманським урядом набирала дедалі загрозливіших форм. В різних районах України успішно діяли численні повстанські загони⁵². Селянські виступи посилювали загальне недовір'я до Скоропадського, в якому за гетьманськими регаліями все чіткіше проступали риси царського генерала та поміщика.

Важливим фактором дестабілізації гетьманського режиму стала діяльність більшовиків України. У липні 1918 р. була утворена КП(б)У, а до осені вже діяла розгалужена мережа підпільних комуністичних організацій. У листопаді був сформований Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. Л. Пятаковим. Але українські соціалістичні партії, об'єднані в УНС, діяли більш енергійно.

13 листопада 1918 р. в приміщенні міністерства шляхів на Бібіковському бульварі відбулося засідання Українського Національного Союзу, на якому остаточно був схвалений план повстання проти гетьмана та обрана Директорія⁵³. У ніч з 14 на 15 листопада вона звернулася з відозвою до населення України, в якій говорилося: «Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Все правительство його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо недійсним. Пропонуємо генералу Скоропадському й його міністрам залишити обманом і насильством захоплені урядові посади»⁵⁴.

Що міг протиставити гетьман Директорії та масовому народному повстанню? Ще влітку 1918 р. з дозволу німецьких окупаційних властей почалося формування восьми армійських корпусів. Їх штаби розташу-

⁴⁹ ЦДАЖР України, ф. 1325, оп. 1, спр. 6, арк. 29—30.

⁵⁰ Андрієвський В. З минулого.— Берлін, 1923.— Т. 2.— С. 189.

⁵¹ Історія Української РСР.— Т. 5.— С. 319—320.

⁵² Верстюк В. Ф. Махновщина.— С. 10—40.

⁵³ ЦДАЖР України, ф. 1325, оп. 1, спр. 6, арк. 29—30.

⁵⁴ Винниченко В. Назв. праця.— Ч. III.— С. 111—112.

валися у Києві, Житомирі, Вінниці, Одесі, Чернігові, Полтаві, Харкові і Катеринославі. Проте формування їх йшло дуже повільно. Восени вони не були укомплектовані й озброєні. До того ж більшість солдатів і частина командирів були незадоволені гетьманським режимом.

Залишившись без реальної сили, Скоропадський шукає шляхи до порозуміння з Антантою. Він направляє свого представника до Румунії, де перебували послы всіх держав⁵⁵. З ініціативи Скоропадського новий гетьманський уряд 20 листопада надіслав телеграми білогвардійцям Дону, Кубані, Тереку і місії Добровольчої армії з пропозицією прислати до Києва своїх представників на конференцію, яка б обговорила питання боротьби з Радянською Росією, відновлення монархії та надання допомоги Українській державі у боротьбі з Директорією⁵⁶. 29 листопада гетьман підтримує рішення Ради міністрів видати з державної скарбниці України представникові Добровольчої армії 10 млн. карбованців для формування нових військових частин⁵⁷. Та надії гетьмана виявилися марними.

Директорія, виїхавши до Білої Церкви, в розташування полку галицьких «січових стрільців», який перейшов на її бік, на певний час зосередила в своїх руках керівництво повстанським рухом на Україні. Протягом другої половини листопада — першої половини грудня 1918 р. під її контроль перейшла більша частина території України⁵⁸. Директорію підтримали гетьманські війська: дивізія сірожупанників, що перебувала на Чернігівщині; запорізька дивізія, яка стояла на Харківщині; «чорноморський козацький кіш», який формувався у Бердичеві, та інші. Фактично влада Скоропадського трималася тільки у місті Києві та й то висіла на волосині.

Після того як повстанська армія розбила гетьманські частини під Мотовилівкою, в розпорядженні Скоропадського майже не залишилось військових сил. Київ обороняли тільки добровольці та незначна кількість російських офіцерів. 14 грудня війська Директорії ввійшли до Києва, а опівдні генерал Скоропадський підписав останній офіційний документ: «Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в яким він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовлююсь від влади. Павло Скоропадський»⁵⁹. Свої повноваження він заповів урядові, але того ж дня Рада міністрів всю владу передала до рук Директорії, яка 17 грудня оголосила гетьмана поза охороною закону, а його майно конфіскованим⁶⁰.

Деякий час генерал Скоропадський переховувався у Києві. Слід відзначити, що С. Петлюра знав місце притулку колишнього гетьмана, але не віддав наказу про його арешт. Існує дві версії щодо цього факту: перша — Директорія на переговорах з німцями все-таки погодилася на вільний виїзд Скоропадського з України і друга — С. Петлюра був членом масонської ложі, яка й заборонила йому чіпати генерала⁶¹. За допомогою німців Павло Скоропадський виїздить за кордон — спочатку до Швейцарії, а потім до Німеччини, де йому була дарована вілла та призначена пенсія. На певний час колишній гетьман відходить від політики.

Семимісячне правління Павла Скоропадського, якому німецько-австрійські окупаційні власті надали архаїчного декору гетьманства,

⁵⁵ Мельник М. Назв. праця.— С. 1105—1115.

⁵⁶ Черячукін А. В. Назв. праця.— С. 188—210.

⁵⁷ Там же.— С. 212—213.

⁵⁸ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 418.

⁵⁹ Нова Рада.— 1918.— 24 груд.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Христюк П. Назв. праця.— С. 158—170.

по суті означало реставрацію «буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і з допомогою німецьких військ...»⁶².

Проголосивши суверенітет Української держави, гетьман не зміг позбавитися залежності від Берліна. Природно, що йому, великому поміщикові, інтереси землевласників і фабрикантів були значно ближчі, ніж сподівання українських селян і робітників. З його згоди на Україні знайшли притулок численні загальноросійські контрреволюційні організації — «Монархічний блок», «Союз відродження Росії», «Союз російського народу», «Національний центр» та інші. А водночас репресіям і гонінню піддавалися не тільки більшовицькі, а й політичні партії соціалістичного, демократичного напрямку.

Промонархічні погляди, непослідовність, слабкі вольові якості за складних умов політичної ситуації на Україні у кінцевому підсумку привели Скоропадського до власноручного відречення від декларованої незалежності Української держави, до намагань інтегрувати її у єдиний фронт боротьби за відновлення Великої Росії. Та головною силою, яка підняла Скоропадського до гетьманства, була німецька окупаційна влада. Її падіння призвело до політичної смерті новоявленого гетьмана.

Після громадянської війни у європейських державах осіла численна українська еміграція. Варшава, Берлін, Прага, Відень, Париж стали центрами перебування вихідців з України. Політична і воєнна поразка, складне переплетення ідейних орієнтацій приводили до появи на арені емігрантського життя нових політичних груп.

Однією з таких організацій і став «Український союз хліборобів-державників» (УСХД), що виник у Відні в 1920 р. До нього ввійшли представники вже відомих партій — Української демократично-хліборобської, Союзу земельних власників та колишньої Громади. Засновником УСХД був В. Липинський, великий землевласник з Уманщини, ідеолог монархічного напрямку в українській еміграції⁶³. Емісари організації учащують на віллу у Ванзеї, де проживав П. Скоропадський. Їм вдалося переконати його у тому, щоб він очолив Союз. З 1922 р. починається активне політичне життя колишнього гетьмана. Завдяки його зусиллям зростає авторитет Союзу серед української еміграції, утворюються філії у Чехословаччині, Франції, США, Канаді та Західній Україні⁶⁴. Зростає тираж друкованого органу Союзу журналу «Поступ». Завдяки Скоропадському організація підтримує контакти з урядами багатьох країн і отримує від них фінансову допомогу⁶⁵.

Щоб залучити до спілки широке коло української еміграції, її голова доручає провідному теоретику УСХД В. Липинському розробити модель майбутньої монархічної Української держави. Так у середині 20-х років з'являється теорія «Української дідичної, класократичної, трудової монархії-гетьманства». Відповідно до неї, на чолі України повинен стояти «дідичний монарх (читай: рід Скоропадських.— Авт.) — гетьман, який відповідає за свої вчинки лише перед всевишнім і перед самим собою. Він не обмежений ніякими правовими прерогативами, проте при нагоді може надати права та привілеї своїм підлеглим або позбавити їх цього»⁶⁶. Поряд з цим доводилося, що, оскільки «народ ніколи сам не правив», то йому краще, «коли ним прав'ять доб-

⁶² Ленін В. І. Тези про сучасне політичне становище // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 304.

⁶³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Хліборобська Україна.— Відень, 1925.— Кн. II.— С. 31—32.

⁶⁴ Левицький В. Назв. праця.— Ч. 1.— С. 102—104.

⁶⁵ Хліборобська Україна.— Т. 1.— С. 32; Томашевський С. Про ідеї, героїв і політику.— Львів, 1929.— С. 120.

⁶⁶ Липинський В. Назв. праця.— С. 31—36.

ре». Ідеологія Союзу визнавала, що держава може бути збудована тільки зусиллями національної еліти. В ній законом обмежувалася свобода особи та індивідуальна ініціатива, а участь громадянства у державному управлінні «не буде ґрунтуватись на загальному виборчому праві»⁶⁷.

Як вже відзначалося, в основі ідеології Союзу лежала концепція «трудової монархії». Цікаво, що один з її прихильників — Кость Левицький — вважав концепцію «дуже подібною своєю основною схемою до італійського фашизму з його «Кооперативними Радами»⁶⁸. Не виключено, що така схожість поглядів дозволила Скоропадському лояльно зустріти прихід до влади у Німеччині Гітлера. Він навіть налагодив особисті зв'язки з нацистськими бонзами — Герінгом та Розенбергом, а в 1933 р. в Мюнхені було видано листівку, на якій зображено Скоропадського у фашистському мундирі.

З перших днів приходу гітлерівців до влади Скоропадський вивчає можливість отримати з їх рук «Самостійну Україну»⁶⁹. В листі, адресованому раднику гестапо Шредеру та імперській рейхсканцелярії, він пропонує за допомогою нацистської Німеччини створити фашистську «великоукраїнську державу». «Зв'язана з Німеччиною Велика Україна, — писав Скоропадський, — повинна, природно, на всі часи зберегти свій сільськогосподарський характер. Технічну допомогу має отримати від третього рейху. Тільки таким чином навіки можуть бути забезпечені здорові економічні відносини і зв'язки між двома великими державами відповідно до їх природи»⁷⁰.

У 1937 р. Скоропадський встановлює тісні контакти з «абвером», зустрічається з адміралом Канарісом. Перед початком Великої Вітчизняної війни Союз Скоропадського переміщується з Берліна ближче до кордонів СРСР. Проте гітлерівці дуже рідко звертаються до послуг колишнього гетьмана. Тільки в 1944 р., коли з ініціативи Розенберга почав створюватися так званий Український національний комітет (УНК), який мав об'єднати всіх українських націоналістів, знову згадали про Павла Скоропадського. У відомстві Розенберга навіть йшло обговорення його кандидатури на посаду голови УНК. Однак інстанції СС висловили побоювання, що колишній гетьман Скоропадський не має належного впливу серед українських націоналістів. В результаті обговорення його кандидатура відпала.

Наприкінці війни, 26 квітня 1945 р., під час бомбардування станції Пляттінг у Баварії, Скоропадський був смертельно поранений. Так закінчилося життя людини, чие сходження до гетьманських висот було епізодом, що розділив навпіл десятиліття вірного служіння «Царю и Отечеству» та марних сподівань «дідичної монархії» на терені України.

⁶⁷ Там же. — С. 32.

⁶⁸ Левицький В. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 102.

⁶⁹ Перший делегатський з'їзд Української громади в Німеччині 21—22 вересня 1940 р. — Берлін, 1940. — С. 4—9.

⁷⁰ ЦДАГО України. — ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 117.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна у 1993 р. на півріччя — 120 крб., на квартал — 60 крб., на місяць — 20 крб.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

В. Й. Бузало (Київ), М. Ф. Дмитрієнко (Київ)

Встановлення кордонів між Україною та Молдовою у 1940 р.

Питання національно-територіального розмежування між молодими суверенними державними утвореннями, що виникли внаслідок розпаду СРСР, набули сьогодні особливої гостроти, а в ряді регіонів їх «вирішення» пішло шляхом збройних конфліктів. Це один з наслідків панування тоталітарної системи, для якої наявність «прозорих» кордонів між національно-державними утвореннями в рамках колишнього Союзу РСР створювала видимість їх суверенітету та державності, а насправді — камуфлювала давно виправдану практику «divide et impera». Прагнучи зайняти гідне місце у світовому співтоваристві, молоді держави мають керуватися одним з найважливіших принципів міжнародного права — неподільності та непорушності післявоєнних кордонів.

Довгий час механізм та історія територіального розмежування України та Молдови у 1940 р. обминалися дослідниками й «практиками» з національних відносин через те, що цей процес через свої певні суперечливі моменти не вписувався у домінуючу концепцію розквіту та зближення народів у «новій історичній спільності — радянському народі». Для широкого загалу ще й досі залишаються невідомими численні документи стосовно цієї делікатної теми.

Документи, які подаються нижче на сторінках журналу вперше, безперечно, зацікавлять як фахівців, так і широке коло читачів, оскільки піднімають завісу над механізмом розмежування України та Молдови у другій половині 1940 р., розкривають, так би мовити, кухню тих явищ, які відлунюють і сьогодні. Значна частина цих документів зберігається у фондах Президії Верховної Ради СРСР Центрального державного архіву Росії. Читача зацікавлять статистичні матеріали щодо національного складу населення суміжних районів України та Молдови, позиції й підходи керівників обох республік, відповідальних працівників апарату Секретаріату та Президії Верховної Ради СРСР щодо встановлення кордонів.

Як відомо, Бессарабія увійшла до складу Російської держави за Бухарестським мирним договором (травень 1812 р.) внаслідок перемоги Росії у війні з Туреччиною 1806—1812 рр. У складі Російської імперії у 1818 р. спочатку була створена Бессарабська область, а з 1873 р. — губернія. В адміністративному відношенні вона поділялася на вісім повітів: Кишинівський, Акерманський, Бендерський, Орґеївський, Сорокський, Хотинський, Бельцький та Ізмаїльський. Площа губернії становила 46,6 тис. км².

У січні — березні 1918 р., скориставшись загальним наступом кайзерівських військ на всьому російсько-німецькому фронті, Бессарабію захопила Румунія і на 22 роки встановила своє панування на цій території, яка фактично Румунії як державі ніколи не належала. Так штучно виникло «бессарабське питання», що згодом стало предметом торгу між ворогуючими міжнародними політичними силами.

Уряди Української Народної Республіки, УРСР, РРФСР, а згодом і СРСР не визнали акту незаконної анексії Бессарабії. Радянський Союз робив все можливе, аби повернути ці землі, вважаючи, що для

цього існують всі моральні і юридичні підстави. На радянських картах 20—30-х років територія Бессарабії позначалася не інакше як косою штриховкою з обов'язковим написом: «Окупована Румунією у 1918 р.».

Спираючись на таємний протокол пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною від 23 серпня 1939 р., радянські війська після двох нот радянського уряду королівській Румунії 28 червня 1940 р. вступили на територію Північної Буковини та Бессарабії і 3 липня закрили кордон з Румунією по річках Прут та Дунай. Юридичне закріплення нових територій у складі Союзу РСР відбулося шляхом створення нової союзної республіки — Молдавської РСР та розподілу території Бессарабії між МРСР та УРСР.

Певна річ, нова республіка мала створюватися не у «територіальному вакуумі», а мусила б мати цілком визначені обриси, де б поширювалась дія органів її влади. Досвід у справі соціалістичного національно-державного будівництва молдавського народу до 1940 р. вже існував на Лівобережжі Дністра. Ще 12 жовтня 1924 р. на історичних українських землях Подністров'я у складі УРСР була утворена Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка. До складу МАРСР входило 11 районів: Слободзейський, Тираспольський, Григоріопольський, Дубоссарський, Рибницький, Кам'янський, Крутянський (Кодимський), Бірзульський (Котовський), Балтський, Ананьївський, Красноокнянський. Територія республіки становила 8,4 тис. км².

На початку липня 1940 р. РНК цієї автономної республіки та Молдавський обком Компартії України звернулися у Раднарком СРСР та ЦК ВКП(б) з пропозицією про утворення Молдавської РСР. Останні підтримали це прохання і в свою чергу 10 липня 1940 р. звернулися до Верховної Ради Союзу РСР з пропозицією про створення нової союзної республіки.

Практично робота по визначенню лінії кордону між УРСР та майбутньою МРСР почалася, як свідчать документи, з другої половини липня 1940 р. Вона велася у Секретаріаті Президії Верховної Ради СРСР, у партійних та державних органах Молдавії та України. Свою діяльність у цій справі Секретаріат Президії Верховної Ради СРСР розпочав з термінового доручення Головному Управлінню геодезії та картографії при РНК СРСР та 3-му відділу Управління військово-топографічної служби Робітничо-Селянської Червоної Армії забезпечити Секретаріат картами масштабів 1:500.000 та 1:1.000.000, на яких мали бути нанесені території Молдавської АРСР, Бессарабії, Північної Буковини з прилеглими до них ділянками областей УРСР та провінцій Румунії. Оброблялися і аналізувалися офіційні дані румунської статистики на 29.XII.1930 р. та матеріали перепису населення СРСР 1939 р.*

Дані офіційної румунської статистики через свою запрограмованість на показ «успіхів» у румунізації населення Бессарабії не були об'єктивними і не могли задовольнити ні Секретаріат Президії Верховної Ради СРСР, ні керівництво УРСР та МАРСР. Як видно з наведеного нижче документа, у румунському переписі населення 1930 р. повністю ігнорувалося молдавське населення Бессарабії, навіть граfi «молдавани» не існувало. Королівська Румунія не бачила і не хотіла бачити такої нації на «своїй» території! Тому керівництво Молдавської АРСР та Української РСР направили в Секретаріат Президії Верховної Ради СРСР цілу низку довідок статистичного характеру, які мали відображати реальну, на їх думку, картину національного складу населення Бессарабії та суміжної з нею території Правобережжя Дністра. Були також направлені проекти щодо визначення кількісного складу населення, яке відходило до новостворюваної МРСР або залишалося у складі УРСР.

* Усі документи цитуються мовою оригіналу.

Данные
о составе населения Бессарабии на 29. XII. 1930 г. (по материалам Центрального института статистики, изд. 1937-38 г., Бухарест)

Наименование уезда	Наименова- ние уездно- го центра	Уезды	в т. ч. цен- тра	Национальный состав населения									
				Румыны	Русские	Украинцы	Болгары	Гагауцы*	Евреи	Немцы	Цыгане	Поляки	
Бессарабия	г. Кишинев	2.864.402	114.896	1.610.757	351.912	314.211	163.726	98.172	204.858	81.089	13.513	8.104	
Аккерманский	г. Аккерман	341.176	34.485	56,2	12,3	11,0	5,7	3,4	7,2	2,8	0,5	0,3	
Белецкий	г. Бельцы	386.721	30.570	62.249	58.922	70.095	71.227	7.876	11.390	55.598	—	—	
Бендерский	г. Бендеры	306.592	31.384	18,5	17,3	20,5	20,9	2,3	3,3	16,3	—	—	
Измаилский	г. Измаил	225.509	24.998	270.942	64.569	29.288	—	—	31.695	—	—	—	
Кавульский	г. Кагул	196.693	11.370	56,2	12,0	7,6	—	—	8,2	—	—	—	
Кишиневский	г. Кишинев	419.621	114.896	163.673	44.989	9.047	19.599	39.345	16.845	—	—	—	
Ореевский	г. Ореев	279.292	15.279	53,4	14,7	3,0	6,4	12,8	5,5	—	—	—	
Сорокский	г. Сорока	316.368	15.001	72.020	66.987	10.655	43.375	15.591	—	—	—	—	
Хотинский	г. Хотин	392.430	15.334	31,9	29,7	4,7	19,2	6,9	—	8.644	—	—	
Северная Буковина	г. Черновцы	306.194	112.427	100.744	14.740	619	28.565	39.299	—	4,4	—	—	
Черновицкий	г. Черновцы	306.194	112.427	51,2	7,5	0,3	14,5	17,9	—	—	—	—	
Старожинский	г. Старожин- ец	169.894	8.695	326.455	29.770	2.732	—	—	50.013	—	—	—	
Потомки отурченных болгар				77,8	7,1	0,7	—	—	11,9	—	—	—	
				243.936	10.746	2.469	—	—	18.999	—	—	—	
				87,3	3,8	0,9	—	—	6,6	—	—	—	
				232.720	25.736	20.039	—	—	29.191	—	—	—	
				73,6	8,1	8,2	—	—	9,2	—	—	—	
				137.348	53.453	163.267	—	—	35.985	—	—	—	
				35,0	13,6	41,6	—	—	9,2	—	—	—	
				78.589	3.295	136.380	—	—	51.247	—	—	—	
				25,7	1,1	44,5	—	—	16,7	—	—	—	
				57.595	1.582	77.382	—	—	15.322	—	—	—	
				33,9	0,9	45,5	—	—	9,0	—	—	—	

* Потомки отурченных болгар

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, стр. 201, арх. 57.

Нижче подаються довідки Голови Президії Верховної Ради Молдавської АРСР, Ф. Г. Бровка про національний склад у повітах Бессарабії від 20 липня 1940 р.

Справка о национальном составе по Измаильскому уезду

молдаван	—	72.020
русских	—	66.966
украинцев	—	10.654
немцев	—	983
евреев	—	6.306
болгар	—	4.375
гагаузов	—	15.591
другие	—	8.592
Всего	—	255.509*

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523,
оп. 11, спр. 201, арк. 28.

Справка о национальном составе по Аккерманскому уезду

молдаван	—	62.249
русских	—	58.922
украинцев	—	70.095
немцев	—	55.598
евреев	—	11.390
болгар	—	71.227
гагаузов	—	7.876
другие	—	3.119
Всего	—	341.176*

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523,
оп. 11, спр. 201, арк. 29.

Справка о национальном составе по Кишиневскому уезду

молдаван	—	326.455
русских	—	29.770
украинцев	—	2.732
немцев	—	2.823
евреев	—	58.961
болгар	—	712
гагаузов	—	40
другие	—	7.278
Всего	—	428.772*

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523,
оп. 11, спр. 201, арк. 30.

Справка о национальном составе Кагульского уезда

молдаван	—	100.714
русских	—	14.740
украинцев	—	619
немцев	—	8.646
евреев	—	4.434
болгар	—	28.562
гагаузов	—	35.299
другие	—	3.678
Всего	—	196.693*

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523,
оп. 11, спр. 201, арк. 31.

Справка о национальном составе по Хотинскому уезду

молдаван	—	137.348
русских	—	5.343
украинцев	—	163.257
немцев	—	322
евреев	—	35.986
болгар	—	26
гагаузов	—	2
другие	—	2.026
Всего	—	392.430*

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523,
оп. 11, спр. 201, арк. 32.

Справка о национальном составе по Оргеевскому уезду

молдаван	—	243.909
русских	—	10.738
украинцев	—	2.469
немцев	—	154
евреев	—	18.999
болгар	—	87
гагаузов	—	1
другие	—	2.900
Всего	—	279.257

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523,
оп. 11, спр. 201, арк. 33.

* Помилки у підрахунках.

Безумовно, становлять інтерес пропозиції керівників Молдавської АРСР та УРСР щодо визначення кордонів між Молдавією та Україною. Обидві сторони направили їх у Секретаріат Президії Верховної Ради СРСР 20—22 липня 1940 р. З молдавської сторони їх підписали секретар Молдавського обкому Компартії України П. Г. Бородін, Голова Раднаркому МАРСР Т. А. Константинов та Голова Президії Верховної Ради МАРСР Ф. Г. Бровка, з української — Голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха. Якщо питання про західний кордон Молдавської РСР не викликав сумнівів, оскільки він проходив по лінії державного кордону СРСР з Румунією, то питання територіального розмежування Молдови та України вимагало детального вивчення. Тим більше, що у позиціях обох республік мали місце розходження, які вимагали свого врегулювання.

Документи та матеріали

Справка о национальном составе по Сорокскому уезду			Справка о национальном составе по Белецкому уезду			Справка о национальном составе населения по Бендерскому уезду		
молдаван	—	232.720	молдаван	—	270.942	молдаван	—	163.673
русских	—	25.736	русских	—	46.569	русских	—	44.989
украинцев	—	26.039	украинцев	—	29.288	украинцев	—	19.599
немцев	—	417	немцев	—	1.623	немцев	—	10.524
евреев	—	29.191	евреев	—	31.695	евреев	—	2.570
болгар	—	69	болгар	—	66	болгар	—	16.845
гагаузов	—	13	гагаузов	—	8	гагаузов	—	39.345
другие	—	2.183	другие	—	6.530	другие	—	9.047
Всего	—	316.368	Всего	—	386.721	Всего	—	306.592

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 34. ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 35. ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 36.

Состав населения по волостям Измаилского уезда (данные сообщены тов. Бурмистенко)

Измаилская волость	— 79.695 чел.	в том числе: украинцы и русские — 39.739 (50%) молдаване — 24.717 (31%)
Килийская волость	— 70.712 чел.	в том числе: украинцы и русские — 45.450 (54%) молдаване — 17.992 (25,4%)
Ренийская волость	— 56.388 чел.	в том числе: украинцы и русские — 809 (1,4%) молдаване — 37.347 (66,2%)
Болерадская волость	— 49.214 чел.	в том числе: украинцы и русские — 2.618 (5,5%) молдаване — 1.947 (3,9%) болгары — 30.026 (61%) гагауцы — 14.500 (89,15%)

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 54

Справка о составе населения по волостям Аккерманского уезда

	Всего населения	Молдаван	Русских	Украинцев	Прочих
По уезду	341.176	62.249	58.922	70.095	149.910
в %		18,24	17,27	20,55	43,94
г. Аккерман	34.485	5.092	12.729	10.179	6.485
в %		14,77	36,91	29,52	18,80
<u>Волости:</u>					
Казачье	49.144	10.936	8.057	25.775	4.376
в %		22,5	16,40	52,45	8,90
Тарутино	46.162	1.183	5.405	349	39.225
в %		2,56	11,71	0,76	84,97
Татарбунар	58.502	6.227	7.509	18.308	26.458
в %		10,64	12,84	31,29	45,23
Тузлы	44.605	2.401	14.425	13.360	14.419
в %		5,38	32,34	29,95	32,33
Волонтировка	44.090	32.384	8.641	925	2.140
в %		73,45	19,60	2,10	4,85
Ташлык	61.042	3.448	1.252	847	55.495
в %		5,65	2,05	1,39	90,91

Справка составлена по данным, представленным Президиумом Верховного Совета Молдавской АССР.

В число прочих входят главным образом немцы — 55.598, болгары — 71.227 и евреи — 11.390. Сведения о составе населения по волостям не балансируются с итоговыми данными по уезду, по причине отсутствия полных данных по волостям.

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 71.

Справка
о составе населения по волостям Измаилского уезда

	Всего населения	Молдаван	Русских	Украинцев	Прочих
По уезду	225.509	72.020	66.987	10.655	75.847
в %		31,94	29,70	4,73	33,63
Волости:					
Фынтына Зин	64.517	14.294	29.242	3.872	17.107
в %		22,16	45,32	6,00	26,52
в т.ч.г. Измаил	24.998	5.003	14.845	1.520	3.630
в %		20,01	59,38	6,08	14,53
Болерадская	44.056	12.928	2.775	86	28.265
в %		29,34	6,30	0,20	64,16
Н-Килия	61.811	15.298	31.119	6.584	8.110
в %		24,75	50,35	10,65	14,25
Рыжи	55.127	30.000	3.830	112	21.185
в %		54,42	6,96	0,20	38,43

Справка составлена по данным, представленным Президиумом Верховного Совета Молдавской АССР

Сведения о составе населения по волостям не балансируются с итоговыми данными по уезду, по причине отсутствия полных данных по волостям.

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 72

Национальный состав населения по наиболее многочисленным национальностям
по отдельным районам Одесской области УССР (по данным переписи населения 17.1.1939 г.)*

Районы Одесской области	Всего	Молдаване	Украинцы	Русские	Немцы	Прочие
Беляевский	45 367	6 321	23 115	9 839	5 155	937
Обидиопольский	33 045	* *	16 612	1 976	13 518	939
Раздельнянский	45 809	1 282	22 231	3 193	16 589	2 514
Гросуловский	28 447	577	19 160	3 125	4 272	1 313
Фрунзовский	35 839	1 229	30 796	1 455	1 150	1 209
Троицкий	26 377	360	24 133	1 262	* *	622

* Таблица составлена по наиболее многочисленным национальностям.

** Есть, но в малом количестве.

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 41

Справка
о населении союзной Молдавской ССР, по проекту, представленному Молдавской АССР

	Всего населения	По национальности								Примечание
		Молдаван		Украинцев		Русских		Других		
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	
По уездам Бессарабии (без Хотинского и Аккерманского уездов и Килийской вол. Измаилского уезда).	2.068.987	1.395.162	67,43	74.265	3,59	208.418	10,07	391.142	18,91	Данные Румынской статистики на декабрь 1930 года.
По районам МАССР (без Кодымского, Песчаного и Балтского р.)	469.413	161.801	34,47	198.755	42,34	55.133	11,75	53.724	11,44	
Всего по МССР	2.538.400	1.556.963	61,34	273.020	10,76	263.551	10,38	444.866	17,52	
Отходит к УССР										
Без уездов Бессарабии	795.415	215.595	27,10	239.946	30,17	143.494	18,04	196.380	24,69	
Без районов МАССР	129.743	9.181	7,08	105.070	80,98	6.145	4,73	9.347	7,21	
Северная часть Буковины	476.088	136.184	28,61	213.762	44,90	4.877	1,02	121.265	25,47	
Всего отходит к УССР	1.401.246	360.960	25,76	558.778	39,88	154.516	11,03	326.992	23,33	

*(Подпис неразборчивый)
20/В. 40

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 51

Справка
о населении союзной Молдавской ССР, по проекту Украинской ССР

	Всего населения	По национальности							
		Молдаван		Украинцев		Русских		Других	
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
По районам Бессарабии (без Хотинского, Аккерманского у. Килийской и Измаильской вол. Изм. у.)	2.004.470.	1.380.868	68,89	70.393	3,51	179.176	8,94	374.033	18,66
По районам МАССР (Тираспольский, Григориопольский, Дубоссарский, Каменский, Рыбницкий, Слобазейский).	267.075	119.484	44,74	87.345	32,71	30.869	11,56	29.359	10,99
Всего по МССР	2.271.527	1.500.352	66,05	157.738	6,94	210.045	9,25	403.392	17,76
Отходит к УССР									
Без уездов Бессарабии	859.932	229.869	26,73	243.818	28,35	172.736	20,08	213.489	24,84
Без районов МАССР	332.099	51.489	15,51	216.480	65,19	30.409	9,16	33.712	10,44
Без Северной части Букоины	476.088	136.184	28,60	213.762	44,90	4.877	1,02	121.265	25,48
Всего отходит к УССР	1.668.119	417.571	25,03	674.060	40,41	208.022	12,47	388.466	22,09

(Підпис нерозбірливий)
20/III. 40

Ц.ДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 52

**ПРЕДЛОЖЕНИЯ МОЛДАВСКОГО ОБКОМА, СОВНАРКОМА
И ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА МАССР
ПО УСТАНОВЛЕНИЮ ГРАНИЦ МССР**

Молдавский обком КП(б)У, Совнарком и Президиум Верховного Совета МАССР просят установить территорию Молдавской Советской Социалистической Республики в следующих границах:

Северная граница МССР

Граница между УССР и Молдавской Республикой проходит от реки Прут между селами Богданешты и Лопатник, параллельно реке Лопатник на север между селами Коржеуцы и Тринка, оставляя село Тринка в составе Молдавской Республики.

Проходя между селами Каракушаны и Константиновка линия границы огибает село Константиновку с северо-запада и поворачивает на юго-восток в направлении между селами Нижние Холохоры и Тырновка и далее на восток между селами Михайляны и Глинная, оставляя село Глинная в составе Молдавской Республики.

Далее к юго-востоку от села Ротунда линия границы проходит по границе Хотинского и Бельцкого уезда с западной стороны от села Паладия на север и огибая село Ходороуцы, поворачивает на восток между селами Клокушна и Волочинец параллельно железной дороге, следуя далее до реки Днестр по границе между Сорокским и Хотинским уездами.

Границу в восточной части между Молдавской ССР и УССР установить на территории бывшей Молдавской АССР, исключив следующие районы: Кодымский, Балтский, Песчанский, как остающиеся в составе Украинской ССР.

Граница Молдавской ССР в этой части обозначена на прилагаемой карте Молдавской АССР и проведена по границам Кодымского, Балтского и Песчанского районов.

Границу южной части Молдавской ССР установить по Килийской волости с включением в состав МССР Ренийской, Болградской, Измаильской волостей и города Измаила.

Дальнейшую границу МССР до реки Днестр установить по гра-

ницам существующих Аккерманского, Кагульского и Бендерского уездов.

Предлагая южную границу с включением города Измаила в состав Молдавской ССР, обком, Совнарком и Президиум Верховного Совета исходят из следующих соображений:

1. Население Ренийской, Болградской и Измаильской волостей составляет в большинстве молдавское.

2. Город Измаил является центром культурного и экономического тяготения Ренийской, Болградской и Измаильской и части волостей Кагульского уезда.

Секретарь Молдавского обкома КП(б)У
Председатель Совнаркома МАССР
Председатель Президиума Верховного Совета МАССР

(Бородин)
(Константинов)
(Бровко)

Документ не датовано

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 55—56.

СПРАВКА О ПРОЕКТИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ МОЛДАВСКОЙ ССР В ЧАСТИ ТЕРРИТОРИИ, ПРИЛЕГАЮЩЕЙ К УКРАИНСКОЙ ССР

Ознакомившись довольно обстоятельно с имеющимися в нашем распоряжении, далеко не точными, но довольно близкими к истине статистическими, географическими и этнографическими данными, можно прийти к следующему выводу:

1. Северная часть Буковины (474.617 человек жителей) населена, главным образом, украинцами, или, как их называют, русинами и гуцулами и незначительной частью народов других национальностей, ничего общего не имеющей с коренной частью молдавского народа, и поэтому не вызывает никакого сомнения в том, что вся северная часть Буковины должна входить в состав Украинской ССР.

2. Нет также нужды доказывать целесообразность присоединения и Хотинского уезда к Украинской ССР, где проживают, главным образом, украинцы (те же русины и даже гуцулы) за исключением незначительной части молдаван, рассеянных по всему уезду и более компактно сосредоточенных в 16-ти населенных пунктах Бричанской волости и в 7-ми населенных пунктах Секурянской волости.

Таким образом, северную границу Молдавской ССР следует проектировать по границам Хотинского, Бельцкого и Сорокского уездов с перечислением из Хотинского уезда в состав Молдавской ССР Старобедражской, Лопатицкой, Бурланештской, Фетешской, Тринковской, Тырновской и Единецкой коммун Бричанской волости и Барладянской, Михалашанской, Ходороуцкой и Окницкой коммун Секурянской волости, что как будто бы не вызывает особенных противоречий и со стороны товарищей из Молдавии.

3. В отношении Аккерманского уезда.

В Аккерманском уезде числится 368.252 человека жителей, из них: 39,1 % — украинцев и русских, 41,3 % — болгар, немцев, гагаузов и евреев и только 19,6 % — молдаван. Исходя из этого, я считаю, что Аккерманский уезд также должен быть присоединен полностью к Украинской ССР.

4. В отношении Измаильского уезда.

В Измаильском уезде числится 255.909 человек жителей. Из них: 34,7 % — украинцев и русских, 32 % — молдаван и 33,39 — болгар, гагаузов и других национальностей. А если взять народонаселение отдельно

по каждой волости Измаильского уезда, то станет очевидным, что в Килийской и Измаильской волостях проживает от 50 до 65 % украинцев и русских и только 25—30 % молдаван.

Я считаю, что Измаильский уезд должен быть присоединен к Украинской ССР, исходя из следующих соображений:

а) сам город Измаил населен почти исключительно украинцами и, частично, русскими;

б) что 33,3 % болгар и гагаузов, живущих в уезде, как славянские племена имеют больше общего и в правах и в быту с украинцами, чем с молдаванами;

в) что большая незамерзающая водная магистраль — Дунай — соединена с Черным морем, может быть эффективно использована имеющейся на территории Украинской ССР речной и морской флотилией и нет смысла делить Дунай на сферы влияния как с точки зрения экономической, так и стратегической.

Несколько слов в отношении официальных данных румынской переписи населения за 1930 год и в особенности в части национального состава. Я подхожу к этим, так называемым официальным данным переписи, в высшей степени критически и безусловно сомневаюсь в их точности.

Достаточно сказать, что даже румынский авторитет — профессор Нистора, которого во всяком случае нельзя заподозрить в благосклонности к народам, населяющим Бессарабию — в своей статье «Национальные меньшинства в Румынии («Minoritățile în România»), опубликованной в румынском журнале «Generația Unirii» за 1929 год считает, что данные официальной румынской переписи 1927 г., проводимой самими же румынскими чиновниками, неправильные, намного преуменьшающие «румынский элемент».

Данные переписи 1927 г., как видите, не опубликованы, а опубликованы данные переписи 1930 года, которая повторно была проведена в 1930 году с соответствующими коррективами бесспорно в оправдание насильственного захвата Бессарабии.

Какое же у нас основание верить данным переписи 1930 года, а не данным переписи 1927 года, проведенной тоже румынскими чиновниками, и видимо совсем не в пользу народа, населяющего Бессарабию.

Я, безусловно, склонен взять, как сугубо ориентировочные, неопубликованные данные румынской переписи 1927 года.

А эти данные свидетельствуют, что в Бессарабии проживает:

Уезды	Национальности в %							Русских и украинцев вместе взятых
	Молдаван	Украинцев	Русских	Болгар	Евреев	Немцев	Прочих	
Аккерманский	19,6	14,1	25,0	17,0	4,0	17,1	3,2	39,1
Бендерский	54,5	5,6	12,9	15,7	6,6	2,8	1,9	18,5
Белецкий	69,5	8,6	7,8	—	12,5	—	1,6	16,4
Измаильский	32,5	20,3	24,0	18,0	3,1	—	2,1	44,3
Кишиневский	76,9	1,0	5,9	—	14,4	—	1,8	6,9
Кагульский	42,4	1,2	6,5	42,0	2,5	3,1	—	7,7
Оргеевский	89,0	1,8	1,1	—	7,7	—	0,4	2,9
Сорокский	76,4	8,9	3,7	—	10,3	—	0,7	12,6
Хотинский	48,3	37,0	3,5	—	11,0	—	0,2	40,5
ИТОГО :	57,7	11,5	9,8	8,0	8,8	2,7	1,5	21,3

Из этой таблицы видно, что Аккерманский уезд имеет только 19,6 % молдаван, а русских и украинцев, вместе взятых, — 39,1 %.

Хотинский уезд имеет 48,3 % молдаван, русских и украинцев, вместе взятых, — 40,5 %.

Измаильский уезд имеет — 32,5 % молдаван, а русских и украинцев — 44,3 %.

А если эти цифры рассматривать в разрезе отдельных волостей, то картина будет еще разительнее. Тут мне могут бросить обвинение такого порядка, что неправильно будет обобщать данные об украинцах и русских. Я же считаю, что именно правильным будет считать их вместе и вот почему:

во-первых, потому что и по праву, и по обычаю украинцы и русские там стоят ближе друг к другу, чем к молдаванам;

во-вторых, потому, что они живут вместе компактными массами и в то время, как молдаване живут отдельными селами;

и, наконец, в-третьих, потому что румыны с целью увеличения «румынского элемента» в Бессарабии искусственно переводили украинцев в молдаван и последних брали вместе с румынами в рубрику «румын».

И, кроме того, румыны были больше заинтересованы как раз в уменьшении украинцев, а не русских. А украинский народ, запуганный еще царским правительством, боясь гнева румынских властей, в свою очередь, называл себя русскими или даже русскими хохлами.

Исходя из этого, мы считаем, что отделить там украинцев от русских нельзя и неправильно будет.

4. И, наконец, вопрос о территории Молдавской АССР.

В Молдавской АССР числится 572.339 человек жителей, из них: 30,2 % — молдаван, 12,8 — прочих национальностей и 57 % — украинцев, населяющих сплошной массой Кодымский, Песчанский, Ананьевский, Валегоцуловский, Красноокнянский, Чернявский, Балтский и Котовский районы и отдельными сельсоветами в остальной части районов, прилегающих к Украинской ССР.

Я считаю нецелесообразным оставление этих чисто украинских районов и сельсоветов в составе Молдавской ССР, имея в виду хотя бы и то, что при создании Молдавской ССР там не будет украинского языка, а наоборот, во всех школах и учреждениях должен будет вводиться как обязательный молдавский язык. А упомянутые мною районы вплотную прилегают к районам Украинской ССР.

Таким образом, я вношу предложение спроектировать государственную границу Молдавской ССР в таком виде:

Территория Молдавской ССР с северо-запада граничит с Черновицкой областью. Граница между Украинской ССР и Молдавской ССР проходит на северо-восток от реки Прут между населенным пунктом Лопатник, оставляя его на стороне Молдавской ССР, и населенным пунктом Богданешты, оставляя его на стороне Украинской ССР. Далее граница идет параллельно реке Лопатник на север между селами Коржеуце, оставляя его на стороне Украинской ССР, и Тринка, оставляя его на стороне Молдавской ССР.

Далее граница проходит между селами Каракушени и Константиновка, огибая село Константиновку на северо-западе, и поворачивает на юго-восток в направлении между селами Холохоры и Тырново, оставляя Холохоры на стороне Украинской ССР и Тырново на стороне Молдавской ССР. Далее граница идет на восток и проходит юго-восточнее села Ретунда.

Далее граница проходит с западной стороны села Паладые на север и огибает село Ходорауцы, оставляя его на стороне Молдавской ССР, и поворачивает на восток, проходя между селами Клокушна и Окница, оставляя село Окница на территории Молдавской ССР и село Клокушна на стороне Украинской ССР, следуя далее по прямой на восток до реки Днестр, оставляя на территории Украинской ССР села: Секуряны и Волошково, а на стороне Молдавской ССР — хутор Бырново.

Отсюда государственная граница Молдавской ССР идет на юг по реке Днестр до границы бывшей Молдавской АССР, проходит по границе бывшей Молдавской АССР, оставляя на стороне Украинской ССР районы — Балтский, Кодымский, Песчанский, Ананьевский, Вале-

гоцуловский, Красноокнянский, Чернявский и Котовский бывшей Молдавской АССР.

От южной границы бывшей Молдавской АССР государственная граница Молдавской ССР проходит вверх по реке Днестр на северо-запад до села Раскавцы, оставляя его на стороне Украинской ССР, и село Чобручи севернее от границы по реке Днестр — на стороне Молдавской ССР.

Далее граница идет на юго-запад, пересекая большую почтовую и транспортную дорогу Каушаны — Аккерман, и поворачивает на северо-запад, оставляя на стороне Молдавской ССР с севера — село Фиштельница и на стороне Украинской ССР на юге село Симонешты, далее пересекает реку Копчак, оставляя на стороне Молдавской ССР село Ермоклия с севера границы и на стороне Украинской ССР — село Березоя с южной стороны.

Далее граница поворачивает на юго-запад, пересекая большую почтовую и транспортную дорогу Каушаны — Манзыр, и проходит между селами — с севера село Токуз, оставляя его на стороне Молдавской ССР, и с юга село Ильинка, оставляя его на стороне Украинской ССР.

Затем граница поворачивает на северо-запад, оставляя на территории Молдавской ССР на север от границы села — Тараклия, Баймаклия, Батырь и на стороне Украинской ССР на юг от границы села — Чага, Троица, Бахмутка.

Отсюда граница поворачивает на юго-запад, оставляя на стороне Молдавской ССР села — Селемет, Чимишлия, Топал и на стороне Украинской ССР с юга границы села Богдановка, Ново-Богдановка, Чокур-Манжир.

Отсюда граница идет на юго-восток, пересекая железную дорогу, ведущую на Аккерман, пересекает реку Лунгуцу, проходит в двух километрах от села Чок-Майдан, оставляя его на стороне Украинской ССР, и далее проходит в трех километрах от села Башкалия, оставляя его на стороне Молдавской ССР.

Далее граница поворачивает на юго-восток восточнее села Авдарма, оставляя его на стороне Молдавской ССР, пересекает реку Лунга и железную дорогу, ведущую на Болград.

Отсюда граница проходит на юго-восток, оставляя на территории Молдавской ССР станцию Кульмя в двух километрах от границы, проходит по прямой на юго-восток в двух километрах от села Кульмя, оставляя его на стороне Украинской ССР, и далее пересекает большую почтовую и транспортную дорогу Тарутино — Чадыр-Лунг.

Далее граница поворачивает на юго-запад, оставляя на стороне Молдавской ССР село Твардица в двух километрах от границы. Отсюда граница поворачивает на юго-восток, пересекая большую почтовую и транспортную дорогу Чадыр-Лунг — Тарутино, оставляя на стороне Украинской ССР село Исирлия в четырех километрах от границы, и далее идет по прямой на юго-запад до села Дмитровки, оставляя его на стороне Украинской ССР, и села Валяпержей на стороне Молдавской ССР.

Отсюда граница поворачивает на запад, оставляя село Ново-Троян на стороне Украинской ССР, пересекает большую почтовую и транспортную дорогу Ново-Троян — Чадыр-Лунг и идет по прямой на запад, и в 12 километрах от села Ново-Троян граница идет на юг, оставляя на стороне Молдавской ССР село Тараклия.

Далее граница идет по прямой на юг, оставляя на стороне Молдавской ССР село Татар-Копчак и село Кубей, пересекая большие почтовые и транспортные дороги Кубей — Ново-Троян и Кубей — Пандаклия. Далее границы южнее Кубей поворачивает на запад и проходит по границе Измайльского и Кагульского уездов до стыка с рекою Прут, а затем идет на север по реке Прут и граничит с Румынией.

Кроме этого, в проект Постановления следует внести следующую довольно существенную, оговорку.

При подробном описании и окончательном установлении границы все населенные пункты с преобладающим количеством украинцев и смежные с Украинской ССР подлежат присоединению их к Украинской ССР и, наоборот, все населенные пункты с преобладающим количеством живущих в них молдаван и смежных с территорией Молдавской ССР подлежат присоединению их к Молдавской ССР.

22 июля 1940 г., г. Москва

М. Гречуха

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 58—68.

Статистичні матеріали, пропозиції УРСР та МАРСР надходили у Секретаріат Президії Верховної Ради СРСР, зокрема в інформаційно-статистичний відділ, адміністративно-територіальний сектор. У свою чергу останній готував робочі документи для керівництва Секретаріату. В них викладались і погляди щодо формування кордонів України та Молдавії.

Справка о населении союзной МССР, а также уездов и районов, отходящих к УССР*

1. Всего населения в Союзной МССР в проектируемых границах: 2.339.798 чел.

В т. ч. от уездов Бессарабии — 1.905.287 чел.

от районов МАССР — 434.511 чел.

Национальный состав:

молдаван — 1.490.020	63,8 %
русских — 226.300	9,67 %
украинцев — 247.881	10,6 %
других — 357.597	16,05 %

2. Всего населения в уездах Бессарабии, Северной Буковины и районах МАССР, отходящих к Украине: 1.599.848 чел.

в т. ч. от уездов Бессарабии — 959.115

северной части Буковины — 476.008

районов МАССР — 264.645

Национальный состав:

украинцев — 583.917	36,63 %
молдаван — 427.903	26,85 %
русских — 191.767	11,66 %
других — 396.261	24,86 %

* Документ без даты і без підпису.

ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 42.

Проаналізувавши позиції сторін, завідуючий інформаційно-статистичним відділом Щербаков підготував «Справку об адміністративно-територіальному деленні Молдавської ССР», в якій, зокрема, зазначалося, що «все... райони Молдавської АССР по своєму составу являються районами с наибольшим количеством молдавского населения. ... Постановка вопроса об отнесении Аккерманского и части Измаильского уездов в состав Украинской ССР нарушила бы историческую и экономическую связь населения означенных уездов с молдавским народом в целом. Хотинский уезд Бессарабии с населением 392.430 чел., в составе которого — 41,6 % украинцев, целесообразно присоединить к уездам Северной Буковины также с преобладающим количеством украинского населения (45 %) и на базе их образовать новую, Черновицкую, область в составе Украинской ССР.

Балтский и Песчанский районы Молдавской АССР с количеством украинцев свыше 80% и совершенно незначительным молдавским населением было бы целесообразно передать в состав УССР»¹.

Свої погляди стосовно національно-державного розмежування УРСР та МРСР Секретар Президії Верховної Ради СРСР О. Ф. Горкін

¹ ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 48.

виклав у листі секретарю ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову (лист не датовано, але, на нашу думку, це могло бути 23—24 липня 1940 р.). О. Ф. Горкін писав:

«Руководство Молдавской АССР вносит предложение образовать союзную Молдавскую ССР в составе:

Ананьевского, Валегоцуловского, Григориопольского, Дубоссарского, Каменского, Котовского, Красноокнянского, Рыбницкого, Слободзейского, Тираспольского и Чернянского районов Молдавской АССР;

Белецкого, Бендерского, Кагульского, Кишиневского, Оргеевского, Сорокского уездов и Болградской, Измаильской и Ренийской волостей Измаильского уезда Бессарабии.

По этому проекту к Украинской ССР, помимо северной части Буковины, отходят Кодымский, Балтский и Песчанский районы Молдавской АССР, Хотинский, Аккерманский уезды и Килийская волость Измаильского уезда Бессарабии.

В соответствии с этим в составе Молдавской ССР будет насчитываться населения 2.538.400 чел., в том числе по уездам Бессарабии — 2.068.987 чел. и по районам Молдавской АССР — 469.413 чел.

По национальному составу население Молдавской ССР будет распределяться следующим образом:

молдаван	— 1.556.963, или 61,34 %
русских	— 263.551 —>— 10,38 %
украинцев	— 273.020 —>— 10,76 %
других национальностей	— 444.866 —>— 17,52 %

К Украинской ССР отойдет население 1.401.246 чел., в том числе по уездам Бессарабии — 795.415 чел., по районам Молдавской АССР — 129.743 чел. и по северной части Буковины — 476.088 чел.

При окончательном установлении границы между Украинской ССР и Молдавской ССР отдельные населенные пункты с преобладающим населением украинцев или молдаван по границе размежевания будут относиться к соответствующей республике.

Председатель Президиума Верховного Совета Украинской ССР тов. Гречуха считает необходимым в состав УССР, помимо северной части Буковины, включить вместо 3 районов — 8 районов Молдавской АССР (Кодымский, Песчанский, Балтский, Котовский, Ананьевский, Валегоцуловский, Чернянский и Красноокнянский), а также дополнительно включить Измаильскую волость Измаильского уезда Бессарабии.

Если принять предложение тов. Гречухи, то в Молдавской ССР население составит 2.271.527 чел., а к УССР отойдет население 1.668.119 чел.

Считаю наиболее приемлемым проект, представленный руководством Молдавской АССР.

В районах, которые тов. Гречуха предлагает дополнительно передать в состав Украинской ССР, молдаване составляют значительную часть среди населения: Котовский район — 28,5; Ананьевский район — 29,3; Валегоцуловский район — 28,4; Чернянский район — 19,0; Красноокнянский район — 7,6% (по переписи 1939 г.).

Во всем Измаильском уезде украинцев насчитывается только 4,7 %, в то время как молдаван имеется 31,9% (остальное население — русские, болгары, евреи и др.).

В Измаильской волости украинцев насчитывается 6,0 %, молдаван — 22,16%.

Кроме того, г. Измаил является центром экономического тяготения для ряда населенных пунктов Кагульского уезда»².

Питання про утворення МРСР було винесено на розгляд VII сесії Верховної Ради СРСР (1—7 серпня 1940 р.). 2 серпня 1940 р. сесія

² ЦДАЖР у Москві, ф. 7523, оп. 11, спр. 201, арк. 69—70, 73.

прийняла «Закон про утворення Союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки», а також «Закон про включення Північної частини Буковини й Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».

У тексті Закону про утворення Молдавської РСР від 2 серпня 1940 р. відсутній детальний опис кордонів між УРСР та МРСР. В ньому лише перелічуються адміністративні одиниці, які включаються до новоствореної союзної республіки. Це — місто Тирасполь та Григоріопольський, Дубоссарський, Кам'янський, Рибницький, Слободзейський і Тираспольський райони МАРСР, місто Кишинів та Бельцький, Кишинівський, Кагульський, Оргеївський і Сорокський повіти Бессарабії. В Законі, крім того, містилось положення, що Верховні Ради УРСР та МРСР мають подати на розгляд Верховної Ради СРСР проект встановлення точного кордону між обома республіками³.

Уточнення лінії кордону між УРСР та МРСР продовжувалось ще протягом трьох місяців. Це питання розглядалось на засіданнях Оргбюро ЦК ВКП(б), Секретаріату ЦК ВКП(б). 16 жовтня 1940 р. проект кордону з вказівками Секретаріату ЦК ВКП(б) був погоджений з керівництвом УРСР та МРСР.

4 листопада 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про встановлення кордону між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Молдавською Радянською Соціалістичною Республікою». Його текст наводиться нижче повністю.

Указ Президиума Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик «Об установлении границы между Украинской Советской Социалистической Республикой и Молдавской Советской Социалистической Республикой».

Утвердить постановление Президиума Верховного Совета Украинской ССР и Президиума Верховного Совета Молдавской ССР об установлении границы между Украинской Советской Социалистической Республикой и Молдавской Советской Социалистической Республикой (с запада на восток):

от реки Прут граница идет по территории Хотинского уезда между населенными пунктами Мамалыга и Крива, оставляя населенный пункт Мамалыга в составе Украинской ССР, а населенный пункт Крива — в составе Молдавской ССР;

далее граница идет по направлению на населенные пункты Липканы и Кишла Замжиева, оставляя населенный пункт Липканы в составе Молдавской ССР, а населенный пункт Кишла Замжиева — в составе Украинской ССР;

далее, огибая населенный пункт Кишла Замжиева, граница проходит между населенными пунктами Зелена и Медвежа, оставляя Зелена в составе Украинской ССР, а Медвежа — в составе Молдавской ССР, и далее на населенный пункт Ларга, оставляя его в составе Молдавской ССР;

далее между населенными пунктами Павловка и Котюжаны, с одной стороны, и Лукачаны, с другой стороны, оставляя последний в составе Украинской ССР, а Павловку и Котюжаны — в составе Молдавской ССР;

далее между населенными пунктами Росошаны и Гриманкоуцы, оставляя населенный пункт Росошаны в составе Украинской ССР, а Гриманкоуцы — в Молдавской ССР, и далее на населенные пункты Болбока и Мендиковцы, оставляя Болбока в составе Молдавской ССР, а Мендиковцы — в составе Украинской ССР;

³ Седьмая сессия Верховного Совета СССР. 1—7 августа 1940 г.: Стенограф. отчет. — М., 1940. — С. 183—184.

далее граница проходит между населенными пунктами Гвоздовцы и Клокушна, оставляя Гвоздовцы в составе Украинской ССР, а Клокушна — в Молдавской ССР, и далее на населенный пункт Секуряны, оставляя его в составе Украинской ССР;

далее по границе Хотинского уезда до реки Днестр и далее по реке Днестр, по существующей границе Винницкой области Украинской ССР до границы Каменского района Молдавской ССР;

далее по границе Каменского района Молдавской ССР до пересечения с рекою Вильшанка и далее на населенный пункт Нижняя Слобода, оставляя его в составе Украинской ССР;

далее на населенные пункты Кисырняк и Болган, оставляя их в составе Украинской ССР, и далее по границе того же Каменского района по направлению на населенный пункт Алексеевка, оставляя его в составе Украинской ССР;

далее по границе Рыбницкого района Молдавской ССР до населенного пункта Васильевка, оставляя его в составе Молдавской ССР, и далее граница поворачивает к северу на населенный пункт Котовцы, оставляя его в составе Украинской ССР;

далее между населенными пунктами Крутые и Плоть, оставляя населенный пункт Крутые в составе Украинской ССР, а населенный пункт Плоть — в составе Молдавской ССР;

далее на населенные пункты: Мойная, Семеновка, Бурштены, Тимков, Домница и Колбасная, оставляя Мойная, Семеновка, Тимков и Домница в составе Украинской ССР, а Бурштены и Колбасная — в составе Молдавской ССР;

далее на населенный пункт Климентьево, оставляя его в составе Украинской ССР, и далее на населенные пункты: Кругляки, Станиславка и Семка, оставляя их в составе Украинской ССР;

далее по существующей границе Рыбницкого и Дубоссарского районов Молдавской ССР до населенного пункта Нестерово, оставляя его в составе Украинской ССР, и далее на населенный пункт Новая Маловата, оставляя его в составе Молдавской ССР;

далее на населенный пункт Бурка, оставляя его в составе Украинской ССР, и далее по существующей границе Григориопольского района до населенного пункта Ново-Александровка, оставляя его в составе Украинской ССР;

далее на населенные пункты Савва и Новые Буторы, оставляя их в составе Украинской ССР, и далее по существующей границе Тираспольского района до населенных пунктов: Плоское, Славяно-Сербка, Олег и Гребеники, оставляя их в составе Украинской ССР;

далее по существующей границе Тираспольского района до населенного пункта Милолюбовка, оставляя его, а также населенные пункты: Ново-Красное, Ивано-Бузиновка, Степановка, Павловка, Кучурган, Трудуголок и Ивано-Николаевка — в составе Украинской ССР;

далее по существующей границе Тираспольского и Слободзейского районов Молдавской ССР до реки Днестр и далее по реке Днестр до населенного пункта Паланка, оставляя последний в составе Молдавской ССР;

далее на населенный пункт Хан Кишло, оставляя его в составе Украинской ССР, а далее на населенный пункт Капланы, оставляя его в составе Молдавской ССР;

далее на населенный пункт Суюндук (Джалар), оставляя его в составе Украинской ССР, и далее на населенные пункты Степановка и Волонтировка, оставляя их в составе Молдавской ССР;

далее между населенными пунктами Копчак и Александровка, оставляя Копчак в составе Молдавской ССР и Александровку — в составе Украинской ССР;

далее на населенный пункт Манзырь, оставляя его в составе Ук-

раинской ССР, и далее на населенный пункт Стурдзены, оставляя его в составе Молдавской ССР;

далее граница проходит по реке Чага до населенного пункта Каприор, оставляя последний в составе Молдавской ССР, и далее на населенный пункт Петровка (Чага), оставляя его в составе Украинской ССР;

далее на населенный пункт Троицкое, оставляя его в составе Молдавской ССР, и далее на населенные пункты: Петрешты, Куруджика, Сабанеевка и Колачены, оставляя их в составе Украинской ССР;

далее по существующей границе Аккерманского уезда до стыка границ Аккерманского, Бендерского и Кагульского уездов;

далее на населенные пункты: Тараклия, Татар-Копчак, оставляя их в составе Молдавской ССР, и далее на населенный пункт Кубей, оставляя его в составе Украинской ССР;

далее по существующей границе Измаильского уезда до границы Ренийской волости;

далее на населенные пункты: Куза-Вода (Ходжи-Абдул), Этулия, Чишмикиой и Джуржулешты, оставляя их в составе Молдавской ССР, и далее граница доходит до реки Прут.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР
Секретарь Президиума Верховного Совета СССР

М. Калинин.
А. Горкин.

Москва, Кремль, 4 ноября 1940 г.

Ведомости Верховного Совета СССР.— 1940.— 13 ноябр.— № 45 (108).

Так проходило територіальне розмежування у липні — листопаді 1940 р. між УРСР та МРСР. З того часу лінія кордону між обома республіками не змінювалась, хоча молдавська сторона вже після Великої Вітчизняної війни ставила питання про передачу Молдавії ряду населених пунктів з Української РСР. Однак було не до того — вирішувались першочергові завдання відбудови народного господарства.

Наведені вище документи, без сумніву, дадуть ґрунт для роздумів, висновків, оцінок. Це лише частина з відомих нині матеріалів на цю тему. Та й ті, що вміщені на сторінках журналу, певною мірою проливають світло на те, як встановлювались кордони між Україною та Молдавією. Повну ж картину цього можна буде встановити тоді, коли стануть відомими багато інших документів, що й досі залишаються у фондах спеціального зберігання.

Д. В. Табачник (Київ)

Вбивство Симона Петлюри *

Адвокат А. Вільма, запрошений родиною Петлюри, спробував переломити хід судового розгляду справи Шварцбарта. Він нагадав паризькому суду, що уряд Симона Петлюри працював у надзвичайно важких умовах розпаду державних структур, під час анархії та громадянської війни, але все-таки робив усе можливе, щоб зупинити єврейські погроми. Так, зокрема, уряд Петлюри приймав євреїв на високі, іноді міністерські посади, доручав їм керівництво цілими напрямками урядової діяльності і навіть у ті надзвичайно тяжкі часи спромігся створити спеціальну комісію для розслідування погромів та жорстокостей під час них, яка майже виключно складалася з представників єврейського населення¹. Адвокати Вільма та Кампенсі представили суду понад 200 документів, які свідчили про намагання уряду Петлюри зупинити або запобігти погромам в Україні². Проте на суді, після запитань і виступу адвоката підсудного А. Тореса з'ясувалося, що жоден з цих двохсот антипогромницьких документів не був підписаний Головним Отаманом УНР — майже всі вони видавалися й підписувалися його помічниками і старшинами, зокрема, начальником Дійової Армії УНРА Мельником. Але підпису Петлюри — і Торес саме на це звернув увагу суду — не було на жодному з найважливіших антипогромницьких документів³. Більше того, невгамовний Торес довів за датами паперів, що більшість наведених антипогромницьких документів і наказів була написана й видана в світ, коли армії і самої держави УНР вже майже не існувало, а сам Петлюра і його прибічники знаходилися на території Польщі. Там погроми могли заважати налагодженню стосунків з урядом Республіки Польської — тож Петлюра намагався якнайшвидше їх вгамувати, «на Україні ж різня мирного населення проходила на його очах та в його дозволу чи згоди, Бог його відає, але прощати цього злочину не можна і тому Петлюру очікувала кара Божа»⁴, — так закінчив свою промову в один з днів процесу адвокат Торес, який поступово помітніше повертав всі симпатії присяжних на бік свого клієнта. Саме завдяки його блискучим професійним якостям безсумнівний вбивця Шварцбарт перетворювався на надзвичайно жертвенну, трагічну постать, на свого роду лицаря справедливості, який готовий віддати своє життя за поругану честь свого роду, своїх рідних.

В один з останніх днів процесу над Шварцбартом його адвокат Торес попросив головуючого прилучити до судової справи документи і свідчення очевидців та потерпілих про один з погромів, вчинених петлюрівською армією у 1919 р. в місті Проскурові (нині — обласний центр України Хмельницький). На мою думку, якщо проаналізувати документи судового процесу, можна дійти висновку, що Торес зробив

* Закінчення. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 7/8.

¹ Friedman S. Pogromchik. The Assassination of Simon Petlura.— New York, 1976.— P. 101; Desroches A. Le probleme ukrainien et Simon Petlura.— Paris, 1962.— P. 196—202.

² Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми // Симон Петлюра.— Мюнхен; Париж, 1980.— С. 143—144.

³ Там же.— С. 144.

⁴ Torrès H. Le procès des pogromes.— Paris, 1928.— P. 147.

це зовсім не випадково — він готував захисникам Симона Петлюри добре продуману пастку. Зовні його бажання виглядало цілком природно: адже інформація про європейський погром у Проскуріві, який тривав кілька днів, ще тоді, у роки громадянської війни, потрапила до кількох європейських газет. Події та жорстокість петлюрівців під час нього були одними з найкраще висвітлених. Свідки у документах, які передав судові Торес, описували страхіття погрому, що вчинили в Проскуріві петлюрівські вояки на чолі з отаманом Семесенком, який мав звання полковника і командував частиною у петлюрівській армії⁵. І тепер Торес запевняв суд, що нібито Петлюра знав про все і цього полковника-погромника не було покарано. «Так хто ж був у такому разі головним погромником на Україні?!»⁶ — з акторським пафосом запитував Торес.

Майже миттєво підводиться і вимагає слова адвокат Кампенсі. Він заявляє, що подібні твердження шановного колеги не відповідають дійсності, бо українська влада, яку очолював Петлюра, організувала спеціальний трибунал для розслідування погромів у Проскуріві, про що свідчив на цьому судовому процесі генерал М. Шаповал. Обурений цим погромом, Петлюра, особисто приїхавши до Проскурова, — і про це у адвокатів загиблого є документи — розпорядився заарештувати й судити Семесенку⁷. Військовий трибунал ще у 1919 р. засудив його до смертної кари і цей вирок було виконано: Семесенка розстріляно⁸. І на цьому Кампенсі завершував спростування противника, потрапляючи в пастку, ще заздалегідь підготовлену Торесом.

Адвокат Шварцбарта передає судові показання свідка Андрія Хомського, в яких той твердить, що був ув'язнений в одному вагоні того самого потягу, що і полковник Семесенко. Після проведення політичного спектаклю з судом і вироком до розстрілу, отамана Семесенка таємно випустили з ув'язнення і відправили подалі від Проскурова. Крім того, Хомський свідчить, що всім погромом, який проводився як військова операція з поділом міста на квартали, керував не отаман Семесенко, котрий був лише пішаком, а ад'ютант С. В. Петлюри полковник Бень і що сам Симон Васильович мав бути в той самий час на тій же залізничній станції, тобто достеменно знав, які події відбуваються в місті кожної години. А тому, звичайно, не міг відправити Семесенку на розстріл⁹. На запитання судді, звідки Хомський міг знати, що Петлюра перебував на станції саме в той час, коли йшов погром, свідок заявив, що він був ув'язнений разом із Семесенком і від нього самого довідався про присутність Петлюри в Проскуріві. Але виявилось, що Торес на цьому ще не закінчив розігрувати свою адвокатську партію. Щоб остаточно закріпити досягнуту моральну перемогу над противниками, він передав суду колективне свідчення-лист 1325 мешканців Проскурова, які підтверджували правдивість слів Хомського і той факт, що під час погрому Петлюра перебував на залізничній станції¹⁰.

Приголомшеному адвокату Вільма лишалося тільки заявити, що цікаво було б дізнатися, як це Хомський, що мав бути засуджений на смерть петлюрівськими вояками, якимсь чином був звільнений і дожив до процесу, щоб свідчити проти Петлюри. Але суд не зважив на аргументи Вільма, бо проти Головного Отамана свідчив не один Хомський, а майже півтори тисячі інших жителів міста Проскурова.

Беручи до уваги подані обома сторонами факти, Самуїл Шварцбарт, незважаючи на всі віртуозні зусилля свого захисника, спочатку

⁵ Martchenko B. Simon Petlura.— Paris, 1976.— P. 53—55.

⁶ Torrès H. Op. cit.— P. 164.

⁷ Desroches A. Op. cit.— P. 55—56.

⁸ Серєда М. Отаманщина // Літопис Червоної Калини.—1930, ч. II.—С. 12.

⁹ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 144.

¹⁰ Там же.— С. 145.

мав дуже малу й слабку надію на виправдання колегією присяжних — адже на його совісті було жорстоке вбивство неозброєної людини. Але версія про більшовицьку «змову» на суді провалилася повністю — про неї могли свідчити лише якісь другорядні, непрямі факти, а всі докази цієї «змови», в тому числі свідчення померлого до суду професора Коваля, плутані показання Шаповала, штемпель на конверті пневматичного листа та навіть резолюція Комінтерну, яку ніхто й ніколи не бачив в оригіналі, від 9 січня 1926 р. були або частково спростовані Торесом і значною мірою втратили вагу після документів про погроми з Проскурова, або не тягнули на створення образу підступного і жорстокого агента ДПУ. Після втрати козирів, на які розраховували Кампенсі та Вільма, адвокати родини потерпілого значною мірою розгубилися, а Шварцбарт зусиллями Тореса все більше ставав в очах присяжних нерозумним, жорстоким, але чесним і готовим до відчайдушної самопожертви месником за рідних і близьких, за свій народ.

Щоб якимось підірвати цей виникаючий імідж Шварцбарта і скомпromетувати його, адвокати Петлюри намагалися зосередити вогонь викриття на особистості вбивці. В своїх виступах вони настійливо згадували його далеко не бездоганну біографію, екстремістський характер і схильність до злочинів, його запобігливу, як сказав Вільма, службу в Червоній Армії. Натомість, наполягали вони, не можна повністю доказати недбальства чи, навпаки, хоч найменшого заохочення Петлюрою масових і жорстоких погромів, беручи до уваги умови громадянської війни, нестабільність влади, а тим більше враховуючи тодішню анархічну ситуацію на Україні, неспроможність уряду Петлюри повністю контролювати обстановку, стежити за діями всіх своїх військових частин. Тим більше, нагадував Кампенсі, що суд має судити не Симона Петлюру — видатного державного діяча і його політичну діяльність, а конкретного вбивцю — Шварцбарта¹¹.

Але талант у будь-якій справі лишається талантом. І треба відверто визнати, що адвокат Торес виявився значно талановитішим за своїх досить маститих колег. Він настільки блискуче перекутив ролі позивача і звинуваченого, що розгляд справи про банальне убивство перетворився на світового рівня політичний процес. Зважаючи на це, увесь хід судового процесу зосередився не на дрібному паризькому обивателю — власникові крамниці годинників, а на постаті колишнього голови Директорії УНР, на діях і вчинках Головного Отамана, його політичних помилках і прорахунках, внаслідок чого адвокати родини Петлюри Кампенсі і Вільма змушені були на вимогу Тореса розшукувати і надавати судові потрібні документи, виправдовуватися й захищатися.

Торес виявився надзвичайно талановитим адвокатом, блискучим оратором, спеціалістом такого роду політичних процесів. Він натхненно працював не лише в судовому залі, а й за його стінами — вмів давати інтерв'ю, вмів ангажувати пресу і збуджував громадську думку. Під час процесу він часто посилався на французьку честь, лицарські почуття, апелював до французького «я» та патріотизму. Свідки, які не мали ніякого або дуже побіжне відношення до суті процесу, часто не мали найменшого уявлення про процеси та події на Україні і не знали близько Шварцбарта, були покликані Торесом, щоб свідчити про характер Шварцбарта або давати власну оцінку подіям. Енергійний адвокат хвалився, що президент Ліги прав людини, професор В. Баш, а також С. Льюєс, Г. Уелс, А. Ейнштейн, О. Керенський, А. Денікін, світила Франції, академіки, її генії в усіх сферах науки зголосилися і навіть самі пропонували прийти на суд, щоб за-

¹¹ Там же.— С. 145—146.

хищати незвичайного вбивцю¹². Імена цих всесвітньовідомих людей, безумовно, справили чимале враження на присяжних. Щоб викликати і завоювати симпатії присяжних-католиків, Торес посилався навіть на оцінки цієї справи главою римсько-католицької церкви папою Бенедиктом XV, який також вступився за Шварцбарта. А паралельно приятелі Тореса працювали за кулісами — з газетярами, редакторами. Адвокат навіть зумів організувати зустріч дружини Шварцбарта з одним із найвпливовіших депутатів Національних зборів Франції, головою Французької соціалістичної партії і майбутнім прем'єр-міністром Франції Леоном Блюмом. У відповідь на прохання врятувати чоловіка від неминучої смерті, ознайомитися з документами і підтримати Шварцбарта через пресу, обережний і неквапливий Блюм цілком спокійно й щиро запевнив перелякану і тремтячу мадам Шварцбарт, що її чоловік найімовірніше буде виправлений і пізніше помилуваний.

— Чому, чому ви так впевнено говорите? — запитувала жінка.

— Бо Франція є країною справедливою, мадам, — незворушно відповів у присутності Тореса Л. Блюм¹³.

Таке висловлювання лідерів суспільства, особливо Блюма, дає підставу ряду дослідникам стверджувати, що ще задовго до вироку вищі політичні кола Франції визначили його долю і контролювали хід процесу. Зокрема історик Ю. Кульчицький зазначає, що «з декларації і всього тону Блюма можна логічно припустити можливість, що було складено політичний договір»¹⁴, який, мабуть, щось гарантував Шварцбарту. Щонайменше йому гарантувалося життя і по можливості не дуже суворе покарання.

А. Торес в одній з своїх промов наголошував й на тому, що Шварцбарт перебуває членом Ліги прав людини, бо під час арешту мав при собі членський квиток цієї шанованої у Франції організації. Ця обставина переконала Поля Ланжевена, віце-президента Ліги прав людини, приїхати на суд і гостро виступити проти петлюрівського уряду, його політики і проти самого вбитого. Відомий французький учений, професор кількох університетів Ланжевен заявив, що, прочитавши документи, він дійшов висновків, що Петлюра як державний діяч був винним у організації та потуранні погромів. Крім того віце-президент Ліги прав людини твердив, що відомого погромника полковника Семесенка було не розстріляно, згідно з вироком, а таємно випущено. І саме його організація має про це відповідні документи¹⁵.

Потребуючи для реалізації своєї головної мети — виправдання Шварцбарта — знеславити петлюрівське оточення, його помічників і прибічників і, таким чином, самого Петлюру в очах французького суспільства, Торес провів фундаментальну підготовчу роботу. Він розшукав документи про співробітництво Центральної Ради і особисто Петлюри з кайзерівською Німеччиною у той час, коли ще не закінчилася перша світова війна; нападав також на Олександра Шульгіна, близьку до Петлюри людину, за те, що той за уряду гетьмана П. П. Скоропадського служив надзвичайним і повноважним послом України в Болгарії, що була активним союзником і відданим сателітом німців, з якими Франція так тяжко, криваво і довго воювала. А в той час, коли Петлюра вів переговори і загравав з німецькими генералами у 1917—1918 рр., патріот і солдат Шварцбарт служив у французькій діючій армії — в Іноземному легіоні¹⁶.

Торес також розшукав і оголосив на суді заяву від 3 травня 1918 р., в якій Петлюра пишно дякував своїм «могутнім приятелям та

¹² Friedman S. Op. cit.— P. 80.

¹³ Там же.— С. 80—81.

¹⁴ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 145.

¹⁵ Torrès H. Op. cit.— P. 184—187.

¹⁶ Friedman S. Op. cit.— P. 202.

союзникам» (Німеччині й Австро-Угорщині)¹⁷. Оперуючи цими та іншими фактами, адвокат Шварцбарта намагався переконати присяжних, що увесь петлюрівський уряд, український національно-визвольний рух взагалі були ледве не інспіровані і щільно пов'язані (навіть частково фінансувалися) з німецькою державою та її зовнішньою політикою¹⁸. Для французів, які добре пам'ятали великонімецьку експансію часів першої світової війни, вторгнення кайзерівської армії, це було досить серйозним аргументом проти Петлюри і української еміграції в цілому. Поряд з цим, продовжуючи тиск на суд, Торес запропонував покликати до судового залу п'ятнадцять французів, товаришів-однополчан Шварцбарта, які б засвідчили про його хоробрість на війні з німцями¹⁹.

Зразком ораторського мистецтва стала й остання промова Тореса в ході судового слухання справи. виправдовуючи вбивство Петлюри як суто політичний протест, говорячи про германофільство, байдужість та безпринципність колишнього Головного Отамана УНР до єврейських погромів, Торес одночасно заявив в останній промові і про природу дій вбивці: «Я кажу, що коли людина стає французьким громадянином, як це зробив Шварцбарт... коли вона стискає в окопах гарячу ще рушницю, я стверджую, що пробуджується нова душа, душа громадянина... і вона вдаряє, щоб виправдати кривду»²⁰. Звертаючись до присяжних, А. Торес наголошував: «Панове! Сьогодні ви відповідаєте за престиж нашої нації. Життя тисяч залежить від вироку Франції, від вашого справедливого вироку...»²¹. Він підкреслював, що у багатьох європейських країнах на подібних політичних процесах підсудні-месники були виправдані, як, наприклад, якщо не торкатися історично більш віддалених часів, вірменин Агасі Тінделян, який вбив у Німеччині в 1923 р. колишнього великого візира Турецької імперії старого пашу Таалат-Бея, помстившись таким чином за страшну різанину вірменського народу у 1915 р. Безумовно, і цим сильним моральним аргументом Торес апелював до французького патріотизму і національної свідомості: бо чи ж французи гірші і менше в них справедливості, ніж у німців? І тому він закликав присяжних: «Я сподіваюся на вас, панове, в ім'я нашої країни, винести одноголосний вирок: «Ні!»»²².

Серед присяжних паризького суду перебували дуже популярні і відомі тоді у Франції люди і, якщо вони були настроєні або переконані так, як кавалер ордену Почесного Легіону, відомий театрознавець, директор знаменитого театру Одеон Фірмен Жеміє, то маніпулювати їхнім рішенням не зміг би ніхто, а Шварцбарту нема чого було боятися. Бо Ф. Жеміє, відомий в Парижі незалежністю своїх суджень, у листі до Тореса заявив, що коли б Шварцбарта засудили за вбивство Петлюри, «гнобителя єврейської раси, тоді треба логічно припускати, що всі, хто воював на стороні Франції проти Німеччини у Великій війні, повинні також бути засуджені як злочинці...»²³.

Нарешті процес підійшов до кінця і перед кожним з членів колегії присяжних поклали аркуш із запитаннями, які мали визначити долю Самуїла Шварцбарта, і, у відповідності з законом, після цього професійні судді мали визначити покарання. Цей документ ніколи не публікувався в нашій країні, тож варто навести його повністю — всі п'ять запитань до присяжних паризького суду:

¹⁷ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 146.

¹⁸ Friedmann S. Op. cit.— P. 335.

¹⁹ Torrès H. Op. cit.— P. 24.

²⁰ Там же.— С. 26.

²¹ Там же.— С. 54—55.

²² Там же.— С. 11.

²³ Там же.— С. 69—73.

- «1. Чи обвинувачений Самуїл Шварцбарт був винним у тому, що ровільно стріляв у Симона Петлюру 25 травня 1926 року?
2. Чи його постріли і рани від них спричинили смерть?
3. Чи мав Самуїл Шварцбарт намір убити Симона Петлюру?
4. Чи свій вчинок Шварцбарт приготував заздалегідь?
5. Чи підготував Шварцбарт пастку на свою жертву?»²⁴

Колегія присяжних вищої судової інстанції столиці Франції — ризької судової палати, призначених для слухання цієї складної справи, налічувала 12 чоловік. Після досить тривалої наради, голосування і підрахунки голосів, старшина колегії присяжних виголосив результати: вісім голосів проти чотирьох були подані за виправдання Самуїла Шварцбарта²⁵. Але на окремі запитання відповідь «ні» дала значно більша кількість присяжних. Так, наприклад, на 4-е і 5-е запитання відповіді «ні» відповідно 11 і 12 чоловік. Але на всі п'ять запитань присяжні Парижа відповіли негативно більшістю голосів, тобто великих суперечок і розбіжностей не виникало. Звичайно, суд закінчувався таким же рішенням — провина Шварцбарта анулювалася головним рішенням присяжних. У відповідь на це численні глядачі Палацу правосуддя, родичі вбивці, представники громадськості вибухнули вигликами «Нехай живе Франція!», «Слава французьким присяжним!», «Ай живе справедливість!» Величезний натовп уболівальників, друзів, журналістів та фотокореспондентів обступив Тореса і Шварцбарта²⁶, одне не розриваючи їх на сувеніри та домовляючись про розмови. Того ж дня, 26 жовтня 1927 р., Анрі Торес одержав надзвичайно гідне замовлення на книгу «Процес про погроми», яка вийшла в світ великим тиражем вже наступного, 1928 р. А Шварцбарт, насолоджуючись забутою свободою, давав щодня по кілька інтерв'ю і при цьому виглядав значно зняквалішим та переляканішим, ніж у залі суду.

Адвокатам же родини Петлюри Ц. Кампенсі та А. Вільма (особливо останньому, який ще до процесу похвалявся, що ув'язнить Шварцбарта мало не пожиттєво) довелося пережити чимало неприємних хвилин і докорів у пасивності і невмінні боротися. Особливо різко критикували адвокатів у колах української еміграції і головним чином за те, що впродовж усього судового процесу жоден з них не протестував і навіть не намагався офіційно протестувати проти численних свідків, що були покликані Торесом і не мали ніякого прямого відношення до Петлюри і майже нічого не додавали до суті справи, але мали змогу емоційно висловлювати свої міркування або почування, свої оцінки, які також впливали на присяжних. Належне віддаючи й Торесу — ще місяць його ім'я було на вустах всієї Франції. Оцінки його праці були однозначні — він переміг блискуче.

Але тим, хто уважно прочитав судовий аркуш опитування присяжних, відразу стає зрозумілим, наскільки адвокат Торес зумів повернути увесь судовий процес не на користь Петлюри. Бо, якщо ми хочемо замислитися над нелогічністю відповідей присяжних, стане очевидним, що почуття та прагнення до історичної справедливості перемогли у данному випадку в душах присяжних юридичні норми, статті, кодекси, саму букву закону Франції. Адже відповідь присяжних «ні» на 2-е та 3-є запитання судді була очевидним абсурдом. Якщо обвинувачений не стріляв в Петлюру (2-е питання), хто ж тоді його бив або від чого він помер? Якщо не постріли і рани від них спричинили смерть, то чому Симон Петлюра помер на тротуарі посеред Парижа, стікаючи кров'ю? І, нарешті, якщо Шварцбарт не мав наміру

²⁴ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 147.

²⁵ «Le Monde».— 1927.— 27 жовт.

²⁶ «Times».— 1927.— 27 жовт.

вбити Петлюру (3-є питання), то з якою метою він стільки разів стріляв в Петлюру?

Найвпливовіша англійська та європейська газета, лондонська «Таймс», 27 жовтня 1927 р. так оцінювала результати судового процесу: «Беручи до уваги звичайну м'якість французьких присяжних, коли до них зверталися з апеляцією виправдати підсудного, вирок не був дуже несподіваним»²⁷. І дійсно, в роки Третьої Республіки у Франції звичайним явищем було виправдовувати обвинувачених на політичних процесах. Так перед Шварцбартом оправдали французькими судами жінку-терористку Кайо, грузина-емігранта Марєбішвілі та інших²⁸.

Українська національно-визвольна еміграція, особливо петлюрівського напрямку, надзвичайно тяжко й болісно пережила виправдання Шварцбарта, зроблене публічно. Наприклад, відомий вчений А. Яковлів, намагаючись підтримати земляків, писав з боєм: «Такий присуд, який би він не був тяжкий для нас, ще не означає, не повинен означати, як в наших очах, так і в очах цілого світу, що тим самим визнано повністю правильною тезу, яку підтримували оборонці Шварцбарта, себто, що нібито Петлюра був винний у погромах... Ця теза оборони в значній мірі була розбита вже під час судового слідства... Остаточна вона була розбита у промовах адвокатів і прокурорів. Навіть Торес у своїй кінцевій промові говорив головним чином про германофільство Петлюри та про заслуги Шварцбарта перед Францією в часи світової війни...»²⁹ Але процес все ж таки був повністю програний, і це добре розуміли всі.

Єврейська ж світова громада негайно оголосила вирок паризького суду «вироком цивілізації», а ім'я Самуїла Шварцбарта було вкарбоване у золоту книгу Єврейського Національного фонду між славетними іменами тих, хто відзначився більше за всіх у справі національного відродження єврейського народу, його культури та єврейської держави в Палестині³⁰.

Слідство у справі Шварцбарта тривало понад 16 місяців і викликало широкий резонанс в світі. В Парижі тривалий час наполегливо шукали його спільників, з'ясовували, чи не існувало широкої змови проти Петлюри або чи не причетна до цієї справи «московська рука» з ДПУ. І хоча Шварцбарт знову-таки відразу заявив, що до жодної політичної партії він не належить, а діяв виключно один без будь-якої допомоги і лише прагнув жорстоко помститися Головному Отаману за єврейські погроми на Україні, йому не вірили, що він не є агентом ДПУ.

Щойно закінчився 1927-й рік, а у вічно сенсаційному і переповненому новинами та подіями Парижі вже забули про гучний процес Шварцбарта. Адвокат А. Торес написав і опублікував книгу, яка певний час мала успіх, а потім повернувся до адвокатської кар'єри. Шварцбарт із дружиною виїхали за океан — до Сполучених Штатів Америки на запрошення місцевих єврейських громад, де їхні сліди остаточно загубилися. Що ж до постаті Симона Васильовича Петлюри — то він, на наш погляд, має зайняти гідне й помітне місце у вітчизняній історії як один з лідерів українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. і творців Української держави.

²⁷ Там же.

²⁸ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 148.

²⁹ Яковлів А. Паризька трагедія.— Прага, 1930.— С. 257.

³⁰ Friedman S. Op. cit.— P. 341—351.

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Роман Сольчаник (Німеччина, Мюнхен)

Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання *

Культурне життя

Культурна політика в Україні, Білорусі та Молдові, як і в інших національних республіках, визначалася намаганням офіційних кіл колишнього СРСР створити єдиний «радянський народ». Втім, національна політика щодо двох слов'янських республік мала й свої особливості. Виходячи з мовної близькості, а також з того факту, що протягом тривалого часу значна частина українських і білоруських земель входила до складу Росії, партійні ідеологи висунули теорію про особливий характер взаємин українців та білорусів з росіянами, про історичний зв'язок між ними, що найчастіше трактувався як «непорушна єдність». Формуванню цієї теорії сприяв такий принциповий за значенням фактор, як особливості історичного розвитку національної самосвідомості росіян,— і не в останню чергу те, що в Росії складання імперії випередило формування російської нації. Цим, власне, й пояснюється, чому саме для багатьох росіян і лівої, і правої політичної орієнтації так важко провести межу між «нами» та «ними», коли йдеться про українців та білорусів¹.

Гадаємо, буде корисним розглянути ці російсько-українсько-білоруські зв'язки у контексті радянської національної політики кількох останніх десятиліть. Адже слов'янський блок, побудований на мовній та історичній близькості, як реальній, так і вигаданій, виступав свого роду ядром чи основою для утворення єдиного «радянського народу»². З точки зору творців радянської політики такий підхід до національного питання мав певні достоїнства, особливо з огляду на відчутний етнодемографічний та ідеологічний виклик з боку радянського мусульманського півдня; інструментами його здійснення були мова та історична пам'ять.

Як уже відзначалося вище, етнолінгвістичні процеси в Україні та Білорусі призвели до значного порушення мовної гомогенності в обох цих республіках, що у більших чи менших масштабах сталося й в інших національних республіках. Початок цим процесам був покладений свідомими зусиллями, спрямованими на те, щоб зробити російську мову «другою рідною мовою» на всій території СРСР (це диктувалося не лише практичною потребою в *lingua franca* ** у багатонаціональній державі, а й суто ідеологічними міркуваннями). У недалекому минулому в радянській літературі не бракувало прикладів на користь

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1992.—№ 7—8.

¹ Докладний виклад цього питання див.: Szporluk R. The Ukraine and Russia // The Last Empire: Nationality and the Soviet Future / Ed. by R. Conquest.—Stanford, 1986.—P. 151—182.

² Див.: Solchanyk R. Molding «the Soviet People»: The Role of Ukraine and Belorussia // Journal of Ukrainian Studies.—1983.—Vol. 8.—N 1.—P. 3—18.

** *Lingua franca* (італ.)—говірка, якою користуються на сході Середземномор'я; включає елементи грецької, романських й східних мов. Тут: універсальна мова (прим. перекл.).

того, що російська мова «зміцнює єдність радянської культури» або ж «значно прискорює процес злиття націй». Усі вони свідчать про те, що російська мова в національних республіках мала виконувати політичні функції³. Вплив радянської мовної політики давав про себе знати у школах і вузах, пресі й книговидавничій практиці, театрах і кіно, у щоденній роботі партійної та державної бюрократії. В Україні вона навіть призвела до появи нової «мови» у середовищі тієї частини міського й сільського населення, яке прагнуло поліпшити свій соціальний статус, переходячи з української мови на російську. Результат цього — так званий суржик — є спотвореною формою обох цих мов.

Тривога за долю української мови чітко виявилася під час дискусій навколо хрущовської шкільної реформи 1958—1959 рр., в якій справедливо вбачали серйозну загрозу для національної мови, яку вона позбавляла статусу обов'язкового для вивчення предмета. У 1960-х роках питання національної мови були порушені інтелігенцією, натхненною мовчазною підтримкою Шелеста і його однодумців серед партійної бюрократії. Існував навіть план українізації системи вищої освіти в Україні. Арешти серед української інтелігенції та усунення Шелеста на початку 1972 р. поклали початок тому, що можна назвати українським застоєм. Щербицький і його секретар з питань ідеології вчинили погром національної культури, під час якого потерпіли й поборники української мови. Інформатори українського самвидаву повідомляли про прийняте на найвищому рівні рішення поступово перетворити наукову періодику у російськомовні видання. Якщо раніше на з'їздах Спілки письменників України лунала критика на адресу офіційних кіл з приводу їх мовної політики, то на з'їзді, що відбувся у 1976 р., навколо цього питання панувало промовисте мовчання. І хоч інколи окремі представники інтелігенції, як, наприклад, Олесь Гончар, виступали на захист української мови, 1970-ті роки були в цьому відношенні тільки блідою подобою попереднього десятиріччя. Наприкінці 1978 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову про поліпшення викладання російської мови у неросійських школах, а в 1979 р., через чотири роки після першої, відбулася друга загальносоюзна конференція з цього питання. В УРСР серед інших заходів в усіх школах з українською мовою навчання викладання російської тепер починалося з першого класу. Наприкінці 1982 р. Юрій Андропов поставив на порядок денний питання про злиття націй. У 1983 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло додаткові заходи щодо поліпшення вивчення та викладання російської мови в радянських школах, які дістали відображення у відповідних партійних і урядових постановках.

Якими ж були результати цієї політики? Якщо в середині 1960-х років частка школярів УРСР, які навчалися українською мовою, становила 62% (що й тоді було значно менше від частки українців у загальній кількості населення республіки), то в 1987 р. цей показник упав до 50,5%. У тому ж 1987 р. викладанням російською мовою було охоплено 48,7% школярів, тимчасом як двома десятиріччями раніше — 37,2%. У Києві лише близько 23% дітей навчалися українською мовою — при тому, що згідно з даними перепису 1979 р. 68,7% жителів столиці були українцями, а 52,8% вважали українську своєю рідною мовою. Тільки 34 з 274 київських шкіл були україномовними закладами. У 24 обласних центрах (включаючи Київ) з 25 російськомовні школи становили 72% загальної кількості шкіл; решта була українськими чи змішаними українсько-російськими. Коли ж узяти до уваги те, що змішані школи фактично були такими лише на папері, а на практиці викладання в них велось російською мовою, то частка російськомовних шкіл у цих 24 обласних центрах зростає до 84%, а

³ Див.: Solchanyk R. Russian Language and Soviet Politics / Soviet Studies.—1982.—Vol. 34.—N 1.—P. 23—42.

шкіл з українською мовою навчання — відповідно зменшується до 16%. У 1988 р., за даними секретаря ЦК КПУ з питань ідеології, 50,6% школярів республіки навчалися російською мовою, тоді як частка учнів україномовних шкіл зменшилася майже наполовину⁴.

У Білорусі склалася ще загрозливіша, на думку місцевого населення, ситуація. Тут у середині 1960-х років тільки 51,6% школярів навчалися білоруською мовою, тимчасом як білоруси становили близько 81% населення республіки. Протягом наступного десятиріччя відбулися дальші зрушення на користь російської мови, якою у 1972/1973 навчальному році навчалися 51,4% школярів. Однак у містах республіки російською мовою навчалися 97,6% школярів, тобто практично всі міські школи в БРСР були російськомовними. Слід підкреслити, що це мало місце тоді, коли білоруське населення республіки активно переселялося до міст. У 1979 р. міністр освіти Білорусі відзначив дальше поширення російськомовного викладання, яке на той час охоплювало 61% школярів. Того ж року один визначний російський лінгвіст запевняв членів Академії наук СРСР, що у Мінську взагалі відсутнє викладання білоруською мовою. А на початку 1989 р. 77,7% школярів Білорусі навчалися російською мовою і лише 20,6% — білоруською⁵.

У середині 1960-х років 66% школярів Молдови навчалися молдавською мовою; ця цифра була вищою від відповідних цифр в Україні та Білорусі і практично дорівнювала частці молдаван у загальній кількості населення республіки. На початок 1989 р. даний показник зменшився до 59,5%; у кишинівських школах він був навіть нижчим — 34,3%. Аналогічна ситуація склалася на той час і в дошкільних закладах: 52,6% дітей відвідувало дитсадки з молдавською мовою виховання⁶.

У видавничій сфері спостерігалася картина, подібна тій, що мала місце в галузі освіти. Так, за період з 1960 по 1982 рік частка газет, що друкувалися мовами корінних національностей, скоротилася в Україні, Білорусі та Молдові більше, ніж у будь-якій іншій з національних республік. У 1987 р. частка книжок та брошур, виданих національною мовою, становила: в Україні — 22,1%, Білорусі — 12,5% і Молдові — 35,3% всього їх тиражу. Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років Білорусь за кількістю виданих мовою корінної національності на душу населення книжок і брошур опинилася на останньому місці серед національних республік. Більше того, вона була єдиною радянською республікою, де у 1982 р. загальний випуск книжок мовою корінної національності був меншим, ніж у 1940 р. В Україні між 1969 і 1980 роками частка наукової періодики, що друкувалася Академією наук російською мовою, зросла з 19% до 76,2%; відповідно зменшилася частка україномовної періодики. У 1989 р. тільки 8 із 49 академічних журналів, або 16,3%, друкувалися українською мовою. Тиражі періодичних видань, що виходили національними мо-

⁴ Solchanyk R. Language Politics in the Ukraine // Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages: Their Past, Present and Future / Ed. by I. T. Krcin-lier. — Berlin, 1985. — P. 77—78; Літ. Україна.—1987.—9 квіт.; 9 лип.; Рад. Україна.—1988.—9 квіт.

⁵ Дешернев Ю. Д. Развитие общественных функций литературных языков. — М., 1976. — С. 94—95; Ханазаров К. Х. Решение национально-языковой проблемы в СССР. — М., 1982. — С. 174; Русский язык — язык дружбы и сотрудничества народов СССР: Материалы Всесоюзной научно-теоретической конференции «Русский язык — язык дружбы и сотрудничества народов СССР». 22—24 мая 1979 г., г. Ташкент. — М., 1981. — С. 115; О дальнейшем развитии исследований по проблемам функционирования и изучения русского языка, преподавания русской литературы в союзных и автономных республиках, автономных областях и округах СССР // Вестн. Академии наук СССР. — 1979. — № 5. — С. 10; Настаўніцкая газета. — 1989. — 8 красав.

⁶ Дешернев Ю. Д. Указ. соч. — С. 283; Сов. Молдавия. — 1989. — 12 янв.

Таблиця 4. Частка газет, що друкувалися мовами корінних національностей, у порівнянні з національним складом населення (у%)*

Республіка	Випуск газет національними мовами		Частка корінного населення	
	1960	1982	1959	1979
Україна	72,5	66,1	76,8	73,6
Білорусь	52,2	32,4	81,1	79,3
Молдова	57,3	55,1	65,4	63,9

*Джерело інформації: Sheehy A. *Belorussian Scholar Upholds Importance of Nationhood and National Languages* // *Radio Liberty Research Bulletin*, RL 204/84 (23 May 1984).

вами, скоротилися через обмеження, накладені у 1975 р. на всі неросійські видання в СРСР⁷.

Однак, якими б не були наслідки мовної політики в СРСР, більш серйозну загрозу для національної самосвідомості неросійських народів являв собою наступ на їх історичну пам'ять. Як уже відзначалося вище, це питання було особливо важливим для українців та білорусів. Доречно нагадати, що одне з головних звинувачень, пред'явлених Шелесту в 1973 р., полягало в тому, що він нібито прагнув прикрасити дорадянське минуле України. Після усунення Шелеста почалася масштабна кампанія по викорененню «ідеалізації минулого» та «однобічного зображення історичних осіб і подій» в українській літературі й науці. Було припинено вихід ряду неперіодичних історичних видань, цілу низку книг вилучено з бібліотек, наукові заклади «реорганізовано» із звільненням неугодних. Одночасно докладалося чимало зусиль до того, щоб усіляко підкреслити роль російської мови й російського народу в історичному розвитку українців та білорусів. В Україні святкування 325-ї річниці «возз'єднання» з Росією (1979 р.) і 1500-річчя Києва (1982 р.) набули значення найвизначніших культурних подій. Вони пройшли під гаслами «віковичної єдності» з російським народом та спільності походження українців, білорусів і росіян від «єдиної давньоруської народності», що мала власну мову й державу.

Думка про те, що росіяни, українці та білоруси зв'язані особливими історичними узами, активно пропагувалася й під час офіційного святкування 1000-ліття християнства на Русі влітку 1988 р. Щоправда, водночас офіційні кола й Російська православна церква дали ясно зрозуміти, що на цьому святі немає місця для українців та білорусів. Головні святкові церемонії відбулися не в Києві, а в Москві, і проходили вони з акцентом на російське християнство та його роль у розвитку російської культури та Російської держави⁸. Це, в свою чергу, викликало негативну реакцію з боку українців, які організували неофіційні святкування 1000-ліття хрещення Русі і висловили своє незадоволення в пресі⁹.

⁷ Народное хозяйство СССР в 1987 г.— М., 1988.— С. 536; Sheehy A. *Belorussian Scholar Upholds Importance of Nationhood and National Languages*; Solc'hanyuk R. *Language Politics in the Ukraine*.— P. 89; Szporluk R. *The Press and Soviet Nationalities: The Party Resolution of 1975 and its Implementation* // *Nationalities Papers*.— 1986.— Vol. 14.— N 1—2.— P. 47—64; Вісн. Академії наук Української РСР.— 1989.— № 6.— С. 11.

⁸ Див.: Nahaylo B. *Moscow Manipulates the Millennium* // *American Spectator*.— 1988.— March.— P. 16—18.

⁹ Інформацію про неофіційні урочистості з приводу 1000-ліття хрещення Русі, що відбулися в Україні— Києві, Харкові, а також у селі Зарваниця, де на чолі з духовенством зібралися прихильники нелегальної Української католицької (уніатської) церкви, див. у повідомленнях «Ukrainian Weekly» від червня до грудня 1988 р. Див.

Хоч певні ознаки пом'якшення в культурній політиці намітилися в Україні після 1979 р., однак серйозні зрушення в цьому напрямі відбулися лише в епоху горбачовської «гласності» й «перебудови». Це насамперед знайшло відображення в численних критичних виступах письменників та інших представників інтелігенції з приводу ситуації, що склалася навколо національних мов. Впродовж літа — осені 1986 р. літературно-художні й культурознавчі видання в Україні та Білорусі приділяли цьому питанню дедалі більше уваги. Було висунуто вимоги перегляду існуючого законодавства з питань народної освіти, українізації та білорусізації всієї освітньо-виховної системи — від дитсадків до університетів, конституційних гарантій для національних мов, подібних до тих, що існували в республіках Закавказзя.

У грудні 1986 р. група білоруських діячів культури звернулася до Горбачова з листом, у якому йшлося про загрозу самому існуванню білоруської мови і пропонувався ряд заходів, що мали цій небезпеці запобігти. У червні 1987 р. з Білорусі на адресу Горбачова та редакції газети «Правда» було направлено нове звернення, під яким стояло 134 підписи. Ряд визначних російських письменників публічно висловився на підтримку вимог своїх українських та білоруських колег, а росіяни в Україні створили групу підтримки української мови та культури.

Виступи за проведення мовної реформи в Молдові і, головне, — заміну кириличної абетки латинською привели спочатку до появи у 1987 р. двох партійно-урядових постанов про поліпшення вивчення молдавської і російської мов у республіці. Наступного року бюро ЦК компартії Молдови прийняло постанову, в якій йшлося про заходи, спрямовані на поглиблене вивчення історії та на розвиток молдавської мови, а Президія Верховної Ради Молдови сформувала спеціальну незалежну комісію для її реалізації. Було також зроблено кроки назустріч культурно-мовним вимогам тюркомовних гагаузів і болгарської меншини. Тут слід, зокрема, відзначити появу додатку до партійно-урядової газети «Советская Молдавия» обома цими мовами¹⁰. І хоч у Києві та Мінську не було прийнято документів, аналогічних молдавським, у серпні 1987 р. Центральний Комітет компартії України схвалив резолюцію з національного питання, в якій приділялася значна увага мовній ситуації в республіці і намічалися заходи щодо її поліпшення. Майже одночасно з цим у Білорусі секретар ЦК з питань ідеології зустрівся з письменниками і окреслив невідкладні заходи, що їх намічалось вжити для поліпшення викладання й вивчення білоруської мови у школах республіки.

Літератори всіх трьох республік постійно зверталися до проблем національних мов на сторінках видань своїх Спілок письменників, наголошуючи на необхідності надання цим мовам державного статусу, а в Молдові — й відновлення латинського шрифту. У 1988—1989 рр. під тиском суспільної думки правлячі кола всіх трьох республік були змушені піти на поступки. У травні 1988 р. на пленумі ЦК компартії Білорусі її керівник Соколов зачитав рішення Бюро ЦК про поліпшення вивчення білоруської мови й літератури у школах, технікумах та вищих навчальних закладах. У вересні того ж року Бюро ЦК схвалило довгострокову програму підвищення ролі білоруської мови

також: N a h a y l o B. Ukrainians Object to Moscow Patriarchate's Depiction of Millennium Jubilee as Solely «Russian» Affair // Radio Liberty Research Bulletin, RL 476/88 (12 October 1988).

¹⁰ Див.: Sheehy A. Moldavians Gain Some Language Concessions // Radio Liberty Research Bulletin, RL 353/87 (23 August 1987); Сов. Молдавия.— 1988.— 8, 14 июля; Sheehy A. Cultural Concessions but No Autonomy for Gagauz // Radio Liberty Research Bulletin, RL 456/87 (12 November 1987); Сов. Молдавия.— 1988.— 7. 30 июля.

в освітніх закладах і популяризації білоруської культурної спадщини.

В Україні у листопаді 1988 р. дві комісії Верховної Ради, спираючись на звернення громадян, вирішили звернутися до Президії Верховної Ради з питанням про внесення до Конституції республіки поправки, що надавала б українській мові статусу державної. Через два місяці Центральний комітет компартії України прийняв постанову з національного питання, майже цілком присвячену мовним проблемам, а незабаром, у лютому 1989 р., було оголошено, що Верховною Радою УРСР сформовано робочу групу для підготовки проекту поправки до республіканської конституції, а також проекту закону про мови. У лютому 1989 р. в Україні, а у червні 1989 р. в Білорусі пройшли установчі з'їзди масових організацій, створених на підтримку національних мов,— Товариства української мови ім. Тараса Шевченка і Товариства білоруської мови¹¹. Законопроект про мови в УРСР, згідно з яким за українською мовою закріплювався статус державної, був надрукований у вересні і після двомісячного загально-республіканського обговорення прийнятий без істотних змін, набравши чинності закону. У Білорусі комісія Верховної Ради для підготовки мовного законодавства була сформована тільки в серпні, і в жовтні проекти ще не були підготовлені¹².

Події в Молдові розгорнулися дещо інакше. Незважаючи на те, що спочатку офіційні кола пішли на певні поступки поборникам молдавської мови, у грудні 1988 р. Центральний комітет компартії Молдови виступив з веломовними тезами, у яких відхилялися три їхні головні вимоги — надання цій мові державного статусу, визнання ідентичності молдавської та румунської мов, перехід на латинську абетку. Однак під впливом масових протестів і демонстрацій партійне керівництво змушене було відступити, й офіційна позиція докорінно змінилася. 30 грудня було оголошено, що міжвідомча комісія виступила з такими пропозиціями: надати молдавській мові статус державної, підготувати мовне законодавство, перейти на латинську абетку¹³. На початку 1989 р. Кишинів став свідком масових демонстрацій на підтримку такого вирішення мовної проблеми. Нова їх хвиля прийшла на кінець березня, коли перші проекти законів були опубліковані для обговорення. Однак наприкінці літа російськомовне населення, незадоволене опублікованим у травні проектом закону про перехід на латинську абетку, організувало страйки протесту, намагаючись вплинути на хід голосування у Верховній Раді республіки. У відповідь прихильники запропонованих законопроектів провели свої маніфестації. Втім, у кінцевому підсумку, згадані законопроекти й поправки до конституції були прийняті¹⁴.

Новим явищем (а, власне, поверненням до суспільної практики 1920-х — початку 1930-х рр.) стала посилена увага до мовно-культурних потреб національних меншин на всій території СРСР, що знайшла відображення у платформі КПРС з національного питання, ухваленій на вересневому (1989 р.) пленумі ЦК. В Україні й Білорусі одними з перших утворили свої суспільно-культурні товариства представники польської та єврейської меншин. На середину 1989 р. в Україні

¹¹ Детальніше про питання мови в Україні та Білорусі у 1987—1989 рр. див.: Radio Liberty Research Bulletin (1987—1988); Radio Liberty: Report on the USSR.— Vol. 1.

¹² Див.: Рад. Україна.—1989.— 5 верес.; 3 листоп.; Сов. Белоруссия.—1989.— 4 авг.; 18, 19 окт.

¹³ Eyal J. Soviet Moldavia: History Catches Up and a «Separate Language» Disappears // Radio Liberty: Report on the USSR.— Vol. 1.— N 8 (24 February 1989).— P. 25—29.

¹⁴ Socor V. Politics of the Language Question Heating Up in Soviet Moldavia // Radio Liberty: Report on the USSR.— Vol. 1.— N 36 (8 September 1989).— P. 33—36; Idem. Moldavian Proclaimed Official Language in the Moldavian SSR // Radio Liberty: Report on the USSR.— Vol. 1.— N 38 (22 September 1989).— P. 13—15.

налічувалося вже близько тридцяти таких організацій. Водночас українці Москви, Ленінграда та Риги створили свої товариства з метою збереження національних традицій. Не пройшли повз увагу громадськості й поступки, зроблені в питанні про мову гагаузам та болгарам у Молдові. Аналогічні кроки були зроблені в Україні — зокрема, щодо кримських татар. Угорська, молдавська й польська меншини мали в республіці понад 160 своїх національних шкіл; крім того, було сформовано близько 500 факультативних груп для вивчення мов інших національних меншин¹⁵.

Національно-культурні права меншин в Україні були повністю визнані новоствореним Народним рухом України за перебудову. На його установчому з'їзді у вересні 1989 р. були прийняті спеціальні резолюції з цього питання, адресовані «всім неукраїнцям в Україні» і «російському населенню України». Окрема резолюція «Проти антисемітизму» визнавала за євреями всі громадянські і релігійні права, право викладати і вивчати ідиш та давньоєврейську мову, відкривати свої товариства й школи, науково-дослідні установи для вивчення єврейської історії та культури, театри, видавництва, синагоги¹⁶.

Значного прогресу було досягнуто на шляху правдивого зображення історичних подій та осіб, чому значною мірою сприяли критичні настрої серед російської інтелігенції, спричинені новою хвилею суспільного інтересу до постаті Сталіна. Слід, однак, підкреслити, що гласність в історичній науці України, Білорусі, Молдови на час написання цієї статті ще не досягла тих масштабів, які вона мала в Москві, Ленінграді (нині — Санкт-Петербург), прибалтійських республіках. Однак у пресі було порушено таке болюче питання, як «перегини» під час проведення колективізації та розкуркулювання; голод 1932—1933 рр. на Україні дедалі частіше характеризувався як «штучний». Наприкінці 1987 р. навіть Щербицький згадав про «серйозні продовольчі труднощі кінця 1932 — початку 1933 і голод у ряді сільськогосподарських районів»¹⁷. У Білорусі відкриття навесні 1988 р. масових поховань сотень тисяч жертв сталінських катів у Куропатах (неподалік від Мінська) сколихнуло громадську думку. Настійні вимоги розкрити реальні масштаби матеріальних та духовних втрат, завданих сталінізмом, переросли в масові демонстрації та відкритий конфлікт між білоруською інтелігенцією і партією¹⁸. Діячі культури Молдови також наполягали на необхідності більш глибокого й чесного висвітлення періоду сталінізму — зокрема, питання про депортацію місцевого населення після 1940 р. В Україні вийшли друком статті, присвячені таким визначним і неоднозначним постатям, як Володимир Винниченко, Микола Хвильовий і Михайло Грушевський, які раніше ігнорувалися або ж піддавалися нищівній критиці; все частіше друкувалися їх праці. Однак слід підкреслити, що заповнення «білих плям» національної історії було нелегкою справою, особливо в перші роки гласності. Так, у 1986 р. збірка нарисів з історії Білорусі від найдавніших часів до середини ХІХ ст. була у найбрутальніший спосіб розкритикована на сторінках «Коммуниста Белоруссии» за низку «ідеологічних хиб». Авторів звинувачували у «заперечуванні спільного походження білоруського й російського народів» і намаганні довести, що «возз'єднання Білорусії з Російською державою було історично невиправданим і не мало прогресивного характеру». На думку рецен-

¹⁵ Вісті з України.— 1989.— № 34; Известия.— 1989.— 7 окт.

¹⁶ Літ. Україна.— 1989.— 5 жовт. Переклад резолюції «Проти антисемітизму» англійською мовою див.: Ukrainian Weekly.— 1989.— 29 October.

¹⁷ Рад. Україна.— 1987.— 26 груд.

¹⁸ Див.: Mihalisko K. Mass Grave of Stalin's Victims Discovered in Minsk // Radio Liberty Research Bulletin, RL 288/88 (26 June 1988); Idem. The Archeology of Stalinist Genocide in Belorussia // Radio Liberty Research Bulletin, RL 452/88 (3 October 1988).

зента, акцентуючи увагу на «деспотизмі царя Миколи I і русифікації», автори забули про «прогресивні сили Росії та їх вплив на розвиток вільної думки і культури в Білорусії»¹⁹. Більше того, якщо в Москві без будь-яких істотних перешкод масовими тиражами друкувалися праці істориків-монархістів (наприклад, Карамзіна), то в Києві як партійна верхівка, так і офіційні історики були сповнені рішучості не допустити реабілітації Михайла Грушевського — соціаліста за переконаннями і дійсного члена Академії наук СРСР, всесвітньо визнаного творця сучасної української історіографії. На зустрічі українських істориків у Києві на початку 1988 р. один з її учасників різко критикував спробу реабілітувати Грушевського, маючи передусім на увазі рішення передати в загальне користування його праці, які раніше знаходилися в спецфонді Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Критичну статтю з приводу спроб реабілітувати українського історика опублікувала партійно-урядова газета «Радянська Україна»; вона була високо оцінена Щербицьким на пленумі ЦК КПУ²⁰.

(Далі буде)

¹⁹ Залесский А. Не в ладах с фактами истории // Коммунист Белоруссии.— 1986.— № 5.— С. 91—94.

²⁰ Див.: Рад. Україна.— 1988.— 3 берез.; Історична наука і сучасність: Матеріали «круглого столу» // Укр. іст. журн.—1988.— № 8.— С. 35; Рад. Україна.—1988.— 27 серп.; 11 жовт.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. Н. Жук (Полтава)

Полтавські підземелля

Чимало пам'яток сивої давнини ще й донині належним чином не досліджені, що нерідко призводить до появи численних домислів та легенд. До них, зокрема, належать і полтавські підземелля. Наприкінці XIX — на початку XX ст. знаходилися вчені, ентузіасти-дослідники, які прагнули розгадати таємницю цих оригінальних витворів людських рук.

Більш-менш детальну розповідь про підземелля старої Полтави та відомості про їхній стан на початку нашого століття вмістив у своїй книзі історик В. О. Бучневич. При цьому він посилався на дослідження аматора збирача старожитностей І. А. Зарецького. У праці «Записки о Полтаве и ее памятниках»¹ він одним з перших розглянув це питання, зазначивши, що за його часів щороку, коли земля, зігріта весняним сонцем, остаточно відтавала, на вулицях Полтави то тут, то там виникали провали у вигляді чималих колодязів. Бучневич описав окремі вивчені на той час ділянки провалів-підземель.

Про полтавські підземелля (детально їх не аналізуючи) писав й інший полтавський дореволюційний історик Л. В. Падалка². Причому він згадував не лише підземні споруди, а й стародавні печери, підземні ходи деяких населених пунктів.

Учений безпосередньо досліджував підземелля, частково збирав відомості про них, скориставшись спогадами старожилів міста. Він дійшов висновку, що, хоч за зібраними ним даними не можна навіть приблизно визначити межі поширення підземних ходів у кордонах Полтави, все ж таки, якщо зважити на кількість й частоту провалів, найбільше їх проходить в межах «Старого міста» — Полтави — фортеці XVII—XVIII ст. Але значне число провалів та підземних ходів виявлено у тій частині Полтави, яка у згаданий час була її «форштадтом», або передмістям. Л. В. Падалка вважає, що давнє місто Полтава, яке існувало до розорення його татарами в XV—XVI ст., займало значно більшу територію, ніж те, яке було відроджене в XVII ст.³

Повторюючи дані, наведені в праці І. Ф. Павловського «Битва под Полтавой 27 июня 1709 г. и ее памятники» (Полтава, 1908), дослідник зазначив, що старе місто — фортеця Полтава — розташовувалося на частині крутих схилів і обривів з лівої сторони Миколаївського спуску*, що охоплювали місцевість неправильним півколом з південного і східного боків до гори Панянки (нині — Паняньський спуск) і в північному напрямку тягнулися до Стрітенської вулиці (нині — Комсомольська), а на заході, — з одного боку, до кінця Петровської (нині — пл. Леніна)

¹ Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках.— Полтава, 1902.— С. 279—285.

² Падалка Л. В. Древние земельные сооружения в пределах Полтавской губернии. Ч. I. О древних городках, городищах и насыпных валах. С рисунками // Труды Полтав. ученой арх. комиссии.— Полтава, 1905.— Вып. 1.— С. 155—205; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение.— Полтава, 1914.— С. 179—180.

³ Падалка Л. В. Древние земельные сооружения...— С. 199.

* У давнину цей куток називався Мазурівкою, а гора — Мазурівською, згодом — Миколаївський спуск (від Миколаївської церкви). Нині це — схил Інститутської гори з боку вул. Леніна в тій її частині, що веде на Поділ.

площі, яка прилягала до Миколаївського спуску, а з другого — до Мало-Петровської вулиці (нині — Леніна, що веде до центру міста), до перетину із Стрітенською. Форштадт Полтави в північному напрямку сягав Круглого провулку (за нинішнім приміщенням Полтавського вищого військового зенітного ракетного командного Червонопрапорного училища ім. генерала армії М. Ф. Ватутіна). В західному напрямку його межі доходили до Новополтавської (нині — Шевченка) вулиці, яка з'явилася вже на початку XIX ст. А із східного боку таким кордоном форштадту були круті схили й крутояри, що тягнулись ламаною лінією від початку Стрітенської (Комсомольської) вулиці до межі Круглого провулку. В ньому, як твердить Л. В. Падалка, за останні 25—30 років, тобто, починаючи із 70-х років XIX ст., провали особливо часто траплялися по Іванівській (нині — Гоголя) вулиці, під якою, вірогідно, проходило кілька підземних ходів. Неодноразово вони виникали там навпроти колишнього магазину Пащенко—Тряпкіна (ймовірно, на розі вул. Гоголя й Леніна) та єврейської синагоги (нині — концертний зал філармонії). До території форштадту, поблизу місця, де проходили мури фортеці, відносився й провал, який відкрився влітку 1903 р по вулиці Олександрівській (нині — Жовтнева), біля приміщення Державного банку⁴.

Глибина підземних ходів, прокладених у материковій лесовій породі, за вимірами Л. В. Падалки та його сучасників, сягала 3—4 саж.*

Провали й виявлені підземелля в межах старого міста та форштадту згадують й нинішні полтавські старожили.

Як свідчать актові книги Полтавського полкового суду, 1684 р. у Полтаві було п'ять дерев'яних церков, дата заснування яких невідома. Це — соборна Успенська та парафіяльні — Воскресенська, Миколаївська, Преображенська і Стрітенська. Всі вони, за винятком Преображенської, знаходилися на тих самих місцях, де пізніше, у XVIII ст., були споруджені однойменні, винятково багаті в архітектурному відношенні кам'яні церкви⁵, що проіснували до 30-х років нашого століття. Всі вони, очевидно, були зв'язані між собою підземними ходами, що починалися з церковних та деяких інших підземель старовинних споруд і розгалужувалися звідси кількома ходами.

На колишній Соборній (нині — Червоній) площі, на Івановій горі підземні ходи від собору йшли в трьох напрямках: до старовинного укріплення, де в 1909 р. з нагоди 200-річчя Полтавської битви було споруджено Білу альтанку, а в 1954 р. на її місці (вона була знищена фашистами в роки другої світової війни) — Ротонду дружби народів; до нинішньої садиби-музею І. П. Котляревського та до Спаської церкви, на місці якої до 1704 р. знаходилася Преображенська церква, що того року згоріла. Від останньої, крім ходу до собору, ходи йшли до мурів фортеці, до нинішньої території вул. Паризької Комуни, Стрітенської церкви (по території сучасного Сонячного парку) та в напрямку Петровського парку на площі Леніна.

Через низинну частину міста від старої Полтави (старого міста) вони вели в бік іншої гори, що дістала назву Монастирської. Висока й мальовнича, вона ще до початку XVIII ст. була вкрита віковим лісом. Там у 1650 р. за ініціативою і при сприянні сподвижника Б. Хмельницького — полтавського полковника М. Пушкаря, якого підтримали козаки й міщани, на честь розгрому в цих місцях польсько-шляхетських військ ігумен Лубенського Мгарського монастиря Калістрат з дозволу й при підтримці тодішнього київського митрополита С. Косова спорудив Полтавський Хрестовоздвиженський монастир⁶.

⁴ Там же.— С. 198—199.

* Сажень дорівнює 2, 13360 м.

⁵ Полтав. епарх. ведомости. Часть неофиц.—1909.—1 июня.— № 16.— С. 676.

⁶ Полтав. епарх. ведомости. Часть неофиц.—1882.—15 июля.— № 14.— С. 689; Павловский И. Ф. Полтава в начале XIX в.— К., 1902.— Вып. 1.— С. 22.

Під цією пам'яткою, що була свідком багатьох історичних подій, також існують підземелля. З-під монастирського Воскресенського собору підземні ходи ведуть у напрямку селища Червоний Шлях (нині — Ленінський район Полтави) та до старої частини міста на Івановій горі.

Отже, що ми знаємо про полтавські підземелля? З досліджень минулого століття, свідчень старожилів та випадків провалювання асфальту й верхніх шарів ґрунту, які мали місце вже в повоєнні десятиліття, можна зробити висновок, що в самій фортеці Полтава, на території старого міста, було кілька входів до підземель, які знаходилися під старовинними церквами та деякими іншими давніми спорудами. Від кожного з них у різні боки розходилося по кілька підземних галерей — до інших церков, центра міста, фортечних укріплень, до річки. Значна мережа підземель існувала й у форштадті. Підземні ходи розташовувалися на глибині 3—6 саж. (6,3—12,6 м) від поверхні. Їх висота досягала людського зросту, а ширина — трьох і більше аршинів*. Місцями вони мали слухові вікна у вигляді круглих дірок, які виконували роль своєрідної вентиляції. Ходи сполучалися між собою отворами, проробленими у земляних простінках, крізь які вільно могла пролізти доросла людина. Це підтверджує думку про те, що підземелля служили сховищами для людей та продуктів або домашнього скарбу на випадок ворожого нападу⁷.

Ще у XIX ст. на Петровській площі (нині — Леніна), вище Подільської гори, стояв оригінальний старовинний двоповерховий кам'яний будинок, що більше нагадував старовинний замок. 1870 р. цю своєрідну пам'ятку допетровської епохи розібрали й натомість в 1872 р. спорудили нове приміщення Полтавського губернського земства, яке своїм фасадом виходило на Петровську площу. На початку XX ст. замість нього на тому ж місці земство побудувало для себе будинок у стилі українського барокко. Він добре відомий полтавцям та гостям міста. Нині це — Полтавський краєзнавчий музей.

У давнину з цим будинком-фортецею було пов'язано чимало легенд. І не без підстав. В його підвальному приміщенні був підземний хід, остаточно закритий у 1893 р. У горловині своїй (основний вхід) він був обкладений цеглою, яку залили замість вапна оловом. З підвалу він спочатку тягнувся одним коридором, потім від нього йшло кілька відгалужень. За переказами, батько П. Я. Руденка — власника будинку — мав ватагу молодців-козаків. З ними він неодноразово ходив на татар чи в інші місця й повертався з великою здобиччю, яку надійно ховав у підземеллях. Розповідали також, що підземні ходи з-під будинку Руденка розходилися по всій старій Полтаві й неодноразово рятували її жителів у часи ворожої навали⁸.

Одне з розгалужень підземних ходів, як говорилося вище, починалося від Спаської церкви. Як свідчать документи, в другій половині XVII ст. на цьому місці стояла велика дерев'яна Преображенська церква, яка згоріла у середу, 6 вересня 1704 р.** Спершу, щоб якнайшвидше задовольнити культові потреби парафіян, на згарищі поспіхом було відбудовано невеличку дерев'яну Спаську церкву, яка в березні 1706 р. вже почала діяти⁹. Спорудження ж нової Преображенської церкви затрималося з незалежних від настоятеля причин.

Обидві ці дерев'яні церкви простояли до початку XIX ст. і мали жалюгідний вигляд. У зв'язку з цим Преображенську вирішили розі-

* Один аршин — 71, 12 см.

⁷ Бучневич В. Е. Указ. соч.— С. 280—281.

⁸ Там же.— С. 281.

** В деяких дореволюційних виданнях було помилково вказано дату 6 вересня 1705 р., яку повторили й автори окремих публікацій нашого часу. Однак, як встановив відомий історик О. І. Левицький, середа 6 вересня припала на 1704 р. (Полтав. епарх. ведомости. Часть неофиц.—1909.— № 16.— С. 676).

⁹ Полтав. епарх. ведомости. Часть неофиц.—1909.— № 16.— С. 676.

брати, а Спаську — єдиного свідка й ровесника Полтавської битви — зберегти як цінну пам'ятку історії. З цією метою її «одягли» у кам'яний футляр, споруджений за проектом академіка архітектури А. А. Тона, який тоді працював у Харкові, і відкрили у 1845 р.

Під час закладання фундаменту для кам'яного футляра Спаської церкви в 40-х роках XIX ст. були виявлені поховання 135-річної давності та підземні ходи, які вели в бік стародавніх укріплень. Однак тоді їх належним чином не досліддили.

Частину підземель поблизу цієї церкви вперше більш-менш детально вивчив полтавський археолог-любитель І. А. Зарецький. Працюючи в Полтаві, Зарецький ще у 80-ті роки минулого століття використовував будь-яку нагоду для дослідження полтавських підземель. Так, під час спорудження будинку на Олександрівській вулиці, поблизу Спаської церкви, йому вдалося заглянути в одне з них. Коли там копали фундамент, виникли провали. При бурінні ґрунту свердло у кількох місцях дуже легко падало вниз. При наступних розкопках робітники знайшли підземелля, причому вони заглиблювалися на відстань до десяти аршин від поверхні (понад 7 м). На аналогічній глибині було й дно більшості інших підземних ходів, обстежених Зарецьким. Він встановив, що, коли воно лежить майже на однаковій глибині, то розміри та розташування їх досить різні. Всі вони мали напівкругле склепіння, висота якого коливалася від 1,5 до 4, а ширина — від 2,5 до 8 аршинів. Низькі підземні ходи були викопані у твердій жовтій глині, а більш високі й широкі зміцнювалися цеглою або дерев'яними підпорками (у вигляді склепіння). Їх установлювали на відстані кількох сажнів одна від одної. Все це надавало підземним ходам великої міцності. Дерев'яні склепіння влаштовані на товстих балках, зроблених з дубових брусків і дошок. Це кріплення настільки добре збереглося до кінця XIX ст., що, за свідченням дослідника, його можна було використовувати для будь-яких будівель. На цеглі не було ніяких позначок, але вважають, що її виготовили не раніше XVII ст.

Підземні споруди розташовувалися рядами, перехрещувалися, розходилися кількома рукавами. Початок і кінець ходів виявити Зарецькому не вдалося, вони тяглися іноді сажнів на 200 (приблизно 427 м). Пройти далі, ніж на 3 саж. (6,4 м), було неможливо. Заважали обвали та задушливе повітря, в якому гасла свічка¹⁰.

Поблизу Спаської церкви археолог виявив кілька повернутих на схід, до р. Ворскли, входів до підземелля, з яких два були з боків зміцнені дубовими кріпленнями. На відстані 7—8 саж. вони мали чотири коліна, що розходилися в різні боки. Ширина й висота кожного з них тут становила приблизно 1,5 саж. (3,2 м). Ретельно обстеживши їх, Зарецький не виявив речей, які б можна було датувати раніш як XVII ст.

Інтенсивне дослідження полтавських підземель здійснювалось місцевими дослідниками в 90-ті роки XIX ст. в основному у зв'язку із забудовою Полтави, зведенням різного роду великих кам'яних будівель у старому місті та форштадті. Так, у 1891 р. під час спорудження будинку купця С. Чоботарьова на Петровській площі недалеко від рогу Олександрівської вулиці також було виявлено підземелля. Тут ходи були схожі на ті, що поблизу Спаської церкви. Вони розгалужувалися в кількох напрямках, один мав дерев'яне склепіння. Всередині глиняні підземелля були такі чисті, ніби їх щойно викопали. В них знайшли уламки посуду, виготовленого не раніше XVII ст. Особливо багато його решток містилося в дерев'яному льоху, але працювати там було важко, оскільки його ще у давнину засипали сміттям. Над цими ходами розшукали мідну польську монету часів Яна III. Подібну картину дослідники побачили і в 1896 р. на подвір'ї старого міського училища (нині — вул. Держинського) та особливо на колишньому подвір'ї Волохиної, що на

¹⁰ Бучневич В. Е. Указ. соч.— С. 281—282.

розі вулиць Олександрівської й Стрітенської (нині — ріг Жовтневої та Комсомольської), коли будували нове приміщення для Полтавського відділення державного банку в 1897 р.¹¹⁻¹²

Над окремими підземеллями знайдені людські кістки, кістяки, іноді цілі кладовища. Як зазначалося вище, старе полтавське кладовище знаходилося біля Стрітенської церкви (в районі нинішнього відділення Держбанку), а біля Спаської церкви на початку XVIII ст. — масові поховання захисників Полтави*, що загинули в боях із шведами. Там же потім ховали й деяких представників вищого полтавського духовенства та церковнослужителів Спаської церкви (а у вересні 1943 р. — останки радянських людей, спалених гітлерівцями живими у приміщенні Полтавського краєзнавчого музею під час втечі окупантів з Полтави).

21 січня 1988 р. авторка цієї публікації надрукувала в газеті «Комсомолец Полтавщини» невелику статтю про полтавські підземелля. На неї звернули увагу полтавці — аматори історії, особливо молоді. На прохання громадськості 1 листопада того ж 1988 р. по місцевому радіомовленню виступив ветеран Великої Вітчизняної війни і праці геолог В. К. Погрібняк. Він розповів, що до війни полтавськими підземеллями цікавився викладач Харківського університету Ю. М. Захарченко, який склав план-карту відомих на той час місць знаходження підземель Полтави й зробив примітки до неї. Ці документи і звіт Захарченка в повоєнні роки використали при розробці плану відбудови міста співробітники Управління головного архітектора Полтави, зокрема головний архітектор Л. С. Вайнгорт (в якого він зберігається й нині). В. К. Погрібняк доповнив наші відомості з цього питання, розповів, що під час відбудови міста виявили підземні ходи на Червоній площі, де споруджувалося приміщення фірми «Меблі»; два ходи в районі вул. Братів Литвинових (територія колишньої фортеці), один з яких проходив на глибині 4—6 м, інший перетинав його на глибині 8—10 м. Згадав Володимир Костянтинювич також про підземелля на розі вулиць Паризької Комуни та Держжинського, де побудували будинок для робітників кондитерської фабрики, та під колишнім приміщенням Полтавського райкому Компартії України, по вул. Шевченка (останній — на території форштадту). Під ним був вхід, зрублений з обпаленої цегли. Вона була тонкою, товщиною 3—4 см, шириною — 15—18 см (довжина її дорівнювала 25—30 см). Вхід до підземелля виявили на глибині 4 м, а підземний — вів до балки, в напрямку р. Очеретянки — притоки Ворскли. Сам оповідач пройшов ним метрів 200, але нічого не виявив. Підземні ходи від кондитерської фабрики, за свідченням В. К. Погрібняка, були з'єднані з підземеллями по вул. Братів Литвинових та з тими, що знаходилися під приміщенням краєзнавчого музею. Під час забудови Полтави було знайдено й підземелля на розі вул. Жовтневої та Котляревського, на місці нинішнього ЦУМу. Це був глибокий вертикальний колодезь, від якого хід ішов у бік вул. Кірова (на якій теж у трьох місцях виявили підземелля).

Невдовзі після виступу В. К. Погрібняка по радіо до мене звернувся старожил Полтави В. П. Безкровний. Він розповів, що в довоєнні роки на Івановій горі, на Червоній площі, метрів за 10—15 від нинішнього приміщення ресторану «Лілея», стояв старий будинок, в якому проживали 5—6 сімей. За ним було подвір'я. В тому дворі був вхід нібито до льоху, масивні дерев'яні двері якого мешканці замикали великим замком. Але той льох був незвичний. Як згадував В. П. Безкровний, він із своїм другом Миколою Пановим, котрий жив в одній з квартир того будинку, влітку 1931 р. спускався до нього. Спершу був ніби великий вес-

¹¹⁻¹² Там же.— С. 283—284.

* І. Ф. Павловський у книзі «Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники» (Полтава, 1908.— С. 16) вмістив фото кургану—могили біля Ворскли, де, за переказами, було поховано шведських солдатів і офіцерів, убитих під час майже тримісячної облоги Полтави.

гибюль площею приблизно 15 кв. м або ж більше, обкладений цеглою, з такими ж цегляними підпорами. Звідти (праворуч) підземний хід вів у бік вул. Паризької Комуни, а інший (ліворуч) — у напрямку Успенського собору. Хлопці, озброївшись кишеньковими ліхтариками та захопивши з собою довгі мотузки, щоб не заблукати в підземеллі, вирішили їх обстежити. Пройшли вони лише метрів 50—60, до першого обвалу (хоч поверх нього ще можна було пролізти), але продовжити свої дослідження не наважилися. Все ж їм удалося з'ясувати, що висота того ходу, яким вони йшли, трохи вище людського зросту, звід напівкруглий, ширина — метра півтора. Він був прокладений у глиняному ґрунті; стіни рівні. Той вхід до підземелля проіснував аж до війни. Коли ж В. П. Безкровний у 1948 р. повернувся до Полтави, він побачив, що на тому місці все було засипане.

Раніше вважали, що підземелля знаходилися лише в тій частині Полтави, яка обмежувалася сучасними вулицями Паризької Комуни та Шевченка (колишня Новополтавська прокладена на початку XIX ст. у зв'язку із забудовою міста за новим планом після створення Полтавської губернії), Жовтневим парком і Червоною площею на Івановій горі, тобто там, де у XVII—XVIII ст. була стара фортеця Полтава та її форштадт, до території нового адміністративного центру, який з'явився на початку XIX ст., а також на Монастирській горі. Однак нині виявлено чимало провалів та підземних ходів і за цією межею: на Павленках (у XVIII ст. — село, пізніше — окраїна Полтави), в Новому місті, або Новоселівці, на околиці Кобищан, що з'явилися у XVII ст., та інших місцях.

А що історики говорять про походження полтавських підземних ходів, з якими пов'язані різні легенди, усні народні перекази?

Дехто вважає, що підземелля беруть свій початок ще із скіфських часів або періоду Київської Русі. Рятуючись від численних завойовників — хозар, печенігів, половців, монголо-татарських орд хана Батия та інших, які в давнину пройшли по території сучасної Полтавщини, населення мусило ховатися не лише у лісах чи болотах, а й під землею.

За однією версією, підземні ходи були прокладені вихідцем з Миргородського полку козаком на прізвище Масло, який після чергового розорення Полтави татарами оселився тут у 1608 р. на місці зруйнованої фортеці, над Ворсклою, з шістьма козацькими родинами. Згодом для надійного захисту від татарських нападів він приєднав до свого поселення ще кілька козацьких сімей з Говтви, що на річці Пслі (нині — с. Говтва Козельщинського району). Ці люди на початку XVII ст., за народними переказами, ніби й влаштували під старим містом підземні ходи як сховища від набігів чужинців^{13–16}. Це, звичайно, не можна сприймати серйозно, бо такі величезні підземні роботи могли бути під силу лише великій кількості людей. До того ж відомо, що польський коронний гетьман С. Жолкевський 1608 р. займався впорядкуванням й укріпленням Полтави для свого зятя й майбутнього наступника гетьмана С. Конєцпольського. Тож тоді могли лише поновити, а то й продовжити підземні ходи, що являли собою складову частину стародавнього міста-фортеці¹⁷.

Згідно з іншими легендами, полтавські підземелля — це залишки підкопів, зроблених шведами під час облоги міста 1709 р., щоб висадити в повітря непокірну фортецю. Розповідали, нібито Петро I, дізнавшись про підземні роботи, наказав прорити й свої ходи — назустріч шведським і захопити весь заготовлений шведами порох, чим позбавив їх можливості здійснити свій злий намір.

Український археолог М. Я. Рудинський, підтверджуючи у своїй

^{13–16} Бучневич В. Е. Указ. соч. — С. 279—280.

¹⁷ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Малороссия. — СПб., 1901. — Т. 7. — С. 294.

праці «Архітектурне обличчя Полтави» той факт, що цікаві підземні ходи й коридори ще в першій чверті ХХ ст. густо перетинали глибини Петровської площі та прилеглих до неї місць, висловив міркування, згідно з якими ті лабіринти були зроблені у ХVІІІ ст.¹⁸ З цим, звичайно, не можна погодитись. Не витримала б невеличка фортеця, якою була Полтава в перші роки ХVІІІ ст., майже тримісячної облоги багатотисячної армії шведів, якби в її підземних сховах не було достатніх запасів продовольства, пороху та ін. За короткий же час від початку століття до шведської навали не можна було створити таку розгалужену мережу підземних ходів.

Усе сказане вище дає можливість більш-менш повно відтворити систему полтавських підземель. Протягом багатьох віків Полтава з її укріпленнями була одним з важливих стратегічних пунктів у Поворсклі. Вона розкинулася на високих горбах, які крутими обривами йшли до Ворскли. Тому чудові природні умови давали змогу спорудити тут фортецю, використати їх для спорудження численних підземних лабіринтів.

Міст-фортець з підземними ходами було чимало у Південно-Західній Русі, на тій території, яка в давнину входила до складу Київської Русі. Їх було багато й в Полтавському краї. На території Полтавщини, у межах колишньої вотчини Глинських, були підземелля у Глинську на Сулі, а в Поворсклі, крім Полтави,— у Великих Будищах, Опішні та ін.

Великий глинський замок височів на крутій горі, біля підніжжя якої р. Мухавець впадає у Сулу. Вхід до нього був з півночі, а із західного боку в минулі часи добре було видно сліди підземних ходів. Про їхнє існування ще й на початку ХХ ст. свідчили провали, глибина яких досягала 5 саж. Від них залишилася й западина на рівнинній поверхні території замку¹⁹.

М. О. Макаренко писав, що в дореволюційні часи у середній частині глинського городища-замку велися розкопки (з північно-західного боку), був відкритий вхід до підземелля. Оскільки ж він був дуже вузький і йшов углиб гори, то за відсутністю коштів його не дослідили. Ще раніше невідомо ким і з якою метою (за народними переказами, на території замку ніби були заховані якісь скарби й старожитності, залишені шведами) городище розкопували в кількох місцях. Там теж виявили підземні ходи, які не досліджувалися через задушливе повітря²⁰. В. О. Бучневич писав, що над Сулою, на її високому лівому березі, у глинському замку зберігалися рештки кам'яних фундаментів приміщень і льохи (погреби), які були цитаделлю та місцем перебування князів Глинських. Напроти цього місця, трохи нижче, було п'ять ставків, які з'єднувалися між собою трубами. З останнього вода текла у Сулу²¹.

Отже, в давнину полтавські підземелля споруджувалися спершу з використанням природних особливостей, в тому числі й природних печер, для захисту від кочовиків. У часи Олександра Глинського при будівництві фортеці їх могли поновити, розширити мережу. Дальша їх реставрація відбувалася за С. Жолкевського та С. Конєцпольського. До Північної війни всі ці укріплення вже почали руйнуватися. Полтава була дуже слабо захищена. Тому, коли стало відомо, що Карл ХІІ повернув зі своїм військом на Україну, Петро І направив туди гарнізон

¹⁸ Рудинський Михайло. Архітектурне обличчя Полтави.— Полтава, 1919.— С. 5—6.

¹⁹ Падалка Л. В. Древние земельные ограждения в пределах Полтавской губернии. Ч. І. О древних городках, городищах и насыпных валах. С рисунками // Труды Полтав. ученой арх. комиссии.— Полтава, 1905.— Вып. І.— С. 185.

²⁰ Макаренко Николай. Городища и курганы Полтавской губернии.— Полтава, 1917.— С. 50.

²¹ Бучневич В. Е. Заштатный город Глинск // Полтав. епарх. ведомости. Часть неофиц.— 1889.— № 17.— С. 591—592.

російських військ на чолі з полковником О. С. Келіним. Узимку 1708 — 1709 рр. ці частини та місцеві козаки відремонтували й поновили полтавські укріплення²².

Напередодні Полтавської битви у підземеллях було зроблено нові кріплення, можливо, прокладено деякі нові підземні ходи — далі, за межі форштадту, до тодішніх приміських сіл, околиць, які пізніше ввійшли в межі Полтави. Як відомо, ці підземелля широко використовувалися під час облоги міста шведами. Тому дослідники в основному знаходили там предмети вжитку XVII—XVIII ст.

Дуже прикро, що в наш час, при наявності значної кількості досвідчених спеціалістів-археологів, істориків, у тому числі студентів історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, які проходять археологічну практику навіть в інших областях України, відповідні наукові установи міста не спроможні створити групу спеціалістів і відшукати кошти для вивчення цих пам'яток історії. А, можливо, до підземель виявлять інтерес і прийдуть на допомогу полтавцям спеціалісти з Інституту археології АН України? Або інші ентузіасти. Одне не викликає сумнівів: треба щось робити поки ще не занадто пізно.

²² Россия. Полное географическое описание нашего Отечества...—С. 294 .

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Дорошенко

**Мої спомини про недавнє минуле
(1914—1918)**

Частина друга

**З ПОЧАТКІВ ВІДРОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
(Доба Центральної Ради) ***

II.

ЧЕРНІГІВ. ГУБЕРНІАЛЬНА І ПОВІТОВА АДМІНІСТРАЦІЯ.
НІЖИНСЬКІ ВРАЖЕННЯ. ПРИМАРА ГОЛОДУ.
АВТОНОМНИЙ УРЯД І ПРОВІНЦІЯ.

В кінці серпня я приїхав до Чернігова. Я згодився на посаду губерніального комісара Чернігівщини з тим, щоб за мною було залишено також галицько-буковинське комісарство: я хотів мати догляд за адміністрацією, яка залишилась в тих повітах Галичини й Буковини, що зоставалися ще в російських руках. Хотілося мені також самому доглянути за ліквідацією Галицько-Буковинського генерал-губернаторства, щоб впорядкувати його спадщину — різні справи щодо реквізицій, вивезеного майна, судових діл, забраних архівів і т. д. Це все було дуже важливо для майбутніх розрахунків при заключенні миру. Практично суміщення двох посад легко полагоджувалося тим, що я кожного тижня приїздив би до Києва (з Чернігова до Києва всього 3—4 години їзди автомобілем по дуже гарному шляху). Міністерство внутрішніх справ у Петербурзі прислало свою згоду по телеграфу. Треба було мати ще згоду «главкоюза»¹ в Бердичеві.

Я приїхав до Бердичева. Там усе радикально перемінилось з того часу, як я заїздив туди в початку серпня по дорозі з Чернівців. Генерали Денікін, Марков, Ельснер та інші сиділи під арештом на т. зв. Лисій Горі за те, що виявили своє співчуття корніловському виступу. Натомість Рада солдатських представників, яка захопила всю владу в свої руки, вибрала на посаду головнокомандуючого генерала Огородникова — того самого, що приїздив робити наді мною слідство в справі Геровського. Правда; Огородников пробув недовго на цій посаді, і замість його вже законним порядком було призначено генерала Володченка — мого земляка з Глухова. Ген. Огородников почував себе на своїй посаді «виборного» головнокомандуючого дуже ніяково. Побачивше мене, зараз же почав перепрошувати, що брав участь в такій неприємній місії, як оте слідство, і зразу ж погодився на все, про що я його прохав.

Полагодивши діло в Бердичеві, я почав лаштуватись до переїзду в Чернігів. Збори в мене були дуже короткі: моя жінка не схотіла залишити Києва, і родина залишилась там. Я поїхав до Чернігова з парою чемоданів, немов передчуваючи, що вибираюсь туди не на сталий побут, а лиш на короткий час.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6, 7—8.

Після шумного Києва з його бурхливим політичним життям і киплячим рухом Чернігів здався мені таким тихим та спокійним, як ще ніколи. На його вулицях така тиша, таке безлюддя, де-не-де хіба зобачиш пішохода, що йде, ховаючись у холодок густих дерев, якими обсаджено в Чернігові всі вулиці. На одній Шосейній (головна артерія міста) помітно ще якийсь рух; заторохтять, переїздячи, який-небудь віз та гуляють провінціальні кавалери з своїми панночками. Місто потопає в зелених садах. Кругом його густі, прекрасні парки — гаї. Внизу тече Десна. Яскраво горять на сонці золочені бані й шпичасті вежі Спасо-Преображенського Собору — найстарішої церкви на Україні, заложеної ще Мстиславом Тмутороканським. Біліють стрункі зграбні церкви й дзвіниці мазепиних часів, ці прекрасні зразки українського барокко, що так чарують любителя рідної старовини; а он на валу й так званий Мазепин будинок, себто полкова канцелярія часів Мазепи, там тепер міститься архів. А он Чернігівська Духовна Семінарія — вона міститься в будинку Павла Полуботка — колись полковника чернігівського й наказного гетьмана. Цілий ряд будинків в чудовому стилі емпіре, поставлених на початку XIX віку. Он «Красний міст» через річку Стримень, де колись, як каже легенда, провалився генеральний обозний Дунін-Борковський з каретою, шестернею коней і був одразу взятий до пекла згідно умови з чортами, яким він запродав душу — український Фауст. Тепер цим мостом треба їхати, щоб потрапити до губернаторського будинку, який стоїть серед розкішного парку на самім краю міста. Там, далі за ним, знову сади і серед них — український національний музей Василя Тарновського. А далі вже починається село Бобровиця. Губернаторський будинок у Чернігові — один з найкращих у цілій Росії. Чомусь для збудування й умеблювання його відпущено було кошти безпосередньо з міністерства царського двора; і справді, будинок і тепер дивував своєю красою, багатством внутрішньої оздобы й меблів. Іскрицький* мешкав у кількох кімнатах першого поверху, а решту і весь другий поверх одвів під губернiальну канцелярію. Мені треба було ще менше помешкання, і в домі оселилися й мої помічники, оба люди жонаті. Але й тоді будинок виглядав як пустка, оживлюючись лиш до обіду, поки сиділи урядовці в канцелярії. Недалечко мешкав Ілля Людвикович Шраг в своїм будинку на Петербурзькій вулиці, а насупроти його, в старовиннім будинку початку XIX в. — старенька графиня Милорадовичка, вдова колишнього губернiального маршалка Григорія Милорадовича, співробітника «Киевской старины» і власника чудової української бібліотеки. Його головний маєток був — історичне містечко Любеч над Дніпром, батьківщина св. Антонія Печерського. Ці сусіди — Шраг і Милорадовичка — були між собою давні приятелі, і я любив потім бувати у них, щоб слухати оповідання про старовину, про чернігівське життя прежніх часів. Коли ж приходив у гості до графині Милорадовички мій покійний дядько Петро Яковлевич Дорошенко, директор дворянського пансіону в Чернігові, а в 1917 р. директор першої української гімназії — живий архів відомостей про місцеву старовину й місцевих колишніх діячів, то можна було просто заслухатись їхніх оповідань та споминів. Не можу не згадати ще одної особи, яка бувала присутня в гостині у гр. Милорадовички і своїми оповіданнями з багатого запасу своїх життєвих вражіннь немало додавала інтересу цим імпровізованим вечіркам. Це була пані М. Васильчикова, колишня дама російського й австрійського дворів, та сама, що в 1915 році, вертаючись з Австрії, привезла цареві Миколі II власноручні листи від Вільгельма II і других членів німецьких пануючих династій з мировими пропозиціями. За цю місію її було негайно вислано з Петербурга й заслано до одного глухого чернігівського маєтку її родичів Милорадовичів. Її оповідання були з іншого світу: з життя

* Див.: Укр. іст. жрн.— 1992.— № 7—8.

віденського двору й родини Габсбургів. Між іншим, вона дуже добре знала історію України, унаслідуювши історичні інтереси від свого батька, автора відомої монографії «Семейство Разумовских». Васильчикови по жіночій лінії походили від гетьмана Розумовського.

Чернігів здавна був відомий як осередок радикального й ліберального руху серед своїх земців. Помітна тут була й українська національна течія, видними представниками якої за останню чверть віку були тут Б. Грінченко, М. Коцюбинський і Іл. Шраг. І тепер по революції українці зуміли вдержати в своїх руках певні впливи. Головою окружного суду зробився тут, як я вже казав, Шраг. Головою виконавчого комітету — Вадим Модзалевський, український архівіст і історик мистецтва. Начальником акцизної округи зробився Пл. Забіла, давній член української громади в Петербурзі. Колишній міський голова, український історик Аркадій Верзилів був якийсь час директором української гімназії (перед П. Я. Дорошенком). Губерніальним комісаром освіти був п. Стаднюк, учитель евакуйованої в 1915 р. з Ковеля на Волині гімназії. В Чернігові існувала громада партії українських есерів. Головою її був Шраг, а до членів її належали, між іншими, пані В. Коцюбинська (вдова письменника), Верзилів, Коновал, д-р Базилевич та інші старі чернігівські громадяни. По моїм приїзді громада регулярно почала збиратись щонеділі у мене в губернаторськім домі.

Головою губерніяльної земської управи був обібраний колишній її голова Ол. Свѣчин, місцевий дідич, дуже поступова й всіми шанована людина, щирий приятель українства, особистий друг старого Шрага. Але на міського голову, замість українця Верзилова, обібрано заїжджого москаля, російського есера лікаря Орлова, особисто людину дуже порядну, але без усякої енергії й ініціативи. З українських діячів Чернігова треба ще назвати Тихона Осадчого, старого селянського діяча; він і тепер вічно був зайнятий улаштуванням селянських з'їздів, спілок, хоча й не пристав до популярної партії есерів, а під час виборів до Установчих зборів ішов по списку есефів і народних соціалістів.

Був помітний брак інтелігентної української молоді, може, тому, що найбільш активні й жваві з-посеред неї були у війську або повиїздили до Києва, де їх притягало жваве політичне життя столиці України. З тих, що були в Чернігові, пригадую собі Василя Еланського. Це тепер видний большевик на радянській Україні і пролетарський поет та публіцист (пише під псевдонімом «Василь Блакитний»). Тоді він був зайнятий улаштуванням української книгарні в Чернігові, якої до того часу там не було, а також справами чернігівської «Просвіти». Був іще один тихий скромний юнак, який заповідався на помітну літературну й наукову українську силу: Олександр Соловій. На жаль, передчасна смерть од тифу скосила його, як я тепер уже довідався, в Кам'янці 1920 року.

Існувала в Чернігові, як і скрізь, Рада робітничих і солдатських депутатів, але її було майже не чути, і я забув про її існування, аж поки вона сама не звернулась до мене одного разу, але про це мова буде нижче.

Влада губерніяльного комісара була дуже звужена, як порівняти з старою губернаторською. Перш за все з-під її юрисдикції цілком було вийняте саме місто Чернігів з його міською міліцією (замість прежньої поліції). Повітові комісари, як і губерніяльні, вибирались повітовими радами і затверджувались по представленню губерніяльного комісара міністром внутрішніх справ. Тільки повітові начальники міліції затверджувались безпосередньо губерніяльним комісаром. В своїй діяльності губерніяльний комісар був зв'язаний губерніяльним виконавчим комітетом. Та Чернігівський комітет був зложений з таких людей, що не тільки не заважали мені в роботі, але служили мені великою підтримкою і своїми порадами, опертими на добрій ознайомленості з місцевими справами, і самим ділом, виїздячи по моїй просьбі

в різні місця губернії, щоб полагодити різні непорозуміння, що виникали то тут, то там. Всі старі губерніальні інституції — «губернське правління», «губ. присутствіє», інспекція тюрем, медична інспекція — з своїми старшими й нижчими урядовцями зоставались, як і за старого режиму, виконуючи майже ті самі функції. Окремо працювали нові інституції: земельний і продовольчий комітети, але вони були цілком автономні.

Два слова про моїх двох помічників, що заміняли собою одного прежнього віце-губернатора. Оба були родовиті українці, хоч і належали до російських партій і уважали себе (один принаймні спочатку) за росіян. Р. І. Ганжа походив з дрібної поміщицької родини, що мала ґрунтьєць під самим Черніговом, в місцевості, що так і називалась «Ганжовщиною». Молодим студентом Петербурзького технологічного інституту він був арештований за приналежність до соціал-демократичної організації і засланий на каторжні роботи до Сибіру. Він там вибув щось коло двох років і втік. Добивсь за кордон аж до Парижа. Тут вступив на фабрику як простий робітник, а пізніше вступив до політехнікуму, який і скінчив з ступенем інженера. У Франції пробув усього коло десяти років. Там і одружився з однією панною чернігівкою, що приїхала до нього — російською соціал-революціонеркою. Революція дала йому змогу повернутись літом 1917 року додому. Він цілком офранцузився і балакав по-російськи з явним чужим акцентом. Українському національному рухові був зовсім чужий, але теоретично спочував ідеї автономії України і написав брошуру під титулом «Автономія України», видану в кінці літа 1917 р. у Чернігові. Він належав до партії російських соціал-демократів (меншовиків). Потроху почав усе більше цікавитись українською справою, брав у мене українські книжки, балакав на українські теми і, можна сказати, на моїх очах «українізувався». Дещо вплинуло на його й те, що його рідний брат-офіцер, пішовши на війну звичайним «руським», в полоні зробився «синьожупанником» і писав уже додому листи по-українськи. Це була висококультурна і дуже симпатична людина, тільки дуже нервова, що пояснювалось, розуміється, його тяжким минулим.

Іншої вдачі був другий мій помічник П. П. Савич, син заможного поміщика з Новозибківського повіту. Йому було 24 роки, він тільки що закінчив курс Комерційного інституту в Москві, але ще не склав іспитів. Був російський соціаліст-революціонер і дуже цікавився кооперацією. Українством абсолютно не цікавився, вважав себе за росіянина, і всі його думки, так само як і його молоденької дружини-москвички, були направлені на Москву. Говорив по-російськи з убийчою українською вимовою, спеціально північно-чернігівського відтінку. Був трохи зарозумілий; наперед сподівався, що буде вибраний до Всеросійських Установчих зборів, і так був у цьому певний, що на своє перебування на посаді помічника губерніального комісара дивився, як на дуже тимчасове, що завжди і підкреслював, хоч був дуже чутливий щодо своїх прерогатив. Кожного разу, коли з кінця жовтня почали надходити до нас телеграми про підпали винокурень, грабування поміщицьких маєтків або й убивства, він тільки усміхався, кажучи: «Що ж поробите — поглиблення революції!». І ось одного дня приходить телеграма про замордування його батька й матері на їх хуторі на ґрунті дійсно «поглиблення революції». А він був у їх син-одинак...

Ми поділили наші функції в той спосіб, що Ганжа узяв до себе справи міліції, земельних непорозумінь і взагалі чисто розпорядчі адміністративні функції, Савич — осередкові губерніальні інституції — губ. правління, присутствіє і т. д. Я залишив за собою загальний провід і керівництво. Найчастіше бачитись і вкупі працювати мені доводилось з Ганжею.

Щоб ознайомитись ближче з повітовою адміністрацією, я скликав з'їзд повітових комісарів і голів повітових рад. Персональний склад

повітових комісарів, як виявилось, був дуже випадковий і різноманітний. На таку неспокійну і непевну посаду мало хто охотився. Більш солідні, помірковані елементи з земельних власників і самі не хотіли йти, та їх, видно, неохоче й вибирали. Попадали здебільшого випадкові люди, ті, хто в даний момент чимсь зумів висунутись на одноманітному фоні провінціального життя. З місцевих землевласників комісарами були лиш Малахов у Чернігівському повіті, Трохименко — в Глухівському, Шимоновський — в Суразькому. В Стародубському був якийсь час комісаром член I-ої Думи Куриленко. З національно свідомих українців був лиш помічник остерського комісара Шульгин, та потім виявилось, що такий єще в Ніжині: Іполит Ковалевський, — на з'їзді його не було. Головою повітової ради Остерського повіту був селянин Гаврило Одинець, свідомий українець, добре знаний в київських українських кругах. Взагалі з'їзд справив на мене доволі бліде вражіння. А тим часом обставини на місцях вимагали багато енергії, адміністративного досвіду й політичного такту.

Село на Чернігівщині ціле літо зоставалось зовсім спокійне. Іскрицький, передаючи мені посаду, казав, що на мою долю випало працювати в губернії, де все так мирно та тихо. Скоро після мого прибуття до Чернігова там відбувся губернський селянський з'їзд. Головним організатором і розпорядчиком на з'їзді був відомий на Чернігівщині діяч Тихон Осадчий. Він прохав мене привітати з'їзд від імені губерніяльного комісаріату. Я явився на з'їзд і застав кількох селян, переважно немолодого вже віку, солідних хазяїнів. В своїй промові я сказав, що вітаю з'їзд від імені тієї влади, що хоче не панувати над народом, а служити йому, і прохав усіх присутніх допомагати цій владі в піддержанні спокою й доброго ладу на нашій Чернігівщині. Селяни з напруженою увагою слухали мене; видно для них була новиною українська мова в устах представника вищої адміністрації. До того ще я був у своїй військовій уніформі, яку носив по службі в Галичині. Мене вітали оплесками, а Осадчий відповідав мені, як голова з'їзду. Я залишився до кінця зборів. З'їзд проходив у діловитому й спокійному настрої. Не було галасливих виступів і звичайної демагогії, може, тому, що, крім селян, було дуже небагато сторонніх людей. Дядюшки в чумарках і сіряках самі радили про свої справи, і було цікаво і приємно чути їх тверезі, «помірковані», сказати б по сучасній термінології, погляди.

Скільки мені не доводилось говорити з селянами, а вони приходили до мене щодня в різних справах і делегаціями, і поодинці; я спостерігав, що у них настрої спокійно очікуючий; вони сподівались, що найбільш важлива для них земельна справа буде вирішена на їх користь законним шляхом. По губернії перші два місяці (вересень — жовтень) коли й траплялись де заворушення, то це бувало переважно на півночі, де жило багато зайшлого люду, де скупчені в деяких місцях фабрики й заводи (Новозибківщина). Був невеликий заколот в посаді Шостка, де великий порохований завод і де почав каламутити військовий фельдшер-грузин, що стояв на чолі «ради депутатів». Але й там удалось вгамувати без особливих труднощів, вирядивши на місце двох членів нашого губерніяльного виконавчого комітету. Вони зуміли втихомирити заколот самими умовляннями.

Та з часом становище почало гіршати. З одного боку, агітатори соціалістичних партій, що розсипались по селах для «освідомлення мас», раз у раз твердили селянам, що, мовляв, панська земля — то пограбована у їх панами, що вона мусить перейти до селян без усякого викупу і т. д. Це розпалювало апетити, і здебільшого не серед трудящих господарів, а серед тих елементів села, що через війну та революцію вибились з звичайної колії життя і були ласі на чуже добро. З другого боку, з кінця жовтня стало напливати на село багато збольшевичених солдатів з фронту і з запілля², де вони досить наслухались

запальних демагогічних промов. Вони, з свого боку, впливали на розбурхання сільської маси. Ще поки держався підйом перших місяців революції, що докотився в певній мірі й до нашого села, поки ще не розхиталися старі поняття про карність та законність, доти ще було сяк-так. Але революція йшла і руйнувала всі старі погляди й поняття. Звідусіль чулися намовляння до самочинних виступів, а за привідцями діло не стало.

І от почалось з винокурень, з горілчаних складів, що служили такою принадою й спокусою після трилітньої заборони продавати горілку (від початку війни). То тут, то там по цілій Чернігівщині почались підпали складів спирту і горілки; їх розбивали, починалось масове пияцтво, далі — пожежа, неодмінно з людськими жертвами і часто після цього — погром сусіднього маєтку або економії. Люди гинули під час погрому горілчаного складу цілими десятками від необережного поводження з вогнем і вибуху спирту. Гинули п'яниці, погромники, а часто й зовсім сторонні люди — необережні свідки. Далі прийшла черга на цукроварні, звідки розтягали цукор, потім — до великих маєтків, де забирали коней, худобу, господарський інвентар, хліб, а ще більше нівечили всяке добро, хапаючи його без пуття; раз у раз виникали пожежі, і тоді все просто гинуло. Але такі з'явища ще в кінці жовтня траплялись лиш спорадично. Та чимдалі, то все ставало гірше, і вже в половині листопада щодня до комісаріату приходило по кілька телеграм про погроми в різних кутках губернії. Місцева адміністрація була цілком безсила боротись з цими явищами, ще поки вони траплялись зрідка, а далі то вже не було про це й мови, доводилось самим ховатись, щоб не вбили. Міліція, як я не раз згадував, була нікуди нездатна. Та й серед адміністрації були люди, що менше всього надавались для ролі, яка їм припала. Прикладом може служити історія з Ніжином.

Вже в перші тижні мого перебування в Чернігові мою увагу звернули на себе службові телеграми ніжинського комісара Ковалевського: вони були писані українською мовою. Це вперед викликало мої симпатії до їх автора, хоч зміст телеграм іноді дивував своїм якимсь наївним характером. Але скоро з Ніжина почали приходити вісті ще більш дивного характеру, що там творяться якісь самоуправства й перевищення компетенції влади. Скоро до мене явилась делегація від ніжинських купців і подала цілий ряд скарг на порядки, які завів комісар вкупі з начальником міліції Терещенком: вони самовільно встановлювали ціни на крам по мануфактурних крамницях, а у тих купців, що не хотіли продавати по примусових цінах, замикали на цілі тижні крамниці, або починали перевірку («учет») краму, під час якої знижали цілі звої краму. Трохи згодом виникла й ще одна справа, зв'язана з ніжинською адміністрацією. Я дістав від прокуратора з Київської палати скаргу на начальника ніжинської міліції по такому ділу. Ще влітку в Ніжинському повіті об'явився якийсь пророк, котрий предсказував скорий прихід антихриста, загибель світу і т. подібні страхи. Пророк мав успіх серед баб, а чоловіки ставились до його пророкувань байдуже. Ніжинська міліція побачила в діяльності пророка явну контрреволюцію й посадила його до тюрми. Одначе потримала його всього два-три тижні і випустила, зобов'язавши, щоб не показувався в самому Ніжині. Та пройшло скількись часу, і пророка побачили в Ніжині на базарі і знову посадили за ґрати. Але тут вмішався прокуратор Ніжинського окружного суду і, не знайшовши підстави для тримання людини в тюрмі за саме лиш пророкування, наказав пророка випустити. Та начальник міліції Терещенко не тільки не послухав, але, обвинувачуючи самого прокуратора в потуранні контрреволюції, почав загрозувати йому арештом, так що бідний прокуратор мусив не ночувати вдома. Я спробував було в справі купців зателеграфувати, але скоро явивсь до мене переляканий один з купців і сказав, що учасників делегації до мене

Терещенко хоче арештувати за те, що їздили скаржитись. Справді в гоголівському місті почали відбуватись історії ніби з гоголевих часів. Ми з Ганжею рішили з'їздити удвох до Ніжина, щоб подивитись своїми очима, що там твориться. Гарного осіннього ранку виїхали ми авто просто до Ніжина старим ґрунтовим шляхом. Мабуть, тут ніколи не бачили авто, та ще такого здоровенного, чорного: скрізь воно викликало сенсацію й переляк. При в'їзді до села цілі хмари гусей, що мирно паслися на вигоні, здіймались і летіли з криком вперед улицею через усе село, не звертаючи вбік, думаючи, що за ними женеться якийсь страшило. Собаки або кидались на нас з скаженим гавканням, або теж вили з переляку й утікали; коні жахались і кидались вбік, частенько перекидаючи навантажені снопами вози. Люди сердились і лаяли нас. Набрались ми мороки, поки проїхали ті 75—80 верстов до Ніжина! Та ось і славний Ніжин. Широко простягся на рівній, як скатертина, площині, весь потонув у садках і в зеленій гушавині дерев. Було сухо, і на його широченних майданах і вузьких покручених вуличках вітер здіймав цілі хмари пороку. Був майже обідній час, і місто виглядало як мертво. Ледве змогли ми допитатись, де ж міститься повітовий комісаріат,— він заховався десь в лабіринті вузьких вуличок, як дві краплі води похожих одна на другу. Та ось ми знайшли; бачимо: табличка російською й українською мовами свідчить, що тут міститься ця найвища повітова інституція. Входимо і зразу в першій великій кімнаті попадаємо не то на якийсь віче, не то на якийсь шумні збори: юрба селян гаряче спориться між собою, особливо в одній купці, в осередку якої стояв молодий хлопець у чорній блузі, підперезаній мотузочком, і щось енергійно доводив своїм слухачам, які перебивали його і сперечались з ним. Моя поява — я був у військовій одежі — зробила деяке вражіння, але не зупиняла галасу. Я спитав, чи можу бачити комісара. «Та комісар ось», — відповіли мені і показали на молодого парубка в чорній блузі. Дійсно, це був повітовий комісар, Іполит Ковалевський, студент 2-го курсу Ніжинського історично-філологічного інституту. Я перервав гарячу дискусію, назвав себе і закликав до окремої кімнати, сказавши, що хочу з ним побалакати. Зараз же до тієї кімнати ввійшов підстаркуватий вже чолов'яга, з руденькою борідкою й хитрими очима, тип повітового «аблакатора»⁴ чи канцелярського писаря. Це й був відомий вже нам Терещенко, начальник повітової міліції. Познайомившись, я прохав, одначе, залишити нас удвох з комісаром, щоб побалакати на самоті. Начальник міліції з видимою неохотою ввійшов.

Зоставшись наодинці, почав я вичитувати комісарові всі його промахи й провини. Бідолаха в усьому згоджувався зі мною, нарікав, що не знає законів, не розбирається в них і почуває себе, по його словах, «мов у лісі». Отже, Терещенко, як людина більш досвідчена,— а він справді був «аблакатором», себто неофіціальним повіреним в дрібних судових справах, тим, що іноді називалось «підпільним адвокатом»,— птиця стріляна; він, очевидно, й крутив бідним Ковалевським, як хотів, і був головним привідцем усіх тих беззаконь, на що скаржились обивателі. «А що це у вас за галас, за збіговисько таке?», — спитав я Ковалевського, вказуючи на двері, за якими ще чути було гомін. «Та це приїхали люди з села в справі розмежування випасу». «Та чого ж вони так галасують в урядовому помешканні?». «Та це ще нічого, от я виїздив учора до села, так ледве втік, трохи не побили на мітингу, який я був скликав!». Бідний комісар не вмів викликати поваги до свого авторитету; до всього іншого, він був каліка, дуже кульгав на одну ногу, весь похиляючись на ході на один бік, і це вкупі з його молодістю, недосвідченістю, занадто демократичною манерою вдягатись менше всього нагадувало представника влади, найстаршу особу в повіті. А людина, видко, була щира й добрий українець. Поки ми розмовляли, в двері хтось постукав, і слідом за тим до кімнати ввійшов

огрядний поважний пан в чорному сурдугі й золотих окулярах і одрекомендувався професором тутешнього Історично-філологічного інституту NN й комісаром міста Ніжина. Це дійсно був професор філософії й психології, і яка біда примусила його взяти на себе, властиво, поліційні обов'язки — Бог знає. Ніжин, як найбільше по числу людності місто в губернії, здавна мало свого особливого поліцмейстера; отже, по перевороті воно дістало собі окремого міського комісара. Але, видно, професор філософії був також дитина в адміністративних справах, як і його учень Ковалевський, і тому обома крутив і вертів по-своєму, як хотів, старий лис Терещенко.

На ніжинську міліцію доходило до Чернігова багато скарг за її хабарництво, ледарство та й ще за гірші вчинки. Взагалі міліція в губернії уявляла з себе одно осудовисько і сором. Я в розмові натякнув професорові на те, що його міліціонери стоять дуже не на висоті свого призначення. «Так, — згодився він, — буває, але, — і тут він суворо глипнув на мене поверх своїх золотих окулярів, — вони всі дуже віддані революції!». Я побачив, що пан-професор справді трактує речі занадто по-філософськи, і вже не продовжував з ним ділової розмови.

От так, побалакавши з вищими властями славного міста Ніжина і його повіту, я залишив п. Ганжу для коротенької ревізії канцелярії, а сам пішов до окружного суду, щоб поінформуватись про справи і там. В суді було тихо і поважно. Скрипіли пера канцеляристів, сновигали смирні прохачі. Я зайшов до голови суду — старий сивобородий дідусь сидить у своїм кабінеті на кріслі, на якому сидів, може, десятки років, про справи в місті і в повіті говорить з сумною усмішкою. Я сказав, що повітовий комісар скаржився мені на свою неознайомленість з законами, так от добре було б, якби йому з судових сфер давали якусь пораду. «Дуже охоче, — сказав голова суду, — але ж він ні разу в мене не був, і я його ніколи не бачив!». Виявилось, що від самого початку нової влади, від березня, ніхто з повітового комісаріату ні разу не був у суді, і між такими двома інституціями, як комісаріат і окружний суд, що, здавалось, мусили б мати якісь зносини, не було ніяких стосунків. Суд існував сам по собі, а комісаріат — сам по собі. І це в малому провінціальному місті, де кожен один одного знає. До кабінету голови суду покликали прокуратора, і він мені мало не з слізьми на очах скаржився на начальника міліції, котрий тепер мстився на прокураторі за те, що той колись чіпав його з приводу його «аблакатської» практики.

Я вийшов з суду і пішов бульварчиком шукати, де б пообідати. Звичайно, приїжджій людині в провінціальних містах можна було пообідати хіба тільки в якомусь клубі, і я пішов шукати і розпитувати. Ось серед малого запорошеного скверу, з рідкими і вже пожовклими та посохлими од куряви та спеки деревами стоїть бюст Гоголя, а на постаменті виконано славнозвісну цитату про те, що йому судилося оглядати світ «крізь видимий миру сміх і невидимі й незнані йому сльози». Великий земляче! Чи то така іграшка химерної долі, щоб тут, у твоєму Ніжині, де виростав твій талан і розцвітала твоя муза, на другий день після революції панували такі відносини й порядки, що немов списані з твого «Ревізора» чи «Мертвих душ»? Чи то така вбога наша Україна на живі, творчі громадські сили, що на другий день після великого перевороту змогла видати лиш таку карикатуру, таку пародію на «обновлений лад»? Чи винні в цьому ті, що взялися тим ладом зверху керувати?

Коли ми з Ганжею вертались увечері до Чернігова й по дорозі ділилися своїми ніжинськими вражіннями, то для нас не було сумніву, що Терещенка не можна залишити на посаді. З Ковалевським ще сяк-так, тим більше, що це свідомий українець і, видно, як уміє, проводить українізацію в своїм комісаріаті. Але як позбутись Терещенка? На це знайшовсь один спосіб: виявилось, що він досі не був затверджений

в Чернігові; отже, залишалося одно — не затверджувати й повідомити повітове казначейство (скарбницю), щоб не виплачувало йому платні. Так і зробили. За пару тижнів полетіли телеграми до мене від ніжинської повітової ради: як се так я, народний обранець, наважуюсь не затверджувати такого ж народного обранця Терещенка? Але ми з Ганжею твердо вистояли на своєму, не зворушившись цим покликанням на «народну волю» і не злякавшись скарги на нас до Центральної Ради. Бувши якось в Києві, я виложив президії Центр. Ради, в чому діло, і скарга з Ніжина залишилася без усяких наслідків.

Розуміється, справа з Ніжином була, може, свого роду унікалом навіть серед тодішніх відносин, але взагалі діло з повітовою адміністрацією стояло дуже кепсько. Під кінець стало помічатись явище, що комісари кидають свої посади, а на їх місце ніхто не хоче йти. Козелецька повітова рада після більш як місячного безуспішного шукання кандидата на комісара просто попрохала мене когось призначити. Але й тут питання: кого призначити? Вже перед кінцем року удалось знайти одного офіцера—українця, родом з Козелецького повіту, що повернувся з війська і згодився прийняти посаду повітового комісара.

Дві тяжкі справи, які найбільше дошкуляли нам у вересні і жовтні,— це був неврожай у північній частині губернії й справа з т. зв. 13-тим запасним піхотним полком, що, правда, мала пекучий інтерес більше для самого Чернігова, ніж для губернії.

Треба знати, що північна частина Чернігівщини — повіти: Мглинський, Суразький, Новозибківський, Стародубський і Новгород-Сіверський — колишній Стародубський козацький полк, відзначається піскуватим, малородючим ґрунтом. Зате тут багато лісів, і тому в старовину тут було так багато буд, гут, винокурень, а тепер — фабрик та заводів. Населення тут мішане: українці й білоруси, а до того ще багацько колоністів-великоросів, т. зв. розкольників, що утікали колись од релігійних утисків з Московщини до Гетьманщини, де їх уже ніхто не чіпав за віру. Все це значно ослабило тут національний український характер. Та й залізниця тут проведена так, що до Москви легше й швидче можна проїхати, ніж до Києва. Одначе північні чернігівці ніяк не хотіли одлучатись од решти своєї губернії, а разом і од України. Коли Тимчасове правительство задумало відрізати чотири повіти (Мглин, Сураж, Новозибків і Стародуб) від території автономної України, з усіх кутків посипались протести, делегації, телеграми проти того відлучення. Аж тільки недавно большевики одрізали ці повіти від України. З цих крайніх північних кінців України походять, між іншим, два помітні діячі нового українського руху: покійний Михайло Ткаченко і український комуніст Петро Дятлів.

Неврожай і в зв'язку з цим недостача власного хліба були в північній Чернігівщині явищем звичайним. Але хліб, звичайно, привозено з південних, багатих повітів губернії. Так було би і в 1917 році, хоча тоді був поганий урожай також і на півдні. Але по загально-російському продовольчому плану Чернігівщина мала постачати хліб для Московщини, здається, чи не для самого Петербурга. За виконанням цього плану доглядав місцевий продовольчий комітет у Чернігові, де засідали представники російської «революційної демократії», котрі пильно стежили, щоб не порушувати єдності й централізованості всеросійського продовольчого плану. Виходило дуже дивне й ненормальне явище: північні повіти Чернігівщини майже голодували, а подекуди то наступив і справжній голод, а тим часом з південних повітів одправлялись потяги з хлібом на Московщину. До мене приїздили делегації з Суразького і Мглинського повітів, скаржились, оповідали тяжкі подробиці голоду, а я не міг нічого добитись від продовольчого комітету, бо там слухали свого начальства з Москви та Петербурга. Не помагали й апеляції до Генерального Секретаріату в Києві.

Практична робота там, у Києві, наладжувалась дуже мляво, хтозна-чому. Казали, що петербурзьке правительство саботує, не відпускає коштів, не хоче зноситись з Секретаріатом. Але я думаю, що винні були таки самі наші люди: якби вони виявили стільки енергії в фактичному опануванні владою на місці, скільки вони її виявили в боротьбі з центральним урядом за формальні межі автономії, то досягти б мети було дуже легко. Перш за все уряди губерніальних комісарів скрізь були обсажені своїми людьми: в Полтаві сидів Андрій Левицький, у Києві — Ол. Саліковський, на Волині — Андрій В'язлов, на Поділлі — Микола Стаховський⁵, у Чернігові — я. Але київський уряд не робив ніяких заходів, щоб зв'язати себе з провінцією або хоч зноситись регулярно з нею. Можу сказати з власного досвіду: в той час як з Петербурга мене щодня закидали десятками телеграм навіть про дрібниці, від київського уряду не тільки нічого не присилалося, але не можна було добитись навіть відповіді на свої телеграми, і то в дуже важних справах. Чи вони там були зайняті політикою в Центральній Раді, чи просто ніяк не могли наладити біжучої праці, тільки самі не дбали, щоб поширити свій вплив і свою владу на провінцію. Ніхто з генеральних секретарів на провінції не показувався. У Чернігові побував лиш один Ол. Шульгин, секретар міжнаціональних справ, і то не урядово — для прочитання публічної лекції. Він попав якраз на з'їзд чернігівських «просвіт», і його поява й сказана ним промова дуже піднесли настрої членів з'їзду. Заїздив раз по дорозі ген. писар Ол. Лотоцький⁶ — про це буду казати далі, — і його поява немало причинилась до піднесення нашого духу, але це все було випадково, в зв'язку з зовсім іншими справами. А от зате я пам'ятаю такий факт: приїжджу до Києва по дуже важній справі до секретаря по внутрішніх справах В. Винниченка. Являюсь на Хрещатик, ч. 36, де містився Секретаріат, приходжу в прийомну — кажуть, ніяк не може прийняти, зайнятий. Тут же сидить і волинський комісар В'язлов, що також приїхав з пильною⁷ справою з Житомира. Угледів мене особистий секретар прем'єра — Петро Чикаленко і по знайомству пішов до Винниченка прохати, щоб таки мене прийняв. Виходить і каже: «Заходьте, але тільки на п'ять хвилин! А вас, — звертається до В'язлова, — уже ніяк не може прийняти!». Почувши це, В'язлов повернувся, вийшов, сів у своє авто та й поїхав просто до Житомира — чоловік був гарячий та щирий. От вам і відносини прем'єра й міністра внутрішніх справ до губерніальних комісарів, а їх було в нього всього п'ять, і тим не міг уділити часу. Затем до нього, як свого часу до Керенського (про що я оповідав у I-шій томі), звертались по всяких дурницях, таких, що сміх і розказувати, і він приймав, тратив час на непотрібні безцільні розмови. Отак не вміли наші молоді міністри економізувати й раціонально вживати часу, тратячи його на дрібниці й не встигаючи робити діл важніших.

Не диво, що коли я з своїми жалями виступив на з'їзді всіх комісарів п'яти губерній автономної України, що скликав був Винниченко в половині жовтня, як губерніальних, так і повітових, то з цього нічого практичного не вийшло, окрім того, що мене вислухано. Часописи подали про це звітлення, а історик української революції п. Христюк⁸, оповідаючи про цей з'їзд та про мою заяву про «наступаючий голод, який може повести до голодних бунтів», додав свою високоумну увагу, що, мовляв, з цим лихом нездатні були боротись комісари — «представники переважно поміркованих кругів громадянства»*. А яку здатність до керування справами й залагодження всяких пекучих потреб виявили партійні одностумні п. Христюка, різні Терещенки й Ковалевські, зразок того я подав вище.

* Павло Христюк. Замітки і матеріали до історії української революції. Том II, Відень 1921, стор. 15—16. Цінний документальний матеріал цієї книги поданий в навівно-тенденційній оправі авторських уваг і міркувань.

Випомповування⁹ хлібних запасів Чернігівщини й вивезення їх на Московщину, тоді як голодувала одна третина чернігівської губернії, припинилося лиш після того, як Україна фактично відділилася від Москви по большевицьким перевороті.

ПРИМІТКИ

- ¹ «Главкоюз» — головкомандуючий Південно-Західним фронтом. Протягом 1917 р. на цій посаді перебувало дев'ять осіб. Серед них — генерали Ф. Огородников (29 серпня — 9 вересня) і М. Володченко (9 вересня — 24 листопада).
- ² Під час першої світової війни в тиллових гарнізонах (запіллі), де формувалися нові бойові одиниці, зосередилася значна кількість солдатів. Вони були об'єктом посиленої уваги з боку різних політичних партій, які проводили серед них активну агітаційно-пропагандистську роботу.
- ³ Прокуратор — управитель, представник.
- ⁴ Адвоката.
- ⁵ Левицький А. (1879—1954) — визначний громадський і політичний діяч, юрист, член УСДРП, входив до складу Центральної Ради, губернський комісар Полтавщини, голова уряду УНР в еміграції. Саліковський О. (1866—1925) — громадський і політичний діяч, журналіст, голова української Національної Ради у Москві, київський губернський комісар, міністр внутрішніх справ УНР в 1920 р. В'язлов А. (1862—1919) — громадський діяч, юрист, член УПСФ, в 1917 р. — губернський комісар Волині, в 1918 р. — генеральний суддя, міністр юстиції. Стаховський М. (1879—1948) — громадський і політичний діяч, лікар, в 1917 р. — губернський комісар Поділля.
- ⁶ Лотоцький О. Г. (1879—1939) — громадський і політичний діяч, письменник, публіцист, член УПСФ, в 1917 р. — голова української Національної Ради в Петрограді. з вересня по листопад того ж року — генеральний писар у Генеральному Секретаріаті Центральної Ради, займав ряд відповідальних посад у 1919—1920 рр. в урядах УНР. Емігрував.
- ⁷ Терміновою.
- ⁸ Христюк П. О. (1880—?) — політичний діяч, публіцист, член ЦК УПРС, входив до Центральної Ради і Малої Ради, займав ряд відповідальних посад в урядах УНР, з 1919 р. — емігрував, у 1924 р. повернувся на Україну. Загинув на Соловках у 30-х роках.
- ⁹ Випомповування — (від польського *wypompuwać*) — викачування.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. В. Гоцуляк (Черкаси), А. Г. Морозов (Черкаси)

Другі Всеукраїнські наукові читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку»

19 квітня 1992 р. в Черкасах відбулися другі наукові читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». Цього разу її організаторами були Інститут історії України АН України та Черкаський педагогічний інститут.

Вступним словом читання відкрив д-р іст. наук, заст. директора Інституту історії України В. А. С м о л і й. Він підкреслив необхідність подальшого глибокого і багатогранного дослідження конструктивної ролі козацтва в різних сферах історичного розвитку України, у формуванні української середньовічної державності та відмітив наявність величезного кола питань, які ще чекають свого розв'язання і досконального наукового висвітлення.

Проблемам сучасного господарського стану Черкащини у їх взаємозв'язку із збереженням та вивченням пам'яток історії часів козащини присвятив свій виступ заст. голови адміністрації представника Президента України в цій області О. М. Д у б о в и й.

До програми читань було внесено понад 30 доповідей і повідомлень. Їх автори представляли науково-дослідні і навчальні заклади Києва, Дніпропетровська, Полтави, Кам'янця-Подільського, Чернігова, Рівного, Черкас.

З доповіддю «Роль українських гетьманів у боротьбі за суверенітет і державність України» виступив д-р іст. наук, проф. В. О. З а м л и н с ь к и й (Київ). Він розкрив діяльність цілої низки історичних осіб, яких у роки Визвольної війни середини XVII ст. затулила собою постать Богдана Хмельницького. Своїми спостереженнями й узагальненнями з приводу взаємовідносин двох протилежних за своїми цілями історичних осіб — князя Яреми Вишневецького та Богдана Хмельницького поділився з учасниками зібрання д-р іст. наук, проф. Л. Г. М е л ь н и к (Київ). Цікаві факти, пов'язані з початком складання внутрішнього національного ринку навів д-р іст. наук, проф. І. Г. Ш у л ь г а (Вінниця) у доповіді «Пристосування козацьких господарств до потреб ринку». Жваве обговорення викликало, зокрема, його твердження про те, що Визвольна війна середини XVII ст. являла собою буржуазну революцію. Канд. іст. наук П. А. Г о р і ш н и й (Київ), як і на перших читаннях, ознайомив науковців з результатами археологічних досліджень місць козацької слави та гетьманського замку в Чигирині.

Консолідуючій ролі Середнього Подніпров'я у формуванні українського козацтва було присвячене повідомлення канд. іст. наук А. Ю. Ч а б а н а (Черкаси), який детально обгрунтував висунуті ним положення і підкреслив важливе значення козацтва Черкаського краю у становленні української державності того часу. Становлення й еволюцію Ради та її значення в житті українського козацтва до середини XVII ст. висвітлив канд. іст. наук В. О. Щ е р б а к (Київ), який відзначив при цьому важливість з'ясування ступеня сформованості й розвитку цієї форми державності. Територіальні межі держави

Б. Хмельницького та етапи її формування розкрив канд. іст. наук О. І. Гуржій (Київ).

Канд. іст. наук І. С. Стороженко (Дніпропетровськ) розповів про дослідження військової доктрини козацької держави, її стратегії і тактики. Зміст проекту Задніпровської козацької держави, що належав Йосипу Верешинському, а також політичні та правові аспекти згаданого документа проаналізував у своєму виступі канд. іст. наук П. М. Сас (Київ). Він підкреслив, що в той час козацтво було неготовим до сприйняття такої ідеї. Грунтовне повідомлення «Південна Русь і половецький Степ у політичній діяльності Галицько-Волинського князя Романа Мстиславовича» представив канд. іст. наук О. Б. Головко (Київ).

З оглядом праць зарубіжних дослідників зовнішньополітичної діяльності Б. Хмельницького виступив канд. іст. наук В. І. Цибульський (Рівне), який проаналізував розвідки переважно сучасних авторів. «Економічний потенціал українських земель у часи творення української козацької держави» — тема повідомлення канд. іст. наук А. Г. Морозова (Черкаси).

В. І. Гром (Рівне) спинився на питанні про історіографію передумов Хмельниччини як національної революції, наголосивши на існуванні для українських дослідників певних труднощів при роботі в зарубіжних архівах. Науковці Черкаського педінституту проф. М. Р. Шамрай, кандидати іст. наук О. І. Тітов, Р. К. Бутенко, Л. Д. Статі, В. В. Гоцуляк, кандидати філол. наук М. І. Гончар та В. Г. Поліщук у своїх виступах порушували різноманітні питання, пов'язані з історією козащини, особливостями її вивчення студентами. Привернули увагу також виступи кандидатів філол. наук С. А. Кітрової «Покрова — храмове свято запорозьких козаків», Ф. А. Непійводи «Літописи як достовірне джерело» і канд. іст. наук С. А. Кисіль «Культура та козацтво».

Підбиваючи підсумки читань, В. А. Смолій відзначив плідність проведеної роботи і зацікавленість, з якою проходило обговорення доповідей та повідомлень. Він запросив учених — учасників цього заходу — взяти участь у підготовці статей до щорічника «Середньовічна Україна» та висловив пропозицію зробити наукові читання в Черкасах традиційними.

Н. О. Терентьєва (Київ)

Наукова конференція «Греко-російсько-українська культурна спільність: тисячоліття її формування»

30—31 травня в Донецьку відбулася наукова конференція «Греко-російсько-українська культурна спільність: тисячоліття її формування». Вона була організована Спілкою греків України. В роботі конференції взяли участь викладачі вищих і середніх навчальних закладів, учені, студенти з Києва, Москви, Львова, Одеси, Слов'янська, Сімферополя, Воронежа та інших міст Росії і України, а також представники громадськості Донецька.

Відкриваючи конференцію, голова Спілки греків України, д-р філос. наук, проф. І. О. Ялі зазначив, що вивчення взаємозв'язків народів України, Росії та Греції становить значний науковий інтерес, дає змогу простежити типологічну спільність культурних процесів у Європі.

На конференції було розглянуто шість основних тем: «Хрещення Київської Русі: фактори і передумови формування духовної єдності слов'янських народів», «Роль просвіти в процесі утвердження загальнослов'янської культури», «Роль науки, філософії, релігії та церкви у визначенні світського способу життя у народів Російської імперії, що формувалася», «Негативні наслідки так званої «концепції єдиного радянського народу» в розвитку культур народів і націй СРСР», «Пошук і формування культурного самознаходження народів України в умовах її незалежності», «Перспективи національно-культурного відродження України».

Великий інтерес викликали доповіді канд. філос. наук І. І. Федорової «Роль античної культури у формуванні слов'янської культурної традиції» та проф. Л. Л. Нікітіна «Взаємозв'язки між грецькою та слов'янськими культурами».

Участі греків у розвитку української культури на Волині та у Галичині (XVI—XVII ст.) було присвячено доповідь доцента В. Я. Терезова. Вчений висвітлив факти участі грецьких церковних діячів у виданні Острозької біблії та в іншій просвітительській діяльності грецьких переселенців.

Канд. іст. наук Н. О. Терентьева у своїй доповіді розкрила маловідомі сторінки культурних взаємозв'язків народів України та Греції (XVIII ст.). Актуальністю відзначалися доповіді О. І. Холіна «Приазовські греки в 20—30-ті роки» та М. А. Араджіоні «До питання про етнографію і етнічну історію приазовських греків». Різний підхід цих дослідників до висвітлення проблем етнічної історії греків Приазов'я викликав жваву дискусію на конференції.

Підбиваючи підсумки конференції, проф. І. О. Ялі підкреслив, що в цілому вона стала важливим кроком у розробці греко-російсько-українських взаємозв'язків, допомогла висвітлити малодосліджені сторінки минулого. Було вирішено матеріали конференції опублікувати на Україні та в Греції з метою їх популяризації серед широких кіл вчених та читачів.

СОДЕРЖАНИЕ

Пути к цивилизованной государственности Украины: политологи рассуждают, дискутируют («круглый стол»)	3
СТАТЬИ	
<i>Малоизвестные страницы истории</i>	
Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (<i>Продолжение</i>)	15
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ	
Матях В. Н. История украинского казачества в публикациях журнала «Киевская старина»	26
СООБЩЕНИЯ	
<i>Политика и время</i>	
Потульницкий В. А. Политическая доктрина В. Липинского	37
<i>Из истории религии и церкви</i>	
Уткин А. И. Религиозные центры и организации украинской диаспоры в странах Запада	45
* * *	
Бойко Я. В. (<i>Черкассы</i>), Данилова Н. О. (<i>Черкассы</i>). Формирование этнического состава населения Южной Украины (конец XVIII—XIX вв.)	54
Заруба В. Н. (<i>Днепропетровск</i>). Походы русских и украинских войск на Крым в 1687 и 1689 гг.	65
ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ	
Курас И. Ф., Турченко Ф. Г. (<i>Запорожье</i>), Геращенко Т. С. (<i>Запорожье</i>). Н. И. Михновский: личность на фоне эпохи	76
Пирог Р. Я., Проданюк Ф. М. (<i>пгт Буча, Киевской обл.</i>) Павел Скоропадский: штрихи к политическому портрету	91
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ	
Бузало В. И., Дмитриенко М. Ф. Установление границ между Украиной и Молдовой в 1940 г.	106
ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ	
Табачник Д. В. Убийство Симона Петлюры (<i>Окончание</i>)	122
ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ	
Сольчаник Роман (<i>Германия, Мюнхен</i>). Украина, Беларусь и Молдова: интеграция по-имперски, руссификация и борьба за национальное выживание (<i>Продолжение</i>)	129
ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ	
Жук В. Н. (<i>Полтава</i>). Полтавские подземелья	137
ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ	
Дорошенко Дмитрий. Мои воспоминания о недавнем прошлом (1914—1918) (<i>Продолжение</i>)	145
ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ	
Гоцуляк В. В. (<i>Черкассы</i>), А. Г. Морозов (<i>Черкассы</i>). Вторые Всеукраинские научные чтения «Украинское казачье государство: истоки и пути исторического развития»	156
Терентьева Н. А. Научная конференция «Греко-русско-украинское культурная общность: тысячелетие её формирования»	157

CONTENTS

The Ways to the civilized Regime of Ukraine: Politicians reason, discussion («a round table»)	3
ARTICLES	
<i>Little-known pages of History</i>	
Shapoval U. I. Stalinism and Ukraine (continuation)	15
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY	
Matjach V. M. The History of the ukrainian Cossacks in the publications of the magazine «Kievskaja starina»	26
REPORTS	
<i>Police and time</i>	
Potulnizky V. A. The political Doctrine of V. Lypynsky	37
<i>History of religion and church</i>	
Utkin A. I. The religious Centres and the Organizations of ukrainian Diaspora in the west Countries	45
* * *	
Bojko V. J. (<i>Cherkasy</i>), Danylova N. O. (<i>Cherkasy</i>). The Forming of the ethnical Body of the Population of the South Ukraine (the End of the XVIII—XIX-th centuries)	64
Zaruba V. M. (<i>Dniepropetrovsk</i>). The Campaigns of russian and ukrainian Armies to Crime in 1687 and 1689	65
HISTORY THROUGH PERSONALITIES	
Kuras I. F., Turchenko F. G. (<i>Zaporozhia</i>), Geratchenko T. S. (<i>Zaporozhia</i>). M. I. Mikhnovsky: a personality on the phone of the epoch	76
Pirog P. J., Prodanjuk F. M. (<i>Busha, Kievan reagon</i>). Rawlo Skoropadsky: the Fraits to the political Portrait	91
DOCUMENTS AND MATERIALS	
Buzalo V. I., Dmytrienko M. F. The Establishment of the frontieres between Ukraine and Moldavia in 1940	106
DOCUMENTED NARRATIONS	
Tabachnyk D. V. Symon Petlura's murder (<i>ending</i>)	122
PROBLEMS OF NATIVE HISTORY IN FOREIGN STUDIES	
Solchanyk Roman (<i>Germany, Munich</i>). Ukraine, Byelorussia and Moldavia: Integration and Struggle for national Survial (<i>continuation</i>)	129
MONUMENTS OF THE HISTORY AND CULTURE	
Zhuk V. N. (<i>Poltava</i>). Poltava Dungeons	137
HISTORICAL HERITAGE	
Doroshenko Dmytro. My Recollections of the recent Past (1914—1918) (<i>continuation</i>)	145
CHRONICLES AND INFORMATION	
Gotzuliak V. V. (<i>Cherkasy</i>), Morozov A. G. (<i>Cherkasy</i>). The second All-Ukrainian Readings «The Ukrainian Cossak State: the Sources and the Ways of historical Development»	156
Terent'eva N. O. The scientific conference «The Greek-Russian-Ukrainian cultural Unite: Millennium of his Forming»	157

НОВІ КНИГИ

Архив русской революции: 11—12: Ре-
принт. изд.— М.: Терра—Политиздат, 1991.—
605 с.

Без ретуши: Страницы сов. истории в фо-
тографиях, документах, воспоминаниях: В
2 т. Т. 1.— СПб.: Лениздат, 1991.— 304 с.

Бок М. П. П. А. Столыпин: Воспоминания
о моем отце: Репринт. воспроизв. изд.
1953 г.— М.: Новости, 1992.— 349 с.

Бухарина Б. Х. Ушел в бессмертие.— М.:
Юрид. лит., 1991.— 254 с.

Война в Афганистане.— М.: Воениздат,
1991.— 367 с.

Волконовский В. Н. Махно и его крах.—
М.: Изд-во ВЗПИ, 1991.— 246 с.

Геродот із Галікарнасу. Скіфія: Найдавній-
ший опис України з V ст. перед Христом:
Дод. до журн. «Хроніка — 200. Наш край».—
К.: Фірма «Довіра», 1992.— 72 с.

Гиацинтов Э. Записки белого офицера.—
СПб.: «Интерполиграфцентр СПбФК», 1992.—
268 с.

Греки Украины: История и современность:
Материалы науч.-практ. конф. «Греки Ук-
раины: поиск и формирование нац. культу-
туры», 9—19 февр. 1991 г.— Донецк: Респ.
о-во греков Украины, 1991.— 187 с.

Громько М. М. Мир русской деревни.—
М.: Мол. гвардия, 1991.— 447 с.

Гусев К. В. Эсеровская богородица.— М.:
Луч, 1992.— 160 с.

Елисаветский С. Я. Бердичевская трагедия:
(Докум. кн.)— К.: Ін-т історії України АН
України, 1991.— 38 с.

Жадан П. В. Русская судьба: Записки чле-
на НТС о гражданской и второй мировой
войне: По изд. 1989 г.— М.: Терра, 1991.—
240 с.

Желиховская В. П. Радда — Бай: Правда о
Блаватской: По изд. 1893 г.— М.: Интербук,
1992.— 80 с.

Захаров Я. И. Шахтерской славы рубежи:
Очерк: (К 50-летию формирования 395-й
шахтер. дивизии).— Луганск: Ред.-изд. отд.
облупр. по печати, 1991.— 31 с.

Исторический эксперимент: Теория, мето-
дология, практика.— М.: НИИ культуры,
1991.— 142 с.

Каржавин Б. А. Тайна гибели линкора «Но-
вороссийск»: Докум. ист. хроника.— СПб.:
Политехника, 1991.— 271 с.

Липинский В. В. Кто защитит студента?:
Студенческие организации Украины: исто-
рия и современность.— Донецк: РИО До-
нец. обл. упр. по печати: Ассоц. «Укр. Ди-
алог», 1991.— 117 с.

Лук'яненко Л. Г. Вірую в бога і в Україну.—
К.: МП «Пам'ятки України», 1991.— 319 с.

Медведев Р., Ермаков Д. «Серый карди-
нал»: М. А. Суслов: полит. портрет.— М.:
Республика, 1992.— 238 с.

Мэсси Р. К. Николай и Александра.— М.:
Дом, 1992.— 512 с.

Образование Дрезнерусского государства:
спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор.
АН СССР В. Т. Пашуто: Тезисы докл.— М.:
Ин-т российской истории РАН, 1992.— 84 с.

Пилсудский против Тухачевского: два взгля-
да на сов.-польск. войну 1920 г.: Сб.— М.:
Воениздат, 1991.— 254 с.

Российский Архив: История Отечества в
свидетельствах и документах XVIII—XX вв.:
Вып. 1.— М.: Студия «ТРИТЭ», «Рос. Архив»,
1991.— 462 с.

Самсонов А. М. Москва, 1941 год: от тра-
гедии поражений — к великой победе.—
М.: Моск. рабочий, 1991.— 288 с.

Скрынников Р. Г. Борис Годунов.— М.:
Знание, 1992.— 63 с.

Славяне и их соседи: Османская империя
и народы Центр., Вост и Юго-Вост Евро-
пы и Кавказа в XIV—XVIII вв.: Тезисы
конф.— М.: Ин-т славяноведения и бал-
канистики РАН, 1992.— 91 с.

Сметанин А. И. Оборона Порт-Артура.—
М.: Воениздат, 1991.— 143 с.

Тарле Е. В. Нашествие Наполеона на Рос-
сию, 1812 год.— М.: Воениздат, 1992.—
304 с.

Терне А. В царстве Ленина: Очерки.—
М.: Скифы, 1991.— 346 с.

Тухачевский М. Поход за Вислу; Ю. Пил-
судский. Война 1920 года.— М.: Новости,
1992.— 319 с.

Українське село: проблеми і перспекти-
ви.— К.: Урожай, 1991.— 237 с.

Учредительное собрание, Россия, 1918: Сте-
нограмма и др. документы.— М.: Недра,
1991.— 160 с.

Шляпников А. Г. Канун семнадцатого года.
Семнадцатый год: Т. 2.— М.: Республика,
1992.— 496 с.

Яковлев Н. Н. Жуков.— М.: Мол. гвардия,
1992.— 462 с.

Яневський Д. Б. Маловідомі конституційні
акти України, 1917—1920 рр.— К.: Ін-т історії
України АН України, 1991.— 68 с.